

Україна і СВІТ

вступ до історії
та громадянської
освіти

6

клас

Інтегрований курс

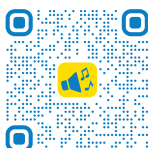
Державний Гімн України

*Музика М. Вербицького,
слова П. Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Марина Кафтан, Ірина Костюк, Ксенія Новікова

Україна і СВІТ

вступ до історії
та громадянської
освіти

Підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ • Світич • 2023

Зміст

ВСТУП

§ 1. Що ми знаємо про суспільство та Україну	6
§ 2. Зв'язок минулого і сучасності	8

ТЕМА 1. ЩО ТАКЕ СУЧАСНИЙ СВІТ, ЧИМ ВІН ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД СВІТУ МИНУЛОГО

§ 3. Яким є сучасний світ. Головні риси сучасного глобального світу	10
§ 4. Як світ представлений на географічних і політичних мапах	17
§ 5. Україна як частина Європи та всього світу	25
§ 6. Україна та міжнародні організації	32

ТЕМА 2. ЩО ТАКЕ МИНУЛЕ, ХТО І ЯК ЙОГО ВИВЧАЄ

§ 7. Історія як минуле і як розповідь про минуле. Чому вивчення минулого є важливим	39
§ 8. Коли і як минуле стає історією	44
§ 9. Хто вивчає минуле	48
§ 10. Чим займаються археологи	53
§ 11. Хто допомагає історикам вивчати минуле	60
§ 12. Що вивчають історики	65
§ 13. Про кого й чому пишуть історики	71

ТЕМА 3. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС ЯК ОСНОВА РОЗУМІННЯ МИНУЛОГО

§ 14. Вивчення минулого як занурення в час	77
§ 15. Що таке історичний час	81
§ 16. Лінія часу для людини, родини, народу, людства	86
§ 17. Україна на шкалі історичного часу	91

ТЕМА 4. РОЛЬ ПРОСТОРУ В РОЗУМІННІ МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО СВІТУ

§ 18. Що таке історико-географічний простір	100
§ 19. Заселення Землі людьми	106

ТЕМА 5. ВПЛИВ ПРОСТОРУ НА ОРГАНІЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА

§ 20. Людина і простір. Вплив людини на навколишнє середовище	112
§ 21. Осілі, кочові, гірські та рівнинні культури	120
§ 22. Поняття та види міграції	126
§ 23. Примусові переселення	132
§ 24. Вплив міст і міського способу життя на розвиток суспільства	138
§ 25. Виникнення і розвиток промисловості	145

ТЕМА 6. ЯК ІСТОРИКИ ДІЗНАЮТЬСЯ ПРО МИНУЛЕ

§ 26. Різновиди історичних джерел. Пошук джерел історичної інформації	151
§ 27. Писемні джерела та їх значення	155
§ 28. Писемні джерела періоду Київської держави	161
§ 29. Речові джерела	167
§ 30. Датування писемних і речових джерел	173

ТЕМА 7. ДЕ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ СВІДЧЕННЯ МИНУЛОГО

§ 31. Роль архівів і бібліотек у збереженні та вивченні історичних матеріалів	180
§ 32. Що таке музеї та навіщо їх створюють	185
§ 33. Види музеїв	190

ПОВТОРЮЄМО ТА УЗАГАЛЬНЮЄМО

§ 34. Значення праці істориків	196
--------------------------------------	-----

ТЕМА 8. ІСТОРІЯ, ЯКА НАС ОТОЧУЄ

§ 35. Родинна пам'ять. Історія в сімейному альбомі та домашньому архіві	198
§ 36. Як минуле присутнє у повсякденності	203
§ 37. Пам'ятники та місця пам'яті	207

ТЕМА 9. ЯК ЛЮДИНА ВКЛЮЧЕНА В ІСТОРІЮ

§ 38. Минуле людини та людства	213
§ 39. Життєві історії	217

ТЕМА 10. ІСТОРІЯ ЯК ЄДНІСТЬ ТЯГЛОСТІ Й ЗМІННОСТІ

§ 40. Що таке тяглість в історії	223
§ 41. Праця і дозвілля у минулому і тепер	227

ТЕМА 11. УКРАЇНА В ЧАСІ І ПРОСТОРІ

§ 42. Територія розселення українців у минулому і тепер	232
§ 43. Формування українського народу	237
§ 44. Україна поза Україною. Українська діаспора	243
§ 45. Державність на українських землях протягом століть	249
§ 46. Україна як незалежна держава	255

ТЕМА 12. БАГАТОМАНІТНІСТЬ І ЄДНІСТЬ СУЧАСНОГО СВІТУ

§ 47. Суспільство і культура	260
§ 48. Культурна спадщина та історичний досвід	265
§ 49. Що таке прогрес. Як міркували про майбутнє в минулому	270
§ 50. Зв'язок минулого із сучасністю і спрямованість у майбутнє	276

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО

§ 51. Місце України у світі	282
-----------------------------------	-----

УДК 94+37.016(075.2)
К 12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 № 254)*

*Відповідно до модельної навчальної програми
“Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти.
5–6 класи (інтегрований курс)”
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Кафтан М. В., Козороз О. Г., Костюк І. А., Мудрий М. М., Селіваненко В. В.)*

Кафтан М. В.

К 12 Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти : підруч. інтегр. курсу для 6 кл. закл. загал. серед. освіти / М.В.Кафтан, І.А. Костюк, К.О. Новікова. — Київ : Світич, 2023. — 288 с. : іл.

УДК 94+37.016(075.2)

© Кафтан М.В., Костюк І. А.,
Новікова К. О., 2023
© Видавництво “Світич”, 2023

Любі шестикласники й шестикласниці!

У цьому навчальному році ви продовжуватимете вивчати курс “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти”. Зараз нам особливо важливо відчувати себе громадянами сильної держави, розуміти її місце у світі.

Час після вторгнення російської армії на українські землі був і продовжує бути непростим для всіх людей: і дітей, і дорослих. Багато змін відбулося у вашому житті, у ваших родин, у родин, у друзів та знайомих. Ми всі по-новому побачили світ і нашу державу, дізналися, хто є другом, а хто — ворогом, побачили, на яку мужність і героїзм здатні українці в країні та за кордоном.

Збройні сили України боронять нашу державу на фронті, волонтери допомагають армії і людям, котрі опинилися в біді. На велику повагу заслуговують громадяни України та інших країн, які не залишилися байдужими й великими і маленькими справами наближають перемогу, борються за нашу свободу й незалежність.

Ми всі є частиною нашої Батьківщини, її майбутнє залежить від кожного з нас. Курс “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти” допоможе вам краще розуміти себе, нашу державу й увесь світ.

Бажаємо успіхів!

Авторський колектив

Як працювати з підручником

Наш підручник влаштований звично для тебе. Зміст поділений на теми, всередині яких є параграфи. До кожного параграфа є **ключове запитання**.

Матеріал параграфа складається із розповідного тексту та добірок джерел.

Майже у кожному параграфі є рубрика для дуже допитливих та ерудованих **“Цікавий факт”**, іноді із запитаннями до інформації.

Надзвичайно важливим елементом підручника є **запитання і завдання** до тексту параграфа або до добірки джерел різного типу.

Запитання на початку параграфа спонукатимуть тебе пригадати вивчене раніше.

Для аналізу виділених **текстових джерел** (уривки з документів, історичних досліджень, літературних творів тощо) важливо з'ясувати:

- хто і коли це написав,
- про що йдеться у тексті, значення всіх слів,
- як це джерело допомагає зрозуміти тему параграфа.

Працюючи з **візуальними джерелами** (фотографії, картини, схеми, таблиці), варто визначити:

- що саме зображено, важливі деталі,
- чи є підпис і як він допомагає зрозуміти зміст візуального джерела,
- як візуальне джерело пов'язане із темою і ключовим запитанням параграфа.

Таблиця 1. Історичні події, пов'язані з Україною				
Діяльність	1917-18 рр.	1919-20 рр.	1920-21 рр.	1922-23 рр.
	1924-25 рр.	1926-27 рр.	1928-29 рр.	1930-31 рр.
	1932-33 рр.	1934-35 рр.	1936-37 рр.	1938-39 рр.
	1940-41 рр.	1942-43 рр.	1944-45 рр.	1946-47 рр.
	1948-49 рр.	1950-51 рр.	1952-53 рр.	1954-55 рр.
Історичні події	1956-57 рр.	1958-59 рр.	1960-61 рр.	1962-63 рр.
	1964-65 рр.	1966-67 рр.	1968-69 рр.	1970-71 рр.
	1972-73 рр.	1974-75 рр.	1976-77 рр.	1978-79 рр.
	1980-81 рр.	1982-83 рр.	1984-85 рр.	1986-87 рр.
	1988-89 рр.	1990-91 рр.	1992-93 рр.	1994-95 рр.

У підручнику багато **карт**. Завжди треба:

- о прочитати назву карти,
- о розглянути карту та легенду до неї,

Зверни увагу: деякі карти схематичні, тому вони не мають умовних позначок і їхньої розшифровки

- о поміркувати, як карта доповнює матеріал параграфа,
- о знайти запитання і виконати завдання до карти.

Наприкінці параграфа є рубрика **“Підсумкові запитання і завдання”**. Завдяки їм ти зможеш узагальнити матеріал та творчо опрацювати його.

Домашні завдання спрямовані на розвиток твоєї уяви, творчості та усвідомлення пов’язаності малого світу навколо тебе і великої історії країни і людства.

Для того, аби підготувати повідомлення, тобі треба обрати, буде воно усне чи письмове.

Для будь-якої форми повідомлення варто чітко окреслити тему, знайти приклади, що допомагають її розкрити, сформулювати відповідь на запитання.

Для усного повідомлення варто заздалегідь підготувати перелік ключових слів або укласти план відповіді.

Алгоритм створення есе

- о Вибери і запиши тему.
- о Сформулюй твердження як відповідь на запитання / завдання.
- о Підкріпи своє твердження прикладами.
- о Запиши висновок.

Мультимедійну презентацію слід підготувати заздалегідь. Вдома потренуйся її демонструвати і коментувати.

Вступ

§ 1. Що ми знаємо про суспільство та Україну

Пригадаймо вивчене в 5 класі

У 5 класі з курсу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти” ми дізналися, що таке спільнота, як живуть люди в громаді, як з’явилася назва “Україна”, ознайомилися з картою нашої держави, її історико-етнографічними регіонами. На уроках нашого курсу ми довідалися багато цікавого про заняття, звичаї і традиції українців, зрозуміли, що означає бути громадянином / громадянкою України.

1. Розглянь хмару слів і словосполучень, які позначають поняття, вивчені в 5 класі. Пригадай їхнє значення та склади два-три речення з кількома словами або словосполученнями.

2. Спираючись на здобуті в 5 класі знання, поясни назву курсу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти”. Чому історію України та світу ми вивчаємо разом? Як громадянська освіта пов’язана з історією?
3. Ознайомся з темами параграфів, які будеш вивчати в 6 класі. Про яку з них тобі хочеться дізнатися найперше? Чому?
4. Які запитання ти хочеш поставити авторам підручника перед початком вивчення курсу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти” в 6 класі?

5. Роздивися **джерело 1** та прочитай підпис до нього. Дай відповіді на запитання.
- Скільки років тому сталася зображена подія?
 - Де відбувається мітинг: у громадському просторі чи у приватному? Обґрунтуй свою відповідь.
 - Який тип управління в державі ти бачиш на фото: демократичний чи диктаторський? Поясни свою думку.

Джерело 1

Центр Києва.
Агітація напередодні
Всеукраїнського референдуму
за незалежність України.
Київ, 30 листопада 1991 р.

6. Розглянь світлини українців та українок (**джерело 2**). Дай відповіді на запитання.
- Людей яких професій зображено?
 - Як ти думаєш, що об'єднує цих людей?
 - Спираючись на фотографії та власний досвід, розкажи, що означає бути громадянином України.
 - Хто такі патріоти?

Джерело 2 • Світлини українців та українок різних професій

1

2

3

4

5

6

§ 2. Зв'язок минулого і сучасності

Що спільного мають події минулого та сучасності і як вони пов'язані?

Минуле й сучасне суспільства

1. Розглянь зображення (**джерело 1**), вкажи, які з них стосуються минулого, а які — сучасності. Поясни, за якими ознаками ти це визначив/визначила. Чи легко виконати завдання?

Джерело 1 • Зображення з підручника "Україна і світ" для 5 класу

1

2

3

4

5

2. Прочитай текст. Знайди в ньому слова, які використовують як для розповіді про минуле, так і для пояснення особливостей сучасного суспільства.

Ти вже знаєш, що сучасна Україна є республікою, тобто державою, у якій громадяни обирають владу й мають можливість її контролювати. Вищим органом влади в Україні є Верховна Рада. Так називають український парламент (від франц. *parler* — говорити, обговорювати). Обрані до Верховної Ради України представники мають радитися, обговорювати нові закони та приймати рішення. Такий спосіб правління називають демократією. У містах, селищах, селах є свої ради — міська, селищна, сільська.

Традиція домовлятися віддавна притаманна українцям. Ще з 16 століття козацька рада ухвалювала рішення щодо військових походів і захисту власних прав. У середині 19 століття у Львові було засновано Головну Руську Раду. “Руську” — бо русинами в той час називали саме українців. Ця рада боролася за право самоврядування та заснувала першу українську газету “Зоря Галицька”. У 1914 році з початком Першої світової війни у Львові створили Головну Українську Раду. А в 1917 році головним органом влади на українських землях стала Центральна Рада. Так почалася Українська революція, учасники якої протягом кількох років боролися за незалежність Української Народної Республіки та свободи громадян.

3. Який взаємозв'язок між державою і людьми, між минулим і сучасністю розкриває цей текст?
4. Склади три запитання до тексту. Спробуй відповісти на запитання однокласників й однокласниці.
5. Розглянь перелік історичних понять, дат, імен. У парах або малих групах пригадайте, що вони означають. Поєднайте поняття, дати, імена, які пов'язані між собою.

• Давні мисливці	• Сільськогосподарська революція
• Урбанізація	
• Давні закони	• Боротьба за свободу України
• 2004 рік	
• Трипільці	• Промислова революція 19 століття
• Василь Сліпак	

Підсумкові запитання і завдання

- Закінчи речення:
Сьогодні для мене важливим стало...
Історія та громадянська освіта пов'язані...

Тема 1

Що таке сучасний світ, чим він відрізняється від світу минулого

§ 3. Яким є сучасний світ.

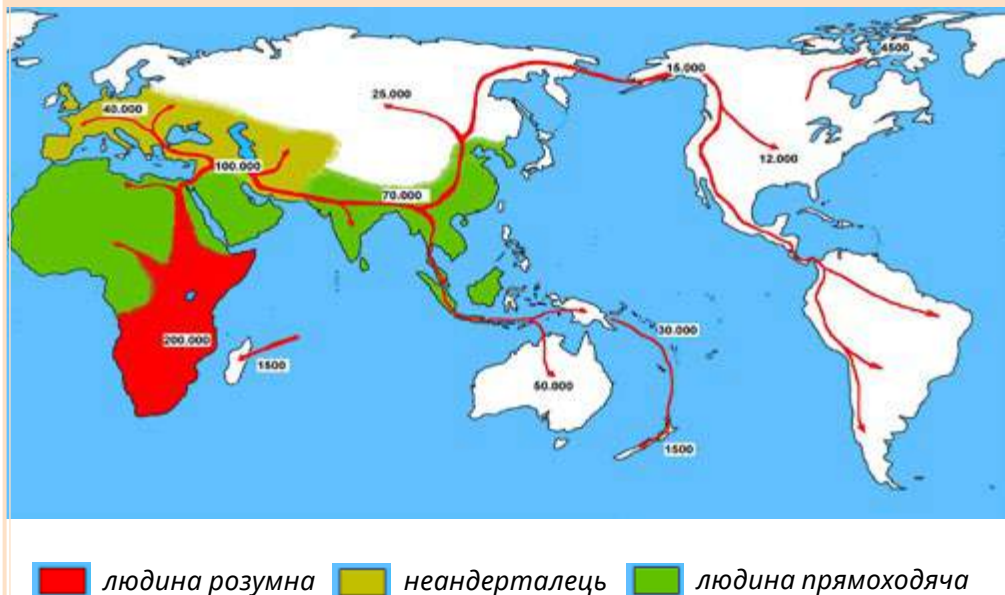
Головні риси сучасного глобального світу

Як змінилися наші уявлення про світ? Як змінився світ завдяки глобалізації?

Як люди уявляли світ у різні часи

1. Пригадай з уроків 5 класу, що означає поняття “глобалізація”. Як воно пов’язане з латинським словом *globus* (куля)?
2. Пригадай, що таке “сільськогосподарська революція” та “Родючий Півмісяць”. Як пов’язані ці поняття?
3. Роздивися **карту 1**, яка ілюструє розселення первісних людей. Як вона співвідноситься із **текстом 1**?

Карта 1 • Розселення первісних людей

Текст 1

Первісні люди, на думку вчених, розселялися з Африки. Люди сучасного виду почали переселятися з цього материка на терени Євразії приблизно 40 тисяч років тому. Вони були мисливцями, рибалками та збирачами, тому не могли жити на одному місці.

Світ цих людей охоплював лише територію, якою вони пересувалися, тому їхні уявлення про світ навколо були доволі обмеженими. Розселяючись через сухопутні перешийки чи перепливаючи до інших континентів, люди освоювали нові природні середовища, звикали до нових умов життя, змінювали свої заняття.

Кілька тисяч років тому з'явилися селища та стародавні міста, поширився осілий спосіб життя, тобто люди стали більше прив'язані до однієї місцевості. Торгували і мінялися тоді переважно із сусідами, хоча в істориків є приклади того, як предмети, виготовлені в одній частині континенту, потрапляли в іншу місцевість.

Землю, яку обробляли, люди сприймали як священний внутрішній світ і протиставляли її гірському чи морському середовищу назовні. Уявлення про світ навколишній змінювалися дуже повільно. Однак уже стародавні греки, які жили на Балканському півострові понад 4 тис. років тому, уявляли далекий світ, де живуть зовсім інші люди, подекуди навіть фантастичні. Так з'явилося поняття "ойкумена".

Ойкуméна, ейкуméна (від грец. *oikeō* — населяю, проживаю) — освоєна людством частина світу.

Розуміння того, що наш світ є великою кулею, було притаманне окремим мислителям уже в давні часи. Наприклад, у 6 ст. до н. е. давньогрецький математик Піфагор припускав, що світ — це куля. Так само вважав давньогрецький вчений Арістотель, який жив у 4 ст. до н. е. Однак аж до кінця 15 ст. те, кругла Земля чи ні, людство не дуже цікавило.

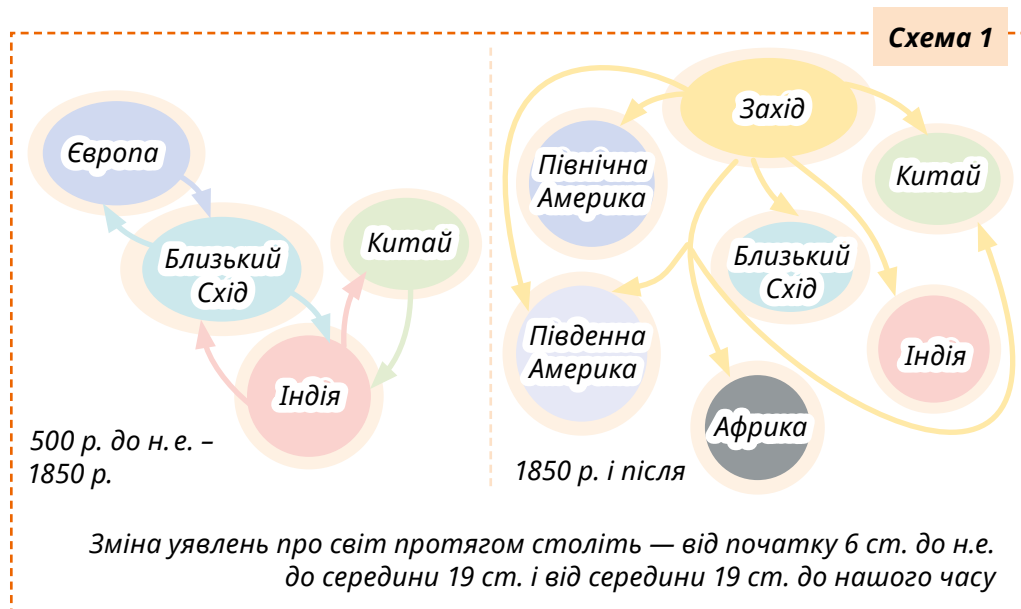
До початку глобалізації групи людей жили наче на окремих островах. У своєму місті чи селі знаходили їжу, роботу, створювали сім'ї. Звичайні люди (не мандрівники й не науковці) мало залежали від зовнішнього світу й знали про нього не дуже багато.

Христофор Колумб
(1451 — 1506),
мореплавець

Завдяки досягненням астрономії, математики, морським подорожам на зламі 15–16 століть відбулися перші географічні відкриття, які підтверджували, що наш світ — це планета-куля. Цікавий збіг: найдавніший глобус, який зберігся до нашого часу, виготовили у 1492 році. Саме того року Христофор Колумб досяг Америки, що й вважають початком справжньої глобалізації. Однак на цьому глобусі Америки немає. Його творці, як і Христофор Колумб, вважали, що на протилежній від Європи півкулі знаходиться Індія. Адже саме туди прагнув потрапити відомий мореплавець, рухаючись від Європи на захід.

4. Чи розпізнаєш ти частини світу на схемі? Як ти думаєш, завдяки чому змінилася картина світу європейців протягом кількох останніх століть?

Відтоді було здійснено багато подорожей не лише вздовж Європи чи Євразії, але й на Північний та Південний полюси, відкрили Антарктиду та острови Океанії. Тепер ми точно знаємо, як виглядає наш світ.

Завдяки чому світ став глобальним у сучасному розумінні?

Людські спільноти розвивалися, їм ставало дедалі складніше жити окремо одні від одних. Містам потрібні були продукти із сіл, селам — ремісничі товари з міст. Одні держави мали вдосталь хутра,

інші — прикрас і зброї. Люди почали обмінюватися і торгувати із сусідами, спочатку — з найближчими, потім — з далекими. Для цього довелося подбати й про надійний транспорт, і про обмін інформацією. Так почалася давня глобалізація світу.

Разом з товарами мандрували ідеї, наукові відкриття, релігії, культури. Але до справжньої глобалізації було ще далеко. По-перше, і торговельні подорожі, і листування здійснювалися повільно, тобто не було безперервного руху товарів та знань. По-друге, доступ до іноземних товарів мали небагато людей: князі, королі, їхнє оточення. По-третє, ця глобалізація не охоплювала всю планету. Це була найважливіша особливість. Культури й народи переміщувалися тільки вздовж певних торгових шляхів, а з рештою світу не було жодного зв'язку. Давні греки та фінікійці освоїли узбережжя Середземного моря, але не мали зв'язків з народами північної Європи, середньовічні купці торгували з Китаєм, але не знали про існування Австралії чи Америк.

У давній Русі-Україні більшість зв'язків вибудовувалися уздовж Дніпра. Наші пращури торгували з сусідами, зокрема з варягами — північними народами, предками сучасних шведів і норвежців — та з греками — так тоді називали мешканців багатої Візантії, яка знаходилася на території сучасної Туреччини. Головний торговельний шлях, який використовували русини-українці, простягався майже на три тисячі кілометрів і вважався одним з найважливіших у тогочасній Європі. У літописах він називався “з варяг у греки”, тобто від Балтійського до Чорного моря.

Таблиця 1 • Торгівля товарами вздовж торговельного шляху “з варяг у греки”

Що вивозили купці з Русі-України	Що привозили купці до Києва та інших земель Русі-України
<ul style="list-style-type: none"> ○ “м'яке золото” — хутра соболів, бобрів, куниць, видр та інших тварин ○ мед, віск, мотузки ○ одяг з вовняної тканини ○ недорогі ювелірні вироби ○ зерно, хліб ○ раби 	<ul style="list-style-type: none"> ○ бурштин та вироби з нього ○ якісна металева зброя зі Скандинавії ○ візантійські ювелірні вироби ○ вина, сушені фрукти ○ шовкові тканини — паволоки ○ коштовності та інші предмети розкоші

5. Як пов'язані між собою схема торгівлі (**таблиця 1**), мініатюра з давнього літопису (**джерело 1**, с. 14) і текст параграфа?

Джерело 1

Князь Святослав Ярославич показує свої багатства німецьким послам. Мініатюра з давньоруського літопису 13 ст.

6. Прочитай наведений нижче текст. Визнач, про які риси сучасного глобального світу в ньому розповідається. Додай до своїх міркувань інформацію з візуальних джерел (**карти 2, 3**).

Справжня глобалізація почалася в епоху географічних відкриттів, коли люди поступово відкрили для себе власну планету. З'явилися нові транспортні засоби та види зв'язку. На заміну вітрильникам прийшли пароплави, паперовому листуванню — радіо та телефон.

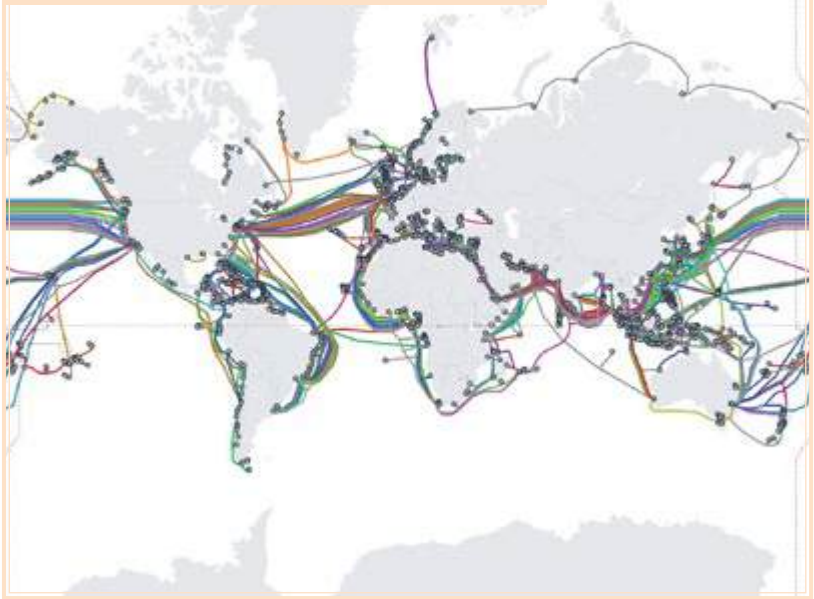
Як і раніше, рушієм об'єднання світу залишалася торгівля. Залежно від того, чим люди торгували найбільше, дослідники виокремлюють кілька етапів глобалізації. На першому етапі найбільший попит мали природні ресурси. Люди освоювали нові землі, виявляли там поклади руди, зарості кавових дерев тощо, а потім продавали сировину країнам, у яких її бракувало. На жаль, у ті часи до ресурсів відносили не лише бавовну чи вугілля, а й рабів. Людей купували або брали в полон на узбережжі Африки та відправляли як робочу силу до колоній. Так тривало до 19 ст.

На другому етапі глобалізації почали будувати фабрики й заводи у країнах, де їх раніше не було. Виробники користали з дешевої місцевої сировини та робочої сили. Такою ситуація лишається і донині, адже в бідних країнах є можливість платити набагато меншу зарплату, ніж у розвинених державах. Багато товарів тепер країни не виробляють самостійно, а купують у міжнародних корпорацій. Такі корпорації з'явилися в багатьох країнах світу. Міжнародне виробництво та міжнародна торгівля пов'язали людей в усьому світі навіть без знання інших мов, культурних звичаїв і традицій.

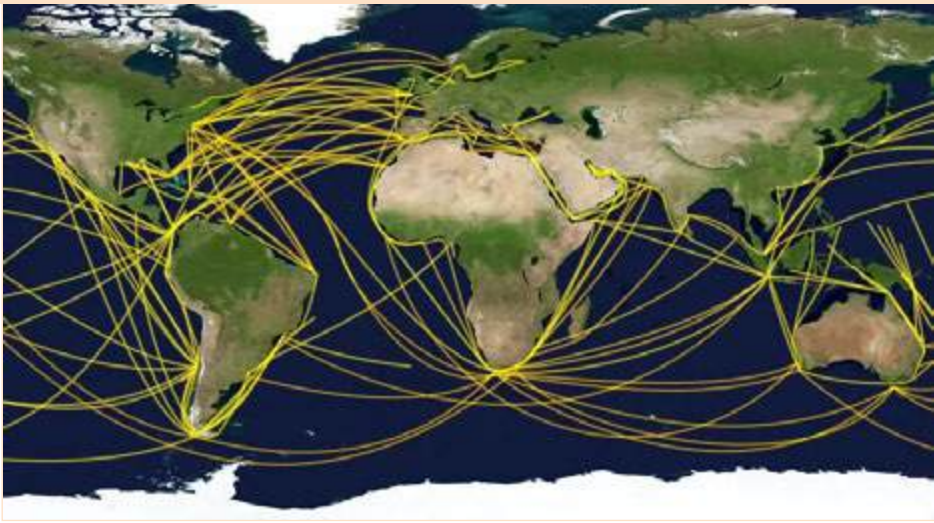
Новий етап глобалізації розпочався з розвитком сучасних технологій. Тепер про новини ми дізнаємося не від сусідів, а з мережі "Інтернет", що охоплює світ. Раніше пошта прибувала зі швидкістю вершника: приблизно 100 км за добу. Зі стародавнього Києва до Володимира (близько 500 км) повідомлення могло дійти за 5–6 днів.

Коли з'явився залізничний транспорт, таку відстань стало можливим подолати протягом одного дня, а з появою літаків — десь за годину.

Карта 2 • Підводні кабелі зв'язку у світі

Карта 3 • Морські шляхи й порти для міжнародної торгівлі

Яким ми бачимо сучасний глобальний світ

Якщо давній світ нагадував групи населених островів в океані, то теперішній більше схожий на вулик, де всі одне з одним пов'язані.

7. Пригадай значення слова “урбанізація”. Які особливості сучасного світу можна побачити на **світлинах 1–4** (фотографії початку 21 століття)?

Ти вже знаєш, що абсолютно позитивних явищ у світі не існує. Так само і глобалізація не завжди корисна. Перемішування культур викорінює деякі традиції і мови. Великі корпорації не завжди беруть до уваги інтереси своїх працівників.

Водночас у глобальному світі швидко поширюються хвороби. Відкривши для себе Америку, європейці привезли туди вітряну віспу, грип та кір, до яких у місцевих жителів не було імунітету. Епідемія іспанського грипу, яка поширилася під час Першої світової війни, забрала близько 50 млн життів — більше, ніж бойові дії.

м. Нью-Йорк, США

м. Варшава, Польща

м. Київ, Україна

м. Стамбул, Туреччина

Коли у 2020 році спалахнула пандемія коронавірусу COVID-19, у Китаї зупинилися фабрики й заводи, а інші країни масово закривали кордони. Без китайських товарів та міжнародного транспорту функціонування економіки глобального світу значно ускладнилося.

Дуже багато інфекційних хвороб людство здолало завдяки масовим щепленням. Тож і вакцинавання — це певною мірою вплив глобалізації, адже країни об'єднуються для виготовлення та поширення вакцин.

8. На основі матеріалів параграфа створи з однокласниками та однокласницями схему (колаж), яка б відображала основні характеристики сучасного світу. Які з наведених нижче особливостей глобалізації не згадували на уроці? Додай їх до схеми.

- Швидкість обміну інформацією
- Інтенсивність торгівлі
- Залучення кількох країн до виробництва одного виду товару
- Багатоманітність
- Більшість населення живе у містах
- Глобальний вплив на клімат
- Епідемії
- Культурний обмін

Підсумкові запитання і завдання

1. Яку подію вважають початком справжньої глобалізації?
2. Як люди уявляли світ до глобалізації? Що відтоді змінилося?
3. Як пов'язані між собою поняття “глобалізація”, “урбанізація”, “технічні винаходи”?
4. Що є головним рушієм глобалізації?
5. Вкажи переваги і недоліки глобального світу.

Домашнє завдання

1. Переглянь свої речі вдома. Дізнайся, де саме вони виготовлені (з відповідних етикеток на одязі, взутті або чомусь іншому). Про що це свідчить?
2. Дізнайся та підготуй коротке повідомлення про те, як пандемія коронавірусу вплинула на твоє село або місто. Чи постраждали підприємства, зачинилися кав'ярні, крамниці, кінотеатри тощо?

§ 4. Як світ представлений на географічних і політичних мапах

Про що можна дізнатися з різноманітних карт?

Фізичні карти

1. Пригадай з вивченого в 5 класі найдавніші мапи, які збереглися до наших днів. Що на цих картах зображено?
2. Чим відрізняються найдавніші історичні мапи від сучасних?

Навіть якщо ти не вважаєш себе художником або художницею, найімовірніше, зможеш схематично зобразити свою вулицю, село, адже ти бачиш їх щодня, знаєш, де знаходяться усі важливі місця. Створення карти міста — складніше завдання, а країни — тим більше. Оскільки це великі території, ти володієш інформацією лише про деякі їхні місця.

Найбільший виклик становить створення мапи світу. Жодна людина не побувала в усіх його куточках. Давні люди навіть не розуміли, як виглядає світ загалом. Однак і в таких умовах їм потрібно було вміти орієнтуватися на місцевості чи планувати подорожі.

3. Роздивися **карти 4, 5, 6**. Що на них зображено? Як ти це зрозумів/зрозуміла?

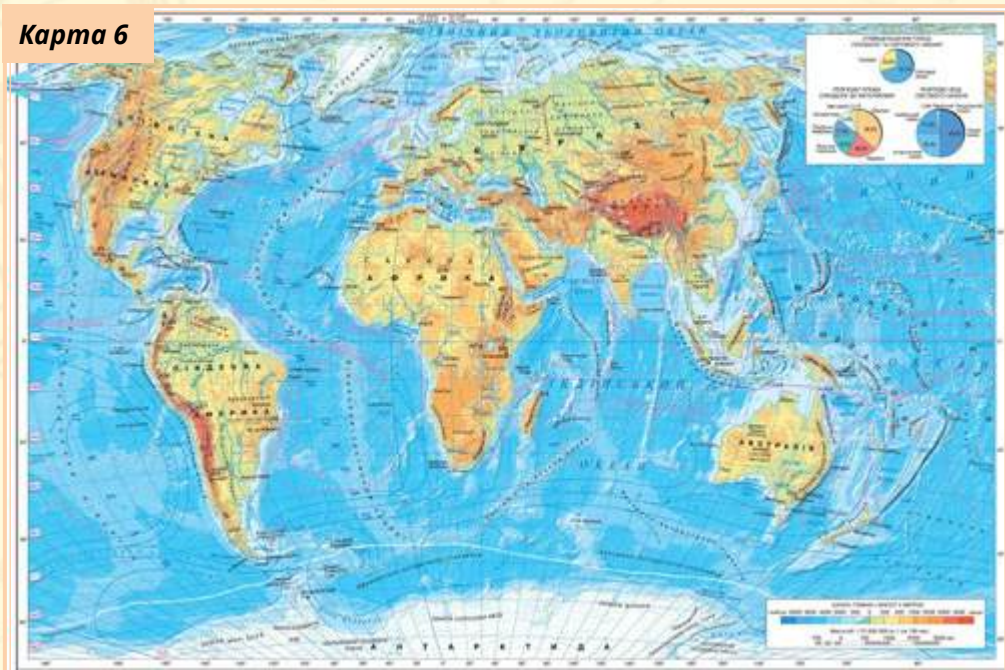
Карта 4

Карта 5

Карта 6

4. Що на цих мапах спільного, а чим вони відрізняються? Як пов'язані ці карти з діяльністю людей?

Мапи є результатом вивчення людьми довкілля, яке тривало дуже довгий час. Від вирізьблення на камені орієнтовної схеми селища чи місця для полювання до створення сучасних карт минуло кілька тисячоліть.

Допитливість і необхідність освоювати нові землі для збирання, полювання, для будівництва міст, доріг, каналів, для подорожей вздовж берега річки, озера чи моря потребували розуміння людиною відмінностей між різними природними середовищами. Пересуваючись долинами, долаючи гірські перевали та передгір'я, обходячи болота чи пустелі, люди поступово накопичували знання про простір та його особливості. Так виникли фізичні карти, на яких позначені особливості ландшафту.

До 20 ст. на нашій планеті ще залишалися незвідані землі, котрі на мапах були плямами. Відтоді вислів “білі плями” означає відсутність інформації, щось незнане.

Сьогодні для людства немає “білих плям” на карті світу. Однак річки змінюють свій шлях до моря, під час землетрусів гори можуть стати вищими або нижчими, можуть утворитися нові острови в океані чи зникнути ті, про які було відомо людям здавна. Поступово стає іншою берегова лінія морів та океанів. Картографи постійно стежать за такими змінами на поверхні Землі та удосконалюють мапи.

Наша планета кулеподібна, а карти пласкі, тому під час перенесення на них інформації виникають спотворення: біля полюсів зображення розтягується. Отже, на відміну від глобуса, мапа може містити неточності.

Як виникають і змінюються кордони?

Крім карт, які допомагають людям уявляти поверхню Землі та навколишній світ, є ще мапи, на яких показано кордони країн — *політичні*.

Звідки беруться кордони між державами? Деякі з них, зокрема гори, річки, узбережжя морів та океанів, визначені природою, інші — встановлені людьми. За кордони здавна воювали, про них домовлялися. Немає жодного кордону, щодо якого колись не було б суперечок. Однак протягом останніх 50 років людство через свої уряди домовилося, що кордони держав мають бути непорушними, їх повинні поважати усі сусіди.

Як саме Україна набула сучасних кордонів, ти дізнаєшся з наступних параграфів. Для нашого народу і для світової спільноти кордони України затверджені із середини 20 ст. Хоча Росія захопила Крим, вторглася до Донецької та Луганської областей та на інші

наші території, ці землі за законом належать Україні й мають законодавчо закріплені політичні кордони.

Цікавий факт

Найстарішим документально зафіксованим є 120-кілометровий кордон між Францією, Іспанією та мікродержавою Андорра. Договір щодо нього був підписаний цими державами наприкінці 13 ст. А наймолодшим кордоном, який зафіксований у договорах 2009 року, є кордон в Африці між Суданом та Південним Суданом. Але, на жаль, він не остаточний, оскільки місцеві мешканці продовжують воювати між собою. Країною, яка має найбільше сусідів відповідно до кордонів, є Китай. Він межує з 14 державами.

5. Роздивися **карту 7** та **карту 8**. Знайди на карті Україну. Розглянь кордони держав Європи. Порівняй їх із кордонами країн Африки. Чим вони відрізняються? Спробуй пояснити, чим зумовлені ці відмінності.

Карта 7 • Політична карта Європи

6. Випиши кілька ключових слів з тексту, за допомогою яких можна розповісти про **карту 8**.

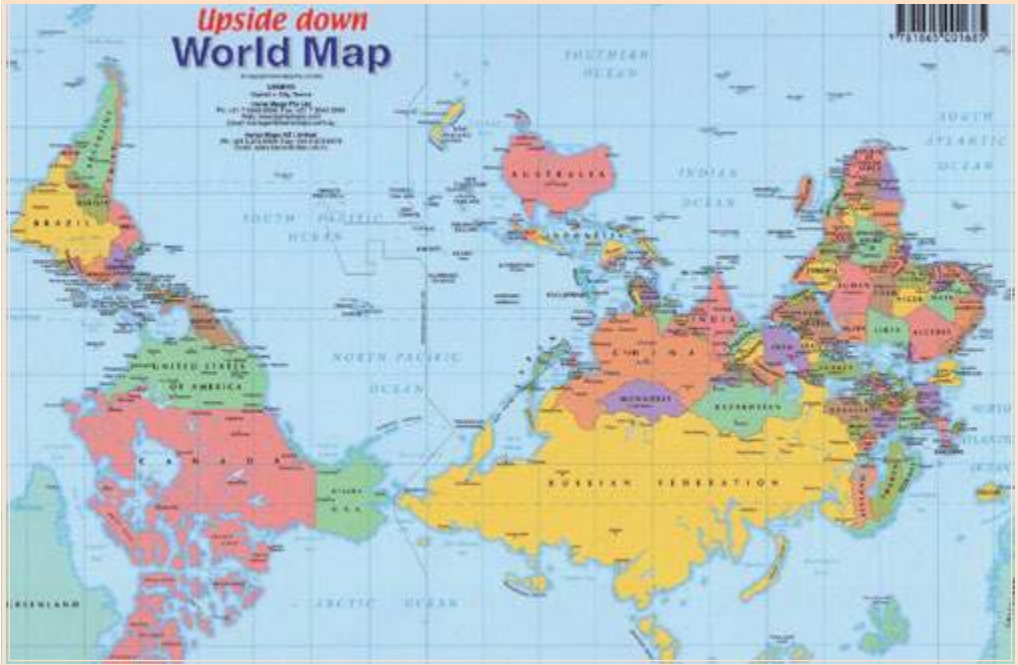
Між багатьма африканськими країнами кордони рівні, як під лінійку. Це спадок тих часів, коли тут майже не було незалежних держав. На цих територіях панували представники європейських країн, які змогли підкорити місцеві племена й народи. Так відбулося тому, що після 15 ст. держави Європи мали велику перевагу в техніці та озброєнні, могли легко завойовувати та підкоряти інші частини світу.

Чужоземні господарі, яких називали колонізаторами, вивозили з африканських земель корисні копалини, рабів, історичні пам'ятки, будували міста й дороги. Витягуючи з Африки ресурси, європейці вважали, що чинять справедливо, адже місцеві мешканці в їхніх очах були неосвіченими, не вміли будувати фабрики, недосконало вели господарську діяльність.

Як підкорення африканських територій пов'язане з кордонами? Їх навмисно провели рівно, просто на карті, не зважаючи на природні відмінності та волю місцевих жителів. Колонізатори розділили території між державами на власний розсуд, не даючи племенам і народам об'єднатися і повстати проти чужоземного правління. Навіть протягом другої половини 19 століття, після утворення незалежних держав в Африці, кордони залишилися незмінними. Такими ми їх бачимо на сучасних політичних картах.

7. Розглянь **карту 9**. Чим вона незвична? Спробуй знайти Україну на ній. Порівняй цю карту з **картою 6**. Як змінюється погляд на світ відповідно до розташування континентів на цій карті?

Карта 9 • Карта, де південь вгорі, а північ внизу

Наш мозок сприймає те, що перебуває в центрі, як найважливіше, а те, що знаходиться нижче, — як менш важливе. Австралійці перевертають карту на 180 градусів, і їхній материк-держава опиняється на центральному місці. Австралія виявляється островом, що лежить між трьома океанами: Тихим, Індійським і Південним.

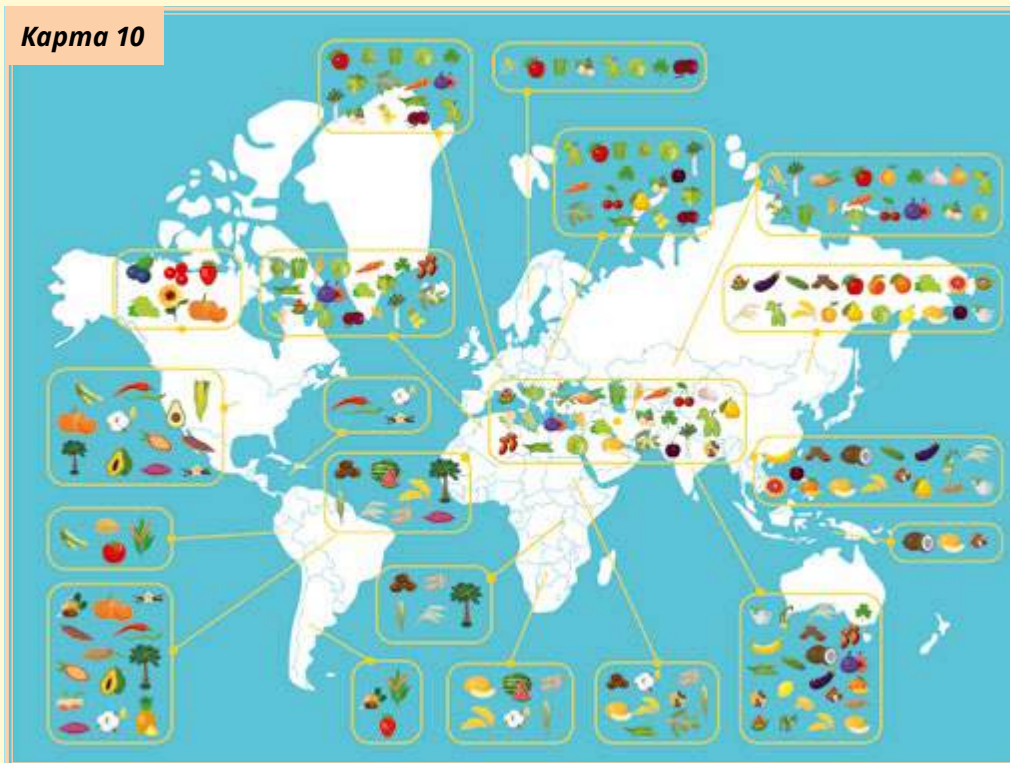
Як використовують мапи для пояснення та розуміння світу

Окрім фізичних і політичних мап, важливе значення мають історичні та тематичні карти. Якщо на мапі світу, континенту чи окремої країни позначити інформацію про те, які тварини і рослини розповсюджені на цих землях, чи який спосіб правління або який рівень освіти населення існує в тій чи іншій країні, то нам буде значно легше зрозуміти навколишній світ.

Завдяки сучасним сервісам, зокрема супутниковим знімкам з космосу, можна створювати різноманітні мапи: планети, континенту, міста, вулиці тощо. *Google Maps* став звичним картографічним сервісом для багатьох людей у світі та в Україні.

8. Розглянь **карти 10, 11**. Про що вони розповідають? Дай їм назви.

Карта 10

Карта 11

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим мапи відрізняються між собою, що у них спільного?
2. Які карти виникли раніше — політичні чи географічні? Чому?
3. Завдяки чому з'явилися мапи світу? Навіщо вони нам потрібні?
4. З якою метою на мапи наносять кордони та інші умовні позначення?
5. Поміркуй, як би змінилося наше життя, якби зникли усі мапи. Напиши кілька речень про уявний світ без карт.

Домашнє завдання

Збери та запиши загальну інформацію про український кордон (його протяжність, морську та сухопутну частини, кількість сусідніх держав).

§ 5. Україна як частина Європи та всього світу

Як Україна пов'язана зі світом?

Торговельні зв'язки України

1. Що робить сучасний світ глобальним?
2. З якими країнами межує Україна?

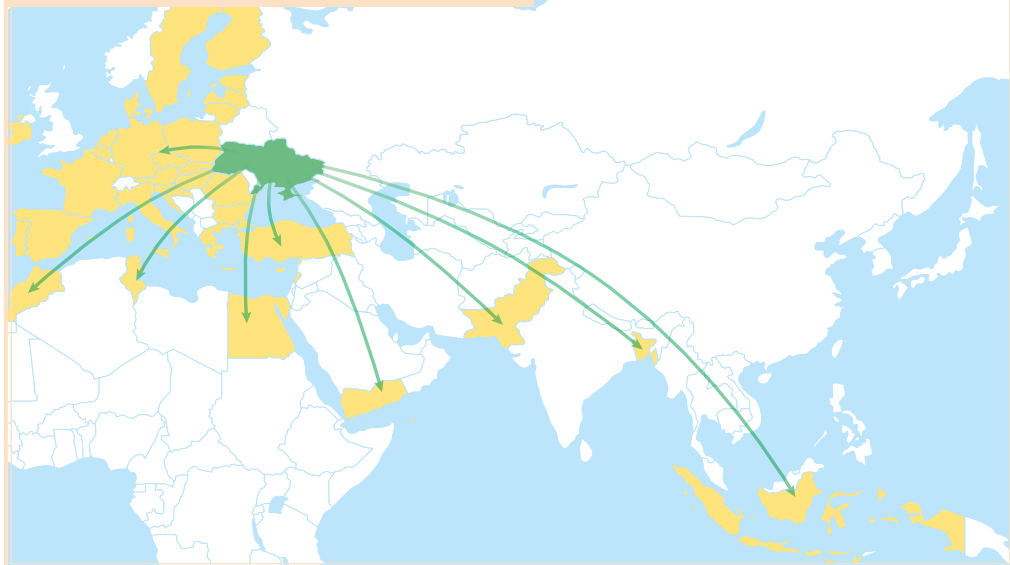
Українські землі розташовані в центрі Європи, тому сторіччями підтримували зв'язки із Заходом і Сходом. Недаремно археологи знаходять на території України ремісничі вироби й монети багатьох держав різних часів. Торговці вели справи з представниками усіх сторін світу. Митці та науковці їздили на роботу до столиць багатьох країн. Керманичі нашої держави домовляються із світовими лідерами про добрі стосунки.

Зараз Україна теж відіграє важливу роль у світовій торгівлі та у світовому господарстві. Коли в лютому 2022 року Росія здійснила повномасштабне вторгнення на територію України, деякі люди в інших куточках Землі запитували: “А нам яке до цього діло?” Незабаром вони зрозуміли, що війна у далекій від них державі впливає і на їхнє життя.

Виявилося, що економіка України тісно пов'язана зі світовою, що без українських товарів сотні мільйонів людей опинилися перед загрозою голоду.

Нестача української пшениці занепокоїла світ після російського вторгнення. Наша держава п'ята у світі за обсягом її продажів. До 2022 р. Молдова купувала в Україні 90 % потрібної країні пшениці, Ліван — понад 80 %, Катар — 65 %, Туніс, Лівія та Пакистан — близько 50 %. Якби не вдалося налагодити постачання, ці країни фактично опинилися би без хліба.

Карта 12 • Експорт пшениці Україною

3. Розглянь **діаграми 1, 2**, що показують участь України в міжнародній торгівлі станом на 2021 р. Випиши по три назви товарів, які Україна продає та купує найбільше. Порівняй сучасну торгівлю з торгівлею в Київській Русі (пригадай з §3).

Діаграма 1 • Продаж товарів Україною, 2021 р.

Що експортує Україна?

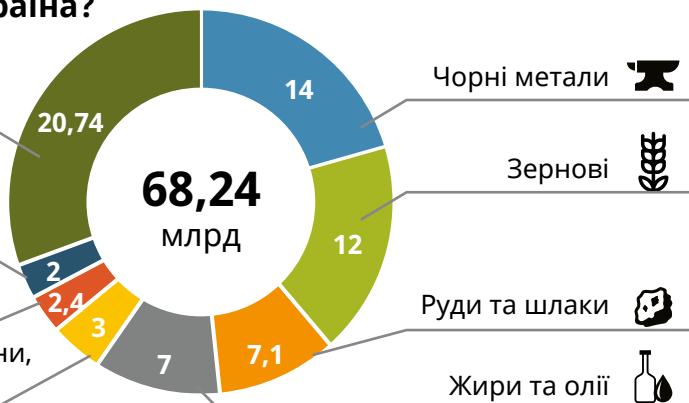
Обсяг, млрд доларів

Інше

Деревина

Насіння

Електричні машини, обладнання

Діаграма 2 • Купівля товарів Україною, 2021 р.**Що імпортує Україна?**

Обсяг, млрд доларів

Інше

Хімічна
продукція

Добрива

Ліки

Пластмаси

Експорт (від англ. *exporto* — вивожу) — продаж товарів за кордон.

Імпорт (від лат. *importo* — ввожу) — купівля та ввезення іноземних товарів.

Україна третя у світі за продажем глини, четверта — за продажем кукурудзи, п'ята — меду та залізної руди. Як бачимо, наша держава багата на корисні копалини, а її родючі ґрунти дають врожаї для всього світу. Вдале географічне положення дає змогу зручно доставляти товари до покупців. До європейських сусідів їх везуть залізницею або автомобільними шляхами, до далеких країн — морем.

Історичні та культурні зв'язки України

4. Пригадай з підручника нашого курсу для 5 класу, завдяки чому й кому Україна посідає визначне місце на культурній карті Європи та всього світу.

Русь-Україна протягом століть була znana в Європі як велика й могутня держава. Київські князі родичалися з представниками королівських родин майже усіх держав Європи: Норвегії, Швеції, Угорщини, Польщі, Франції, Візантії, Німеччини.

Міцними завжди були й мистецькі зв'язки. Архітектори церков та князівських палаців ще за часів Руси-України використовували досвід своїх колег з Візантії та Італії, Польщі та Чехії. Коли в 17–18 ст. у Європі поширився художній та архітектурний стиль бароко, українські митці теж перейняли його. Але створили власну версію — так зване козацьке бароко. Будівлі, зведені в цьому стилі, можна побачити в багатьох містах нашої держави.

Карта 13 • Зовнішні зв'язки Ярослава Мудрого (11 ст.)

----- Руські посольства до імператора Священної Римської імперії Генріха Третього (1040 і 1043 рр.)

----- Міждинастичні шлюби Ярославової родини:

1. **Ярослав** одр. з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа Третього Скотконунга (1019 р.)
2. **Дороніга-Марія** (сестра Ярослава) одр. з Казимиром Відновником, князем польським (1042 р.)

Ярославичі:

3. **Володимир** одр. з Одою Штаденською, німецькою принцесою, дочкою маркграфа Північної марки (1043 р.)
4. **Ізяслав** одр. з Гертрудою, дочкою польського князя Мешка Другого (1042 р.)
5. **Анастасія** одр. з Андрашем Першим, королем Угорським (1046 р.)
6. **Всеволод** одр. з Марією, родичкою візантійського імператора Костянтина Дев'ятого Мономаха (1048 р.)
7. **Єлизавета** одр. з Гаральдом Третім Суворим, норвезьким королем (1045 р.), другий шлюб — Свен Другий Естрідсен, король данський (1067 р.)
8. **Анна** одр. з Генрихом Першим, королем Франції (1051 р.); потім з графом Раулем Другим да Крепі і Валуа (1060 р.)

Софійський собор у Києві звели в 11 ст. за зразком візантійських храмів і перебудували у 17 ст. у стилі козацького бароко.

Знаними в Європі були наші козаки. Вправних воїнів запрошували до свого війська австрійські й польські правителі, а також французький король.

У 18–19 ст. та на початку 20 ст. багато змін в Україні відбулося під впливом європейських технологій, європейської моди та європейських ідей.

У період незалежності Україна прославилася ще й завдяки своїм спортсменам. Відомими на весь світ стали футболіст Андрій Шевченко та боксери Віталій і Володимир Клички. Завдяки їхнім перемогам десятки разів піднімали український прапор та виконували український гімн в різних частинах світу. Плавчиня Яна Клочкова принесла Україні найбільшу кількість олімпійських золотих медалей.

Багато людей з різних країн світу дізналися про сучасну Україну завдяки міжнародному пісенному конкурсу “Євробачення”. На ньому ми тричі виборювали перше місце (*джерело 1*).

Джерело 1 • Переможці Євробачення від України

*Руслана
Лижичко.
2004 р.,
м. Стамбул,
Туреччина*

*Джамала. 2016 р.,
м. Стокгольм, Швеція*

*Група “Kalush Orchestra”.
2022 р., м. Турин, Італія*

- 5.** Наведи приклади історичних та культурних зв'язків України з Європою та всім світом від минулих часів до сучасності.

Чому Україна сьогодні є світовим символом свободи та боротьби за незалежність

Україна відновила незалежність у 1991 році. Однак власну державу будувати непросто. Довелося боротися за демократію, вільні вибори й свободи громадян. У 2004 році відбулася Помаранчева революція — протести українців, спричинені масовими підробками результатів голосування на президентських виборах. Унаслідок протестів провели додатковий тур виборів і змінили Конституцію України, зменшивши повноваження президента.

Восени 2013 року українці знову вийшли на вулиці. Цього разу вони висловлювали протест проти того, що Президент Віктор Янукович відмовився підписати угоду про часткове членство України в Європейському Союзі. Українці наполягали на свободі вибору майбутнього країни. Влада злочинно застосувала зброю і насильство проти власних громадян. Російська Федерація скористалася ситуацією в Україні й навесні 2014 року окупувала Крим і частину Донецької та Луганської областей.

24 лютого 2022 року розпочався новий етап російсько-української війни. Росія намагається знищити нашу державу. Несправедливість та надзвичайна жорстокість цієї війни викликали обурення і протести громадян більшості країн світу. Сьогодні Україна та її мужня боротьба є символом свободи й незламності в усьому світі. Українці не впали духом і продовжують давати гідну відсіч ворогу.

6. Постав чотири запитання до тексту.
7. Поміркуй, чому громадяни Європи та інших країн світу збиралися і продовжують збиратися на акції підтримки України.
8. Розглянь **джерела 2–5**. Що на них зображено? Чому вони присвячені?

Джерело 2

Масові протести в Києві, зима 2004 р.

Джерело 3

Громадянський протест
в Києві, осінь 2013 р.

Акція на підтримку
України у Варшаві,
Польща, весна 2022 р.

Джерело 4

Джерело 5

Акція на підтримку
України в Лондоні,
Велика Британія,
весна 2022 р.

Підсумкові запитання і завдання

1. Продовж речення:
Україна пов'язана зі світом...
2. Наведи два приклади ролі України в сучасному глобальному світі.
3. Як Україна пов'язана з іншими країнами? Наведи 2-3 приклади.
4. Яким ти бачиш майбутнє України? Поясни свої міркування.

Домашнє завдання

Підготуй уявний виступ на радіо про те, чим Україна відома у світі.

§ 6. Україна та міжнародні організації

Навіщо потрібні міжнародні організації
та як до них долучається Україна?

**Навіщо створюють міжнародні організації,
чим вони займаються**

1. Що потрібно, щоб різні люди змогли домовитися?
2. Навіщо люди та країни об'єднуються?

Уяви, що ми всі живемо в одному багатоповерховому будинку. Часом сусіди по поверху домовляються: разом фарбують коридор чи висаджують квіти. Якось вирішили, що треба ремонтувати ліфт, і об'єдналися всім під'їздом. Коли настав час міняти дах у будинку, довелося домовлятися мешканцям усіх квартир. Одні хотіли дерев'яну покрівлю, інші металеву, а хтось стверджував, що живе на першому поверсі й діра в даху йому зовсім не заважає. Так чи інакше, але довелося шукати порозуміння між дуже різними сусідами. Як бачимо, чим складніше завдання, тим більше воно потребує спільних зусиль.

А тепер уяви, що кожна квартира — це окрема країна, а будинок — наша планета. Держави віддавна домовлялися між собою про захист від спільних ворогів, про мито на кордонах чи про однакові одиниці вимірювання. У наші часи країни об'єднуються, щоб разом боротися з хворобами та злочинністю, охороняти культуру й кордони тощо.

Протягом 20 ст. створено багато міжнародних організацій, які допомагають державам спільно виконувати важливі завдання. Щоб легше було домовлятися, представники різних країн використовують дипломатію.

Дипломатія (від грец. *díplōma* — здвоєні дощечки з нанесеними на них письменами в Стародавній Греції, які видавали посланцям як документ, що підтверджував їхні повноваження) — державна діяльність у галузі зовнішніх відносин з іншими країнами; мистецтво ведення перемовин.

3. Прочитай, як називаються та чим займаються міжнародні організації, наведені в **таблиці 2**. Чи впізнаєш ти якісь із емблем? Що ти знаєш про ці організації?

Таблиця 2. Приклади міжнародних організацій

Організація	Емблема	Мета
Міжнародна федерація футболу (ФІФА)		організація міжнародних змагань з футболу
Північноатлантичний альянс (НАТО)		безпека та спільний захист країн-учасниць
Грінпіс (з англ. <i>green peace</i> — зелений мир)		привертання уваги до проблем довкілля
Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)		забезпечення охорони здоров'я населення всіх країн світу
Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол)		розшук злочинців по всьому світу, допомога місцевій поліції
Міжнародний фонд допомоги дітям при ООН (ЮНІСЕФ)		захист прав та інтересів дітей
Міжнародна організація з питань освіти, науки, культури при ООН (ЮНЕСКО)		охорона культурної спадщини, обмін ідеями та науковими відкриттями
Міжнародна агенція з безпеки ядерної енергії (МАГАТЕ)		мирне використання ядерної енергії та запобігання використанню ядерної зброї

4. Добери приклади з наведених **джерел 1–4**, що ілюструють мету діяльності деяких міжнародних організацій. Які інші приклади діяльності цих об'єднань ти знаєш?

Джерело 1

Активісти Грінпіс у 1975–1982 рр. блокували китобійні судна і домоглися заборони на вилов китів

Джерело 2

За допомогою масових щеплень по всьому світу до 1980 р. ВООЗ змогла зупинити небезпечну хворобу віспи

Джерело 3

ЮНЕСКО у 2013 р. визнала стародавнє місто Херсонес, розташоване на Кримському півострові, культурною спадщиною усього людства

Джерело 4

ЮНЕСКО у 2022 р. визнала український борщ частиною нематеріальної культурної спадщини всього людства

Створення та діяльність найбільшої міжнародної організації

5. Розглянь **джерело 5**. На карикатурі зображені правителі європейських країн. Як ти думаєш, що вони роблять із картою? Що висміює автор карикатури?

Джерело 5

Карикатура на розподіл території Європи між правителями в 1815 р.

6. Прочитай і проаналізуй текст. Знайди ключові слова або словосполучення, за допомогою яких можна розповісти про міжнародні організації. Створи асоціативний куцх понять на основі тексту та **джерел 2–9**. Порівняй результати своєї роботи з асоціативними куцхами однокласників та однокласниць.

На початку 19 ст. Європа потерпала через війни між Францією та іншими державами континенту. Після поразки Франції дипломати зібралися на Віденському конгресі, щоб обговорити новий порядок і нові кордони. У результаті переговорів імперії заново промалювали кордони між країнами, не зважаючи на інтереси народів, що їх населяли. Домовилися також уникати війн у Європі й вирішувати суперечки шляхом перемовин.

У 1914 році, через сто років після зустрічі у Відні, почалася Перша світова війна. Вона призвела до величезної кількості жертв та руйнування міст і сіл через використання нового озброєння: танків, літаків, отруйних газів. Після завершення війни пів сотні держав об'єдналися в Лігу Націй. На той момент у нашого народу вже була власна держава — Українська Народна Республіка. Однак її визнавали не всі європейські країни, тому до організації нас не прийняли. Ліга Націй не спромоглася відвернути Другу світову війну, проте це була перша в історії людства організація, що об'єднала десятки різних держав з протилежними інтересами.

У 1945 році, після завершення Другої світової війни, держави утворили Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Хоча Україна на той

час не мала незалежності, а була радянською республікою, вона стала однією з держав-засновниць ООН.

Організація Об'єднаних Націй — це найбільша міжнародна організація в історії людства. Станом на 2022 рік до її складу входять 193 держави — майже всі, що існують на Землі.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй записано: “Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості врятувати прийдешні покоління від нещастя війни... і заради цих цілей виявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру та безпеки...”

Джерело 6

На емблемі ООН зображена карта світу в оточенні гілок оливи. Гілки символізують мир, а мапа означає, що організація опікується добробутом усього світу. Для того, щоб вмістити на емблемі всі континенти, мапу довелося трохи видозмінити. Уяви, що ти дивишся на глобус згори, з боку Північного полюса, тоді буде легше вгадати знайомі обриси.

*Вигляд головної будівлі
ООН у Нью-Йорку, США.
Перед будівлею
майорять прапори усіх
країн-членів організації*

ООН як велика міжнародна організація змушена враховувати інтереси навіть тих держав, з політикою яких не згодна більшість країн світу. Часом це блокує важливі рішення і кроки. ООН прагне підтримувати мир і міжнародну безпеку, розвивати дружні відносини між державами. Миротворці ООН рятують людей на війнах. У 16 країнах світу присутні міжнародні миротворчі війська ООН, яких називають “блакитні шоломи”. Українські миротворці відзначаються відвагою та відмінною підготовкою для участі в таких операціях.

Щороку представники держав-членів ООН збираються на велику нараду — Генеральну асамблею в Нью-Йорку. Наприклад, у березні 2022 року Генеральна асамблея ООН засудила російське вторгнення до України.

Міжнародний день ООН відзначають 24 жовтня.

Україна та міжнародні організації

7. На основі **джерел 3-4** і **джерел 7-12** з'ясуй, як Україна пов'язана з ООН та іншими міжнародними організаціями. Створи ланцюжок слів, які розкривають цей зв'язок.

Джерело 7

Приїзд Генерального секретаря ООН Антонію Гутерреша в Київ у квітні 2022 р. Він підтримував Україну щодо захисту її незалежності у війні, спричиненій російською агресією

Джерело 8

Програма грошової допомоги ООН та ЮНІСЕФ "Спільно" для підтримки постраждалих від війни родин в Україні

Джерело 9

Генасамблея ООН 2 березня 2022 р. схвалила резолюцію, в якій закликала Росію негайно вивести війська з України

Джерело 10

Гелікоптери українських миротворців ООН в африканській країні Конго

Джерело 11

*Приїзд делегації МАГАТЕ
в Енергодар для
з'ясування питань
безпеки в роботі
Запорізької атомної
електростанції*

Джерело 12

*Улітку 2007 року ЮНЕСКО
визнала букові праліси
Карпатського біосферного
заповідника та Ужанського
національного природного
парку об'єктом всесвітньої
природної спадщини*

Підсумкові запитання і завдання

1. Які організації називають міжнародними? Навіщо держави об'єднуються?
2. Як називається найбільша міжнародна організація у світі? Яка її емблема, що вона означає?
3. Про що свідчить участь України у багатьох провідних міжнародних організаціях?
4. Як пов'язані, на твою думку, створення великої кількості міжнародних організацій і глобалізація?
5. Чому функціонування міжнародних організацій є ознакою сучасного світу?

Домашнє завдання

Придумай міжнародну організацію, якої, на твою думку, не вистачає в сучасному світі. Запиши її назву й мету діяльності. Намалюй емблему для цієї організації.

Тема 2

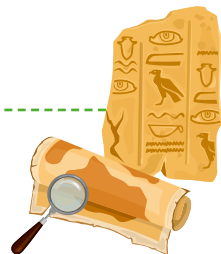
Що таке минуле, хто і як його вивчає

§ 7. Історія як минуле і як розповідь про минуле. Чому вивчення минулого є важливим

Для чого потрібна історія?

Якою буває історія

1. Що таке минуле? Де тобі траплялися слова “минулий”, “давній”? Поміркуй, що таке історія.

Коли з тобою трапляється цікава пригода, ти розповідаєш друзям про неї історію. Коли захоплюєшся якоюсь видатною людиною, ти цікавишся її біографією та історією успіху. На шкільному сайті можна прочитати про історію створення твоєї школи. У родинних фотоальбомах цікаво досліджувати історію сім'ї. Як бачиш, ми часто називаємо історією все, що відбувалося в минулому.

Слово “історія” має два значення: те, що трапилося в минулому; наука, яка вивчає минуле за допомогою різних свідчень. Історія як минуле та історія як наука про минуле не завжди збігаються. Адже знати все про минуле людства, кожної людини неможливо. Для цього не вистачає джерел інформації.

Частина минулого, про яку не збереглося записаних розповідей, називають **дописемною історією**. Іноді для позначення тих часів використовують запозичений з англійської мови термін “доісторичний” (*prehistory*).

Про доісторичні часи ми дізнаємося переважно з археологічних знахідок. Археологи шукають сліди людської діяльності: знаряддя праці, посуд, зброю тощо. Дослідники аналізують їх, пробують з'ясувати, яким було життя в минулому.

2. Про що можна дізнатися із **джерел 1–3**? Як ти думаєш, висновки вчених щодо них можна вважати достовірними чи припущеннями? Чому?
3. З якою метою вчені досліджують такі речі?

Джерело 1

*Найдавніший відомий
малюнок, зроблений людиною.
Північна Африка, 73 тисячі
років тому*

Смужки на камені намалювала давня людина за допомогою охри — твердої речовини, що лишає рудий слід. Учені вважають, що це доказ розумової діяльності первісних людей.

Джерело 2

*Глиняні фігурки волів,
які тягнуть
навантажені сани*

Джерело 3

Уявний вигляд трипільського поселення

4. Поміркуй, на основі якої інформації вчені змогли відтворити вигляд давнього трипільського поселення.

Писемна історія для українських земель почалася приблизно 2900–2500 років тому. Тоді на північних берегах Чорного моря жили племена кіммерійців, а також постали грецькі міста-колонії.

Про кіммерійців у поемі “Одіссея” написав легендарний давньогрецький поет Гомер (8 – початок 7 ст. до н. е.): “Там кіммерійців похмура земля, що покрита одвіку вогким туманом і зграями хмар”.

Давньогрецький мандрівник Геродот (5 ст. до н.е.), якого пізніше назвали “батьком історії”, побував у грецькому місті-колонії Ольвія, розташованому неподалік сучасного міста Миколаїв. У теперіш-

ньому розумінні він не був ученим, оскільки збирав не тільки факти, а й легенди та перекази. Однак саме Геродот першим звів усі розповіді до купи та записав їх. Тобто створив із нашого минулого історію.

Геродот описав давню країну Скіфію, яка у період свого розквіту знаходилася на більшій частині українських земель. Сучасникам і нащадкам Геродота дуже подобалися розповіді про цей загадковий край із морозною зимою та хоробрими воїнами. Особливо греків дивували історії про амазонок — жінок, які билися на рівні з чоловіками.

Джерело 4

*Давньогрецька тарілка,
виготовлена 2500 років тому*

Учені вважають, що на тарілці зображена скіфська лучниця-амазонка. Саме в такому одязі (штани та шапка) греки малювали скіфів. Якби це був чоловік, він мав би бороду.

Відколи з'явилася писемність, люди почали записувати: з кого які зібрали податки, куди здійснювали військові походи, які правила й закони приймали, як влаштовували свята. У листах повідомляли новини.

Джерело 5

*Запорожці пишуть
листа турецькому
султану. І. Рєпін,
1880–1891 роки*

На перший погляд, писемні джерела дають історикам надійнішу інформацію, ніж археологічні знахідки. Але науковці не можуть брати на віру все, що колись хтось написав. Візьмемо славетний лист запорожців до турецького султана: “Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який

ти в чорта лицар? ..." Історики не впевнені, що козаки справді так відповіли правителю Османської імперії на його пропозицію здатися. Утім, тривала популярність документа є цікавою для науки. Вона означає, що з козацьких часів українці зневажливо й з гумором ставляться до своїх ворогів.

5. Про які різновиди історії ти дізнався/дізналася? Чому вони так називаються?
6. Чому в розповіді про минуле бувають припущення?

Навіщо вивчати історію?

7. Випиши з тексту ключові слова й словосполучення, за допомогою яких можна розповісти про те, навіщо вивчати історію.

Чи задумувалася / задумувався ти, чому люди вивчають минуле? Є принаймні три причини для дослідження історії.

Передусім це цікаво. За складними іменами та датами ховаються захопливі пригоди. Візьмемо історію княгині Ольги. Сусіднє плем'я древлян вбило її чоловіка, київського князя Ігоря, а потім захотіло одружити свого правителя з Ольгою. Хитра княгиня не відмовила посланцям, а заманила їх до пастки.

Потім Ольга пішла з військом на древлян. Місто Іскоростень було в оточенні протягом року. Тоді княгиня сказала древлянам: "Я згодна на мир, але припліть мені в подарунок голубів і горобців від кожного дому". Коли птахів отримали, прив'язали до кожного підпалений трут і відпустили. Ті полетіли до своїх гнізд і підпалили їх. Древлянська столиця, місто Іскоростень, згоріла вщент.

Джерело 6

Четверта помста Ольги
древлянам.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису, 15 ст.

Друга причина вивчати історію полягає в тому, що минуле допомагає краще розуміти світ і людей. За звичаями Київської Русі княгиня Ольга не була жорстокою. Тоді від кожного сильного правителя у відповідь на ворожі дії очікували не дипломатії, а помсти. Натомість у наш час вбивство послів чи спалення ворожої столиці з мешканцями вважалося б дикуномством.

Вивчаючи минуле, можна дізнатися, як і чому люди змінили свої звичаї. Історія дає відповіді на різні запитання: Чому саме Київ є столицею України? Звідки взялися виделки? Чи їли наші предки картоплю? Хто такі козаки? Коли з'явився велосипед?

Третя причина вивчати минуле полягає в тому, що історія допомагає прогнозувати майбутнє. Події минулого ніколи не повторюються, але з них все ж можна робити висновки.

Цікавий факт

Довгі тисячоліття острів Пасхи, розташований посеред Тихого океану, був укритий густими заростями дерев і кущів, допоки 1500 років тому на ньому не оселилися люди. Вони вирубували деревину для будівництва будинків, виготовлення човнів та засобів для транспортування велетенських кам'яних ідолів. Кожному поколінню здавалося, що воно бере від природи зовсім небагато. Але за тисячу років на острові Пасхи не залишилося жодного дерева. Те саме може статися і з будь-якою сучасною країною, яка буде бездумно використовувати свої ресурси.

Сучасний вигляд
острова Пасхи

Підсумкові завдання

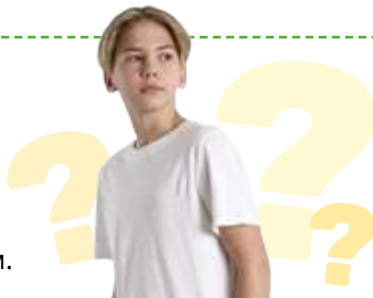
1. За яких умов розповідь про минуле стає історією?
2. У чому полягає відмінність між дописемною та писемною історією? Чому дописемний період називають "доісторичним"?
3. Яка з причин вивчення історії найбільш приваблива для тебе? Чому?
4. Прокоментуй вислів давньоримського мислителя Цицерона (106 р. до н. е. — 43 р. до н. е.): "Трьох задовольень ми чекаємо від історії: перш за все — насолоди пізнавати незвичайні речі; далі — корисних, особливо для життя, настанов; врешті — розповіді про народження теперішнього з минулого..." Наведи приклади, які б ілюстрували такий погляд на історію. Яка відмінність між знанням в історії та в громадянській освіті?

Домашнє завдання

Знайди в інтернеті відповіді на запитання:

- Why is our capital called Kyiv?
- Why was the fork invented?
- When did Europeans start to eat potatoes?

Можеш скористатися онлайн-перекладачем.

§ 8. Коли і як минуле стає історією

Як події та постаті стають історичними?
Де починається історія?

Як минуле стає історією

1. Що означає слово “історія”? У якому значенні воно вживається в курсі “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти”?
2. Які історії ти можеш пригадати з курсу 5 класу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти”? Вони стосуються більше минулого чи сучасного? Чому ці історії тобі запам’яталися?

“То вже історія”, — кажуть іноді про події, що завершилися і відбулися в минуле. Кожна людина запам’ятовує надовго щось значуще із власного життя і життя близьких людей. Пам’ять про ці події є частиною історії родини.

Власна маленька історія може стати частиною великої, загальної історії, якщо хтось вивчає, як і чому відбувалася ця подія та чим вона завершилася.

У грецькій мові слово “історія” (*historia*) означає розпитування, розвідування. Геродот розпитував сучасників про їхню участь у греко-перських війнах. Він “зібрав і записав ці відомості, щоб минулі події з плином часу не пішли в забуття і великі, гідні подиву діяння не залишилися у безвісті”. Для давньогрецького мандрівника і його сучасників події та герої цієї війни були значущими, адже принесли давній Греції свободу від іноземних загарбників.

Перемоги і поразки, мирні договори між країнами та шлюби правителів, винаходи та будівництво споруд впливали тривалий час на життя багатьох людей і суспільства. Такі значущі події називають історичними.

Чи це означає, що історію як науку цікавлять лише грандіозні події, великі битви та славетні правителі? Ні.

Ми можемо не знати імен тих, хто виготовив збережені в музеях речі: одяг, меч для битви, посуд для давнього застілля. Але розуміємо, що століття й тисячоліття тому наші предки вміли робити красиві, корисні речі, були вправними й вигадливими майстрами.

Ми не знаємо, хто перший знайшов родовище солі в Дрогобичі або хто перший видобув вугілля на Донбасі. Ми не знаємо імен усіх, хто возив цінні копалини на продаж. Однак без щоденної праці цих людей не було б сучасного життя.

Іноді істориків називають мандрівниками в минуле. Вони намагаються зрозуміти життя людських спільнот у минулому, дослідити окремі явища суспільства тих часів: культуру, науку, політику, господарство, побутові речі.

3. Розглянь **джерела 1–4**, де зображені предмети з минулого. Чому ці предмети є частиною історії? Що вони розповідають про минуле?

Джерело 1

Обладунки англійського графа-лицаря. 16 ст., Музей Метрополітен, США

Джерело 2

Жіноче взуття.
Перша половина 18 ст.,
Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського, Україна

Джерело 3

Середньовічна зброя
та символи влади. 16–17 ст.,
Музей-Арсенал, Львів, Україна

Джерело 4

Металеве дзеркало.
Стародавній Рим, 1 ст.,
Музей Метрополітен, США

4. Обери одне джерело як ілюстрацію до тексту. Поясни свій вибір.

Людей завжди цікавили персональні історії. А життєписи визначних особистостей заслуговують на особливу увагу. З них можна дізнатися, якими були ці люди, як вони такими стали, про що мріяли. Важливими персонами є не лише королі й королеви, президенти чи полководці, але й винахідники, вчені, художники, архітектори, артисти, підприємці, політики.

Якщо людина відігравала значну роль у суспільстві, у важливих подіях, чи її вчинки виявилися доленосними, пам'ять про неї передавалася нащадкам. Так з'явилися історичні особи.

Історичні вчинки — це не лише перемоги чи підписані важливі угоди. Вчинок будь-якої людини, навіть якщо її ім'я залишиться невідомим історії, може мати історичне значення — як позитивне, так і негативне.

5. Розглянь обкладинки книжок (**джерело 5**). Як ти думаєш, про що ці видання? Завдяки чому вони могли з'явитися?

Джерело 5

Як пов'язані минуле і сучасне. Коли сучасне стає історією

Коли ми говоримо про історію, у багатьох в уяві з'являються лицарі, старовинні споруди, стародавній одяг, прикраси королев чи князівська зброя. У кожній країні в минулому відбувалися значущі події, що мають вплив на сьогодення.

Історія вивчає і зовсім недавні події, а також явища, які досі тривають і впливають на наше життя. Наприклад, джинси як предмет одягу є в нашому сучасному житті, хоча їх почали носити понад сто років тому. Мобільний телефон та інтернет, без яких неможливо уявити сучасний світ, з'явилися лише кілька десятиліть тому. Пандемія коронавірусу увійшла до історії вже в перші місяці 2020 року, коли мільярди людей опинилися під загрозою зараження й були змушені тижнями сидіти по домівках.

Наша країна має давню і сучасну історію. Дорослі українці можуть розповісти про Помаранчеву революцію 2004 року, про події Євромайдану кінця 2013 — початку 2014 року. Ганебне й агресивне повномасштабне вторгнення Росії до України стало історією 24 лютого 2022 року. Ти також зможеш розповісти про всі ці події.

6. Розглянь **джерела 6–11**. Чому ці події та ці особи є історичними?

Джерело 6

Пів мільйона людей вийшли на вулиці столиці, оскільки дізналися, що вночі “беркутівці” жорстоко побили студентів, які мирно протестували на Майдані Незалежності. Масові акції непокори не припинялися 3 місяці й призвели до зміни влади в Україні. Згодом їх назвали Революцією гідності.

Масовий протест 1 грудня 2013 року в Києві

Джерело 7

Велелюдна демонстрація у квітні 1917 року на Софійському майдані в Києві, яка стала частиною Української революції

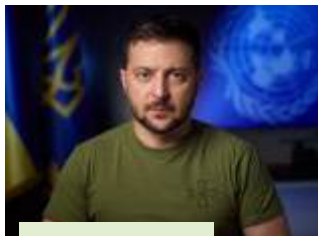

Джерело 8

Українські військові захищають народ і незалежність України, 2022 р.

Джерело 9

Леонід Каденюк,
перший космонавт
незалежної України.
У 1997 році здійснив
політ у космос

Джерело 10

Президент України
Володимир Зеленський
виступає перед
Генеральною асамблеєю
ООН, 22 вересня 2022 р.

Джерело 11

Марія Берлінська,
розвідниця, військова

Марія заснувала “Центр підтримки аеророзвідки”, де готують операторів дронів. Бороться за рівні права жінок в армії.

Підсумкові запитання і завдання

1. Чому предмети повсякденного життя людей з минулого є частиною історії?
2. Поясни, що таке історична подія.
3. Завдяки чому деякі люди стають історичними особами?
4. Чи все те, що відбулося в минулому, стало історією? Обґрунтуй свою думку.
5. Які ознаки сучасних подій перетворюють їх на історичні? Наведи приклади таких подій.
6. На основі викладеного у першій частині параграфа та **джерел 1–4** підготуй повідомлення “Як і чому минуле стає історією”.

§ 9. Хто вивчає минуле

Хто такі історики, чим вони займаються?

Історик як покликання та як професія

1. Пригадай, хто такий Геродот. Як понад дві тисячі років його називають люди, котрі люблять історію?

Люди віддавна цікавилися минулим: переказували одне одному історії, складали легенди, щоби зберегти пам'ять про своїх предків і

про важливі події. З появою писемності визначні на той час події почали записувати рік за роком. Що цікавило наших предків? Посухи та неврожаї, поява метеорів, сонячні й місячні затемнення, битви та мирні договори, зміни правителів та приїзд далеких купців. Так виникли перші літописи, які ми можемо вважати історичними книгами. Їхніх авторів називають літописцями чи навіть істориками.

Найвідомішим літописцем Київської Русі був монах Нестор, який жив у Києві в другій половині 11 — на початку 12 століття. Він уклав “Повість минулих літ”, у якій розповів про походження та звичаї давньоруських племен й утворення держави на територіях вздовж Дніпра зі столицею в Києві.

Діяльність вчених-істориків дещо відрізняється від праці давніх літописців. Зазвичай історики не є свідками подій, які вони описують у своїх книжках, статтях. До того ж історики не просто описують минуле, а й досліджують його.

Цікавий факт

- Прочитай опис Шерлока Голмса з повісті Артура Конан Дойла. Які знання і вміння героя можуть знадобитися історикові?

“Деякі речі він вивчав так старанно і в окремих дивних галузях мав такі вичерпні знання, що я часом бував просто приголомшений... З геології [має знання] практичні, але обмежені. З першого погляду розрізняє ґрунти. Після прогулянок показує мені бризки бруду на штанях і за їхнім кольором та складом визначає, з якої вони частини Лондона. З хімії [має знання] глибокі. З анатомії — точні, але несистемні... Чудово грає на скрипці. Добре боксує, фехтує на шпагах та еспадронах. Має добрі практичні знання британських законів.” (А. Конан Дойл, “Етюд у багряних тонах”)

Історикам необхідно знати різні мови, зокрема давні. Ці вчені мають бути дуже уважними, терпляче шукати свідчення подій у писемних джерелах. Історики повинні вміти аналізувати збережені з минулих часів предмети: будівлі, монети, побутові речі, стародавні тканини тощо. Для них важливо розбиратися в історичній топоніміці, у давній моді.

Історики обов’язково повинні знати, що написали їхні колеги про певні події чи історичних осіб, що необхідно дослідити. Вони мають критично осмислювати різні свідчення, бути чесними та не приховувати знайдених відомостей.

Діяльність історика схожа на роботу детектива. Науковцеві, як і слідчому, потрібно збирати докази, але не щойно залишені на міс-

ці події, а стародавні, які були приховані під шаром землі чи лежать у сховищах документів.

Подібно до того, як детектив розкриває злочини, історик шукає правду про наше минуле. Учені спираються на свідчення тих, хто жив і творив раніше, а також на документи, старовинні речі тощо, які допомагають відтворити минувшину. Завдяки новим технологіям сучасні історики розшифровують загадкові тексти, заново досліджують давні знахідки й роблять чимало відкриттів. У зв'язку з цим уявлення про події минулого та їх розуміння можуть змінюватися.

Цікавий факт

Історики не розуміли, як трималися зачіски жінок Давнього Риму.

Американка Джанет Стівенс розгадала історичну загадку завдяки тому, що багато років працювала перукаркою і вивчала стародавні зображення зачісок.

Джанет Стівенс довела, що то не були перуки, що зачіски фіксували не з допомогою клею чи шпильок. Це робили голкою з ниткою: складні деталі зачіски просто пришивали одна до одної.

- Яка головна думка тексту?
Що для тебе було несподіваним?
- Поміркуй, представники яких професій могли б допомогти дізнатися: як побудували єгипетські піраміди, як шили взуття 800 років тому, як лікували зуби козаки.

2. Які якості потрібні людині, щоб стати істориком / історикинею?

Історики як люди свого часу

3. Прочитай **джерела 1–4** про відомих істориків минулого та сучасності. Що об'єднує усі ці описи? Чим вони відрізняються?
4. У чому полягає значущість діяльності цих людей (**джерела 1–4**)? Обери одного-двох вітчизняних істориків чи історикінь і підготуй розповідь про них у вигляді листа своїм одноліткам з інших країн.

Джерело 1

Самійло Васильович Величко (1670–1728) — канцелярист Війська Запорозького. Родом з Полтавщини. Він був козацького походження, навчався в Києво-Могилянській колегії.

Самійло Величко є автором найвизначнішого й найбільшого українського літопису, створеного в першій половині 18 ст.

У цьому творі викладена історія української козацької держави. Літопис охоплює події від 1620 до 1700 або навіть до 1720 року.

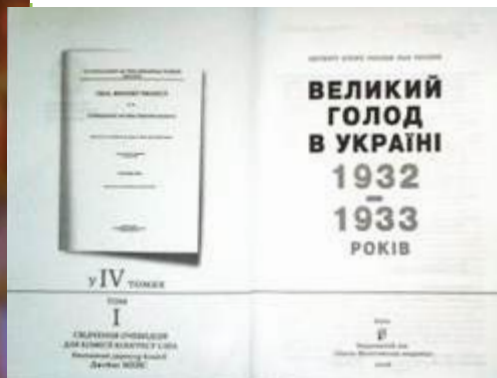
Для написання твору автор використав українські, польські, німецькі документи. Сучасні історики підтверджують правдивість джерел, використаних у Літописі Самійла Величка.

Обкладинка Літопису Самійла Величка

Джерело 2

Джеймс Мейс (1952–2004) — один з найвідоміших американських дослідників історії України у 20 ст. Працював в Українському науковому інституті Гарвардського університету в США.

У 1985 р. очолив спеціальну історичну Комісію Конгресу США з вивчення Голоду в Україні. Він зібрав багато доказів того, що в 1932–1933 роках радянська влада свідомо й навмисно влаштувала в Україні Голодомор.

Джеймс Мейс став одним з ініціаторів запровадження Дня пам'яті жертв Голодоморів. Щороку в четверту суботу листопада ми вшановуємо пам'ять жертв Голодоморів: "...давайте цього дня поставимо на підвіконня запалену свічку, щоб згадати мільйони розстріляних, померлих від голоду..."

*Титульні сторінки звіту про Голод в Україні.
Упорядник Джеймс Мейс*

Джерело 3

Обкладинка книжки
Фернана Броделя

Фернан Бродель (1902–1985) — один з найвідоміших французьких істориків 20 ст. На початку Другої світової війни він пішов захищати батьківщину, але одразу потрапив у полон.

У концтаборі до кінця війни Фернан Бродель працював на залишках шкільних зошитів. У нього не було жодних документів і книг, тому спирався лише на власну пам'ять, на ті знання, які він накопичив раніше, працюючи в архівах та бібліотеках багатьох країн. Результатом цієї роботи став рукопис книги про історію середньовічного Середземномор'я.

Після війни Фернан Бродель повернувся до Франції, працював в університеті й завідував кафедрою сучасної цивілізації. Історик досліджував періоди в кілька століть.

Джерело 4

Наталя Яковенко — сучасна українська історикиня, професорка Національного університету “Києво-Могилянська академія”, докторка історичних наук. В університеті вивчала не історію, а давні мови — латинську та грецьку.

Вчена досліджує історію української шляхти, вивчає, як виникали історичні ідеї та уявлення, як минуле стає історією.

Наталя Яковенко є авторкою “Нарису історії України з найдавніших часів до кінця 18 століття”. Також вона написала книгу “Вступ до історії” про виникнення історії як науки та про розвиток історичних ідей від давніх часів до сьогодення.

У 2006 р. історикиню було визнано однією зі ста найбільш впливових жінок України.

Обкладинка книжки Наталі Яковенко

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим займаються професійні історики та історикині? Які якості характеру для цього необхідні?
2. Чому професія історика потрібна в суспільстві?
3. Наведи приклади присутності історії в сучасному світі.

Домашнє завдання

Уяви, що в твоєму місті чи селі хочуть назвати вулицю на честь когось із істориків. Чиє ім'я ти запропонуєш? Чому?

§ 10. Чим займаються археологи

Як археологи допомагають пізнавати минуле?

Як виникла наука археологія

1. Пригадай, хто такий Вікентій Хвойка. Який внесок він зробив у вивчення історії України?
2. Буго-дністровська археологічна культура — це сукупність історичних пам'яток про перші землеробські племена, які жили на території України в середині 6 — на початку 4 тисячоліття до н. е. Як ми дізналися про їхнє існування? Хто вивчає дописемну історію людства?

Історія не завжди була наукою, яка спирається на певні докази. Століттями про події минулого писали літописці. Здавна люди передавали одне одному легенди про старовинні храми та палаці, дороги й мости, поховальні кургани та засипані оборонні вали. Мисливці за скарбами шукали рідкісні пам'ятки, золоті та срібні речі, грабували гробниці.

У 19 столітті дослідники з різних країн вирішили з'ясувати, наскільки Біблія є історичною книгою, чи насправді існували міста й царства, про які в ній згадано. Експедиції вирушили до Єгипту, Малої Азії та Східного Середземномор'я. Так зародилася археологія.

Археологія (від грец. *archaios* — стародавній і *logos* — слово, наука) — історична наука, яка вивчає добути під час розкопок речові пам'ятки минулого та на їхній основі відтворює життя давніх людей.

Археологів цікавить усе, що створили наші предки. Вони досліджують кам'яні інструменти первісних людей та складніші пристрої їхніх нащадків, гробниці правителів і хати бідняків, собори й поля битв. Без археологічних знахідок, на основі лише легенд і літописів, відтворити минуле людства було б неможливо.

3. Розглянь **джерело 1**, де зображено предмети, знайдені під час археологічних розкопок у Львові 2015 року. Про що ці речі можуть розповісти? Поміркуй, які ще відомості повинні мати історики, щоб вважати ці предмети справжніми свідченнями минулого.

Джерело 1 • Археологічні знахідки

4. Установи відповідність між зображеннями археологічних знахідок та їхніми описами:
- А.** Металева миска з клеймом орієнтовно 15–16 ст., знайдена під час розкопок на вул. Шевській, 4 у Львові.
 - Б.** Дерев'яні колодки для пошиття взуття приблизно 16 ст., знайдені під час розкопок на розі вулиць Краківська й Вірменська у Львові.
 - В.** Бойова сокира 16 ст., знайдена під час розкопок на вулиці Шевській, 4 у Львові.
 - Г.** Фрагменти розписаного в східному стилі глечика 15–16 ст., знайденого під час розкопок на території синагоги “Золота Роза” у Львові.
 - Д.** 70-сантиметровий дерев'яний меч, знайдений під час розкопок на розі вулиць Краківська й Вірменська у Львові.

Як археологи обирають місця для пошуку

Археологічні дослідження розпочинаються з рішення, де саме проводити розкопки. Часом спеціалістів викликають люди, які знайшли щось цікаве під час будівництва, роботи на городі, прогулянки в лісі чи на пляжі. Однак частіше археологи самі шукають місце майбутніх розкопок.

5. Як ти думаєш, навіщо археологів покликали на будівництво (**джерело 2-3**)? Чому знахідка важлива і її треба зберегти?

Джерело 2

*Місце будівельних робіт
й археологічних
розкопок у Києві. 2017 р.
Поштова площа
отримала статус
пам'ятки археології*

Джерело 3

*Екскурсія на місце археологічних
досліджень. За три роки розкопок
на Поштовій площі археологи
знайшли вулицю часів Київської Русі,
княжі печатки, зброю і навіть
рештки людей 12 ст.*

Німецький підприємець, банкір, археолог Генріх Шліман (1822–1890) не мав спеціальної освіти, був самоучкою. Він опанував кілька мов, серед яких і грецьку. Генріх Шліман захоплювався поемами “Іліада” та “Одіссея” давньогрецького поета Гомера (приблизно 8 ст. до н. е.), довгі роки мріяв знайти докази того, що ці твори є історичними свідченнями. Особливо йому цікаво було дослідити, чи правдива історія про троянського коня. Легенда про цю воєнну хитрість стародавніх греків існує майже три тисячоліття.

Генріх Шліман організував пошуки давнього міста Троя, яке колись мало назву Іліон. Багато людей вважали Трою вигадкою давніх греків. Однак Шліман уважно прочитав поему “Іліада” та зробив припущення, що це місто було розташоване на березі півострова Мала Азія (на території сучасної Туреччини). Завдяки своїй наполегливості та великій кількості вкладених коштів він таки знайшов залишки Трої. Археологи продовжують вивчати це місце, виявляючи багато доказів його існування.

6. Уяви себе опонентом Генріха Шлімана. Поясни, чому, на твою думку, не варто шукати місто, про яке відомо лише з легенд. Як археолог міг би заперечити?
7. Порівняй текст і **джерела 4–7**. Визнач, які джерела ілюструють легенду, а які містять інформацію для істориків про реальне місто.

Джерело 4

Дерев'яного коня завозять у місто.
Рекламна листівка фірми Liebig.
Німеччина, 1870-ті роки

Джерело 5

Макет міста Троя, зроблений
на основі археологічних
досліджень

Джерело 6

Святилище з колодязями.
Вигляд південно-західної
частини розкопок міста Троя

Джерело 7

Реконструкція символу Трої —
“Троянського коня”. Історичний
національний парк Троя, Туреччина

Окрім історичних місць на землі, сучасна археологія досліджує також морське дно. Підводні археологи шукають предмети, які могли затонути під час кораблетроші: залишки стародавніх дерев'яних кораблів і суден 18–19 ст., гарматні ядра кінця 18 ст., амфори античного часу, скрині з монетами.

Місце для пошуків археологи визначають за допомогою спеціальних металошукачів, на основі давніх письмових свідчень і морських карт. У краєзнавчому музеї міста Миколаїв зберігаються численні знахідки морських археологів.

Як працюють археологи

Коли місце розкопок визначено, археологи досліджують територію та наносять розмітку, яка допоможе пізніше записати, де саме знайшли кожну пам'ятку. Далі квадрат за квадратом, шар за шаром археологи перебирають ґрунт. Інструменти використовують найпростіші: копають землю лопатками, а просіюють її через сита. Знайдене археологи ретельно описують, фотографують чи перемальовують. Обов'язково вказують, де саме виявили артефакт.

Артефакт (від лат. *artefactum* — штучно зроблений) — це предмет людської діяльності, який містить певну інформацію про минуле: господарське знаряддя, зброя, одяг тощо; археологічна пам'ятка.

8. Розглянь **фотографії 1–4 (джерело 8, с. 58)**. Як вони співвідносяться з текстом? Знайди додаткову інформацію про проведення розкопок.
9. Як ти гадаєш, чому археологи не використовують будівельну техніку, зокрема екскаватори? Чому вони копають та просіюють ґрунт вручну?
10. Які якості потрібні археологам, щоб проводити розкопки та досліджувати знайдені артефакти?

Наступний етап роботи археолога відбувається у кабінетах і лабораторіях. Потрібно з'ясувати вік знахідки, дослідити матеріал, з якого вона виготовлена, зібрати всю можливу інформацію. Потім археолог має зрозуміти, як ця пам'ятка пов'язана з тим, що вже відомо з писемних джерел. Останнім завданням є зберегти, тобто законсервувати, знайдене для музеїв чи науки загалом.

1

Просіювання землі під час розкопок

Студенти та студентки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди на розчищанні трипільських знахідок

4

Джерело 8

На розкопках стародавнього Львова

2

3

Місце археологічних розкопок в Іраку зі знайденими залишками керамічного посуду

Часто археологи працюють навіть не з цілими артефактами, а лише з уламками й частинками. Вченим доводиться відтворювати пам'ятку, не маючи всіх деталей.

Реконструкція британськими вченими старовинного шолома та відновлення його імовірного вигляду за допомогою сучасних технологій

Реконструкція зовнішнього вигляду старовинної фортеці Тустань.
Львівська область

Цікавий факт

“Чорні археологи”

Якщо з археології забрати наукову складову, то залишиться полювання за скарбами. Цим і займаються “чорні археологи”. Вони шукають старовинні пам’ятки для себе чи замовників і приховують їх від науки. Фактично грабують людство. Наприклад, в Україні “чорні археологи” знайшли десятки дипломів давньоримських воїнів. Це посвідчення, які вони отримували, виходячи на пенсію. Історики могли б з’ясувати, як римляни потрапили на українські землі, але ці документи перебувають у приватних колекціях.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що вивчає наука археологія? Чому вона так називається?
Назви етапи археологічного дослідження. Доповни логічний ланцюжок: *пошук місця розкопок — ... — перебирання ґрунту — ... — дослідження знайденого — ... — використання даних в історичній розповіді.*
2. Як вчені шукають місця для археологічних розкопок? Чи є відмінності між цим пошуком у минулому та сьогодні? Чому?
3. Чому діяльність “чорних археологів” шкідлива для науки та суспільства загалом?
4. Уяви, що маєш провести інтерв’ю з ученим-археологом. Сформулюй кілька запитань, які хотілося б поставити.

Домашнє завдання

Дізнайся, чи є у твоєму рідному краї археологічні знахідки. Для цього завітай на вебсторінку Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

mkip.gov.ua/content/derzhavniy-reestr-neruhomih-pamyatok-ukraini.html

Знайди в інтернеті перелік пам'яток національного та місцевого значення своєї області. Організуйте з дорослими уявну чи реальну екскурсію до одного з таких місць.

§ 11. Хто допомагає історикам вивчати минуле

Які є допоміжні історичні науки?

Які спеціальні історичні науки допомагають досліджувати минуле

Ми називаємо істориками всіх науковців, що досліджують минуле. Однак це поняття об'єднує представників і представниць багатьох різних спеціальностей: археологів, реставраторів, ономастів, архівістів, геральдистів, нумізматів, палеоботаніків, археозоологів тощо. Хтось знається на зброї, хтось на старовинній архітектурі, але всі допомагають відтворювати цілісну картину минулого.

Реставратори відновлюють зовнішній вигляд предметів минулого. Є науковці, які вивчають походження власних імен людей, географічних назв. Цю дисципліну називають **ономастикою** (від грец. *ονομα* — ім'я). Історичні науки, які допомагають досліджувати минуле, вважають спеціальними, або допоміжними.

Геральдика (від лат. *heraldus* — оповісник) — наука, яка вивчає герби, історію їх виникнення, особливості створення. Вона допомагає дослідити зв'язки між різними державами та родинами, визначити, чим ті особливо пишалися і пишаються.

Багаті знатні родини, міста здавна прагнули мати певні впізнавані символи. Так з'явилися родинні, територіальні та державні герби. Український тризуб нагадує про зв'язок нашої держави з Київською Руссю, адже у князя Володимира був такий герб.

Герб (від нім. *Erbe* та польс. *herb* — спадок) — це емблема, яка у вигляді певних символів відображає події і традиції родини, території, держави.

1. Розглянь **джерело 1**. Які символи на цих гербах ти можеш розпізнати? Поміркуй, що вони означають. Які знання потрібно мати, щоб розшифрувати герб і використати його для розповіді про минуле?

Джерело 1 • Приклади гербів

Родинний герб козацького
гетьмана Петра
Конашевича-Сагайдачного.
Кінець 16 — початок 17 ст.

Сучасний герб
міста Харків

Один із проєктів великого
Державного Герба України

Можливо, ти знаєш, що монети і паперові гроші важливі не лише тому, що за них можна щось купити. Право виготовляти гроші завжди належало правителям держав. На монетах і купюрах зображували символи влади, портрети та імена королів, історичні події.

У давнину гроші були переважно із золота й срібла або з металевих сплавів. Вони довго служили й добре збереглися до наших часів. Звичні ж нам паперові банкноти з'явилися в Європі лише в 17 ст. Досліджуючи гроші, сучасні історики й історикині можуть з'ясувати, коли й де вони були виготовлені, з ким торгували власники монет. Допоміжну історичну науку, яка вивчає гроші, називають нумізматикою (від лат. *numisma* — монета).

2. Яку інформацію можна знайти на зображеннях монет і паперових купюр (**джерела 2–5**)? Які знання потрібні, щоб досліджувати гроші як свідчення минулого?

Джерело 2

Французька золота монета вартістю
20 франків часів правління Наполеона
Бонапарта. 1803 р.

Джерело 3

Сучасна українська монета
з портретом князя
Володимира Великого

Джерело 4

Купюра вартістю 100 гривень періоду
Української Народної Республіки.
Автор — український художник
Георгій Нарбут. 1918 р.

Джерело 5

Польська банкнота
вартістю 10 злотих.
Середина 20 ст.

Палеоботаніка (від грец. *palaios* — стародавній і *botanē* — рослина) вивчає викопні рослини, допомагає визначити, що росло на певній території в давнину. Геродот писав, що скіфи вирощували просо. Палеоботаніки уточнюють: не лише просо, а і ячмінь та жито, адже їхні сліди знайшли біля поселень. Оскільки жито вирощувати важче, ніж просо, то вчені вважають, що його залишки біля людських поселень свідчать про розвинене сільське господарство.

Досліджуючи поселення трипільців, науковці знайшли відбитки насіння на стінках горщиків, скам'янілі рештки кісточок плодово-ягідних дерев (аличі, яблуні), насіння огірків і сліди бобових. Хімічний аналіз залишків давнього посуду підказав історикам: у трипільців були сади, вони вміли варити пиво та вживали молоко. Знайдені рештки бур'янів свідчать про те, що на цій території було поле з посівами, адже в дикій природі бур'яни не зосереджуються в одному місці.

З розкопками пов'язана також допоміжна історична наука **археозоологія** (від грец. *archaios* — стародавній та *zōon* — тварина, *logos* — учення). Вона досліджує тваринні рештки, наприклад, кістки, луску, шкаралупи яєць тощо, яких завжди було багато біля людських поселень. Від давніх мисливців і рибалок, землеробів і скотарів залишилося чимало сміття, зокрема й недоїдків. Аналізуючи кістки, вчені з'ясували, на яких звірів полювали на території України в давнину.

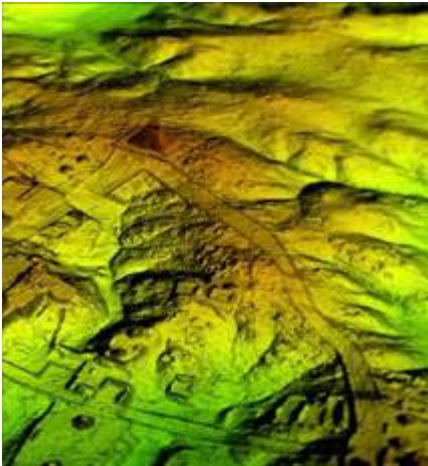
3. Поясни значення назв допоміжних історичних наук. Чому роль цих дисциплін зростає?
4. Що об'єднує спеціальні історичні науки?

Якої допомоги потребують історики для своїх досліджень?

5. Пригадай із попереднього параграфа, як археологи вивчають давнину.
6. Що археологи знаходять під час своїх експедицій?
7. Порівняй зображення із **джерела 6**. Чи могли археологи знайти місто в джунглях традиційним способом до появи літаків? Чому? Як у дослідженні допомогли новітні технології?

Джерело 6 • Дослідження міста народу мая. Гватемала, 2018 р.

Просвітивши лазерами джунглі у Гватемалі, науковці виявили під заростями руїни тисяч будинків, палаців і доріг велетенського міста народу мая. Цей народ створив величну державу в Центральній Америці понад 2500 років тому.

Лазерна реконструкція
місцевості

Вигляд місцевості з висоти
пташиного польоту

8. Поміркуй, чим науковці інших дисциплін допомагають у дослідженні минулого.

Історики й історикині завжди зверталися по допомогу до фахівців з інших галузей знань. Мовознавці можуть перекласти старовинні тексти чи розшифрувати невідомі письмена. Архітектори надають інформацію про особливості проектування будинків, будівельники — про технології та матеріали. Кухарі можуть розповісти історикам про меню козаків або єгипетських фараонів. Лікарі описують недуги, на які хворіли давні мисливці, землероби чи середньовічні жителі міст.

Залишки трипільських поселень і стародавніх оборонних валів на території нашої країни допомогла виявити аерофотозйомка.

Цікавий факт

У середині 20 ст. військові фотографували територію України з літаків. На знімках із Черкащини виявили сліди невідомих історикам величезних поселень. На фотографіях можна було побачити залишки розташованих колами будинків, майданів і вулиць. Там, де колись було багато глиняних споруд, ґрунт був не таким родючим, як навкруги, тому гірше росли трави, кущі й дерева.

Ще 100 років тому вчені мушили розгортати єгипетську мумію, щоб дослідити її. Тепер для цього використовують рентген і томографію (просвічують за допомогою особливих хвиль). Про вік мумії та матеріали, якими її обробили, можна дізнатися за допомогою хімічного аналізу.

Новітні технології дають змогу вченим безпечніше та повніше досліджувати історію. Більше не треба пірнати на дно океану, щоби знайти сліди кораблетрощі. Достатньо спустити туди спеціальний прилад: за допомогою ультразвуку він відтворить точну картину дна та всього, що на ньому лежить. Тоді за потреби можна буде спорядити експедицію.

Оскільки сучасні технології розвиваються дуже швидко, усі ми живемо в часи історичних відкриттів, коли науковці дізнаються чимало нового про минуле людства.

*Рентген єгипетської мумії
і фото саркофагу.
Британський музей*

9. На основі тексту та візуальних джерел параграфу уклади таблицю.

Зразок таблиці

Назва історичної науки	Що досліджує	Що допомагає дізнатися про минуле

Підсумкові запитання і завдання

1. Які історичні науки називають допоміжними або спеціальними?
2. Чому історія як наука потребує допомоги інших дисциплін?
3. Чому, на твій погляд, зростає потреба у спеціальних історичних науках?
4. Уяви, що якоїсь допоміжної історичної науки (із наведених у параграфі) не існує. Без яких знань залишаться історики? Як це вплине на наше розуміння минулого?

Домашнє завдання

Дізнайся, які ще існують спеціальні історичні дисципліни. Чому вони так називаються?

§ 12. Що вивчають історики

Як науковці визначають історичні факти?

Що є предметом вивчення істориків

1. Пригадай зміст §7, 8. Про які історичні сюжети та назви історичних книжок там ідеться? Чому вони цікавлять людей?

Літописці й перші професійні історики всю увагу зосереджували на масштабних історичних подіях. Вони розповідали про битви, сходження на престол нових королів і князів, про великі моровиці та стихійні лиха. Майже до 20 століття лише такі теми вважалися гідними історії.

Протягом останніх ста років історики й історикині почали цікавитися іншими сторонами минулого. Адже для повного розуміння давнини недостатньо розповідей про правителів і величні битви. Важливо дізнатися також про життя звичайних людей, яких оминули в літописах, хроніках, описах держав. У нас виникає багато запи-

тань. Як жили діти в минулому? Чим займалися жінки? Як виживали люди в рабстві? Що відбувалося на територіях, про які майже не писали європейські й американські дослідники, — на тихоокеанських островах, у Південній Азії, Латинській Америці, в Африці?

Історія нашої країни також має чимало білих плям. Через відсутність тривалий час власної держави нашу історію писали неукраїнські вчені. Першим ґрунтовним українським дослідженням стала 10-томна “Історія України-Руси” Михайла Грушевського (1866–1934), яку почали друкувати в 1898 році. Її написання, доповнення і видання зайняли 38 років. Відтоді дослідники дізналися дуже багато про історію України.

2. Розглянь **джерела 1–3**. Поміркуй, чому зазначені історичні події достатньо значущі, щоби бути предметом дослідження істориків. Обґрунтуй свою думку.

Джерело 1

Люди одомашнили коней 6000 років тому в степах, що простягалися від Казахстану до України

Джерело 2

Перший кінний трамвай на території України запустили у Львові у 1880 р.

Джерело 3

Руїни Донецького аеропорту. Жовтень, 2014 р.

Понад 240 днів у 2014–2015 роках українські воїни тримали оборону Донецького аеропорту. За надзвичайну мужність їх назвали “кіборгами”.

Наші предки, так само, як і ми, їли, спали, носили одяг, заводили домашніх тварин, навчалися, працювали, розважалися. Кожна із цих частинок людського життя варта уваги дослідників.

Борщ вважають традиційною українською стравою. Проте картопля і помідор, які до нього додають, не росли в Україні ще 250 років тому. Тобто ані князі, ані козаки не могли ласувати борщем. Старовинні кавуни мали товсту шкірку, мало м'якоті, яблука були кислими, а морква — фіолетовою. Ще з пів століття тому в українських крамницях непросто було купити банани, а в ресторанах не готували суши.

Простежити зміни в житті людства можна й за історією повсякденних речей, зокрема взуття й одягу. У давнину переважала ручна праця, люди мало подорожували, тому мода змінювалася повільно, діти і батьки могли носити однакові речі. При цьому в кожному селі були улюблені фасони та візерунки.

Цікавий факт

Багато людей вважають, що орнаменти вишивки хрестиком існували в Україні здавна. Утім, історики з'ясували, що до популяризації цих візерунків причетні французький підприємець-парфумер Анрі Броккар та його дружина Шарлотта.

У другій половині 19 ст. в Російській імперії подружжя Броккарів створило підприємство, яке виготовляло парфуми та духмяне мило. Особливо популярним і дешевим було різнокольорове дитяче мило.

Згодом Шарлотта запропонувала загортати мило в папір з рослинним візерунком вишивки. Ці обгортки-схеми так сподобалися українкам, що вони почали переносити орнаменти на свої сорочки та сукні.

Компанія *Brocard* існує і нині.

Схеми вишивок
з брошур Броккара

Сучасні дизайнери й дизайнерки, шевці й швачки намагаються відтворити одяг попередніх століть за старовинними малюнками,

картинами, викрійками. Ти можеш знайти в ютубі численні відео про те, як виглядали костюми знаті та простих людей в різних країнах в різні епохи.

*Вбрання англійської королеви Марії Тюдор.
Перша пол. 16 ст. Кадр
з документального фільму*

3. Навіщо сучасники вивчають історію вбрання? Де можна використати ці знання?
4. Сформулюй три прості й три складні запитання до першої частини параграфа. Зачитай їх однокласникам та однокласницям. Обери три найцікавіші запитання. Дай відповіді на них.

Що таке історичний факт

5. Що таке історичний факт? Чим відрізняються події, явища і процеси?

Перші історики не надто переймалися точністю. До появи сучасних методів дослідження багато історій про давнину неможливо було перевірити, тому їх просто переказували. Зараз учені спираються на докази, а в основі сучасної історії лежать факти.

Історичний факт — це реальна подія, що відбулася в минулому; явище, яке існувало в минулому.

Наприклад, є такі факти: 1514 р. у битві під Оршею військо князя Костянтина Острозького перемогло московську армію; чумаки возили сіль та інші товари; конструктор ракет Сергій Корольов народився в Житомирі.

Факти — це цеглини, з яких історики будують розповіді про минуле. Однак самі по собі цеглини не утворюють будівлю, так само і факти в історії потребують пояснень. Вони вимагають відповідей на запитання: *Чому і як сталася певна подія? До чого вона призвела?*

Залежно від того, який вплив мали історичні факти на суспільство, їх можна поділити на три види.

Види історичних фактів	Визначення	Приклади
Історична подія	Важлива подія, що сталася в якийсь момент часу на певній території	Битва за Донецький аеропорт, заснування Одеси, Люблінська унія
Історичне явище	Сукупність пов'язаних між собою подій, що відбувалися протягом якогось часу на певній території	Колонізація Америки
Історичний процес	Послідовна тривала зміна пов'язаних між собою подій та явищ, яка не має чітких часових меж	Формування української нації

Події об'єднуються в явища, а явища та події стають частиною процесів.

Існує історичний факт: люди одомашнили коней. Його причини — потреби в їжі (молоці та м'ясі), в тягловій силі, швидкому пересуванні; довготривалий наслідок — глобалізація сучасного світу. Коли наші предки навчилися їздити верхи, вони змогли швидше пересуватися на довші відстані. Тисячоліттями коні були основним транспортом людства. Навіть потужність автомобілів досі вимірюють у “кінських силах”.

6. Як ти гадаєш, чи змінився би світ, якби наші предки не одомашнили коня?

Часом історики по-різному тлумачать одні й ті самі факти. Іноді додають до них свої припущення. Це абсолютно нормально: у наукових суперечках народжується правда про минуле. Важливо лише не плутати факти та їхні тлумачення і оцінки.

Один із найстрашніших фактів з історії українського народу — Голодомор 1932–1933 років. Це штучно організований голод, яким комуністична влада намагалася винищити населення України.

Як свідчать документи й спогади очевидців, восени 1932 року озброєні посіпаки комуністичної влади почали заходити до хат і забирати зерно та запаси іншої їжі, а також цінні речі, які можна було б обміняти на харчі. Навколо сіл влада ставила загони міліції, які не давали можливості втекти із оточених сіл. Влада залякувала селян арештами, примусовим виселенням, розстрілами. Армія стерегла кордони, аби громадяни не могли врятуватися втечею до сусідніх

держав. Українці опинилися в безвиході. До весни 1933 року від голоду загинули мільйони людей. Зумисне винищення українського народу за розпорядженням радянської влади є геноцидом.

Геноцид (від грец. *γένος* — рід, плем'я та лат. *caedo* — вбиваю) — спроба знищити повністю або частково національну чи релігійну групу, наприклад, українців, євреїв або кримських татар. Вбивство, створення нестерпних умов життя, передача дітей на виховання до іншої групи — такими є деякі з методів геноциду.

Ніна Марченко.
Мати 1933-го. 1990-ті рр.

Хоча Голодомор відповідає всім ознакам геноциду, з таким визначенням досі погоджуються не всі держави. Майже століття Москва переконувала світ, що голод в Україні не був штучним, що від нестачі їжі страждали й інші народи Радянського Союзу. Насправді ж історичні документи свідчать, що неврожаю в 1932–1933 роках не було, а жертв голоду в українських селах і містах було значно більше, ніж у сусідніх, по той бік російського кордону.

7. Що в цьому тексті є історичним фактом?
8. Що було причиною Голодомору, а що стало його наслідком?
9. Як, на твою думку, вплинув Голодомор 1932–1933 років на наступні покоління українців? Чому ти так вважаєш?
10. Пригадай, хто з істориків почав вивчати Голодомор в Україні.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що досліджують історики та історикині? Запиши перелік того, що є предметом вивчення історії як науки.
2. Про що свідчить всебічний інтерес до минулого? Чому деякі історичні факти з'явилися лише протягом останніх 100–150 років?
3. Яка головна ознака історичного факту?
4. Як співвідносяться історичні події, явища та процеси?
5. Яке запитання треба поставити, щоб дізнатися про причини події чи явища?
6. Чим, на твою думку, відрізняються причини від наслідків?

Домашнє завдання

Поміркуй та поясни, що в кожній парі є фактом, а що припущенням або оцінкою.

- **А.** Княгиня Ольга помстилася древлянам за вбивство чоловіка.
Б. Княгиня Ольга була жорстокою правителькою.
- **А.** Рим назвали на честь легендарного героя Ромула.
Б. Ромул заснував місто, якому дав своє ім'я, і став його царем. Датою заснування Риму вважають 21 квітня 753 р. до н.е., коли навколо пагорба Палатин плугом було проведено борозну, що позначила межу міста.
- **А.** У середньовічній Європі всі помирили від хвороб.
Б. Епідемія чуми забрала десятки мільйонів життів у середньовічній Європі.
- **А.** Київська Русь була розташована на перетині торгових шляхів.
Б. У Київській Русі були дуже хороші дороги.
- **А.** Мешканці Китаю здебільшого нижчі за українців.
Б. У Китаї немає високих людей.

§ 13. Про кого й чому пишуть історики

Чому істориків цікавлять окремі люди та групи людей?

Чому історики пишуть про відомих людей?

1. Імена яких відомих людей ти можеш назвати? Завдяки чому вони відомі?
2. Ці особи відомі всім чи лише певній групі людей? Чому ти так думаєш?

Історію творять люди. Ми не завжди знаємо їхні імена. Але саме люди засновують міста, виграють битви та роблять наукові винаходи. Деякі події — заслуга окремих осіб, інші — цілого суспільства. Історія є наукою не просто про минуле, а саме про минуле людства. Тому історики та історикіні, описуючи давнину, завжди ставлять у центрі уваги людей.

Якщо прочитаєш який-небудь літопис або давній життєпис, то в тебе може скластися враження, що всі описані перемоги — заслуга лише князів, королів, полководців і, можливо, вищих сил. Ця особливість відтворення подій зумовлена тим, що в давнину саме правителі замовляли історичні дослідження. Автор просто не міг писати про успіхи інших людей чи народу загалом. Такий підхід здавався абсолютно природним, бо люди вірили, що будь-яка влада надана божественною силою, а наділені нею особи дійсно визначні.

3. Роздивися обкладинки біографічних книжок (**джерела 1-4**). Як гадаєш, чому ці особи зацікавили істориків і письменників? Що ти знаєш про цих людей? Чи можна за короткими назвами книжок з'ясувати, що об'єднує героїв і героїнь історичних біографій, а чим вони відрізняються?

Джерело 1

Книжка про українського гетьмана 17 ст. Богдана Хмельницького, який заснував першу козацьку державу в Україні

Джерело 2

Книжка про національну героїню Франції 15 ст. Жанну д'Арк. Вона очолила війну французів проти англійців у 1429 р. й допомогла французькому королю утримати владу

Джерело 3

Книжка про найвідомішу авторку детективів з Англії Аґату Крісті, яка жила у 20 ст.

Джерело 4

Книжка про українського поета й правозахисника Василя Стуса. Він у другій половині 20 ст. боровся за право українського народу на незалежність і загинув у радянському концтаборі

Сучасні історики та історикині вже не приписують усі здобутки правителям, однак і досі часто оповідають про відомих людей. По-перше, про них залишилося більше інформації, ніж про пересічних осіб, тобто в істориків є матеріал для роботи. По-друге, для читачів визначні люди — наче давні знайомі, про яких з'явилася нагода дізнатися щось нове. Саме в цьому таємниця популярності біографій — книжок, присвячених життєвому шляху окремих

історичних діячів. На відміну від літописів, з біографій можна дізнатися і про невдачі та недоліки особи.

Біографія (від грец. *bios* — життя і грец. *graphō* — пишу), або життєпис, — опис життєвого шляху людини.

Одним з найдавніших прикладів історичних біографічних розповідей є “Порівняльні життєписи” давньогрецького історика Плутарха (46–127). Для нього важливими були не так історичні факти та їх правдивість, як можливість розповісти про характер видатних грецьких і римських діячів, що жили в різні часи до нашої ери.

Часом одна людина може змінити життя цілої країни чи регіону. Наприклад, Джон Г'юз (Юз) у 1869 році приїхав на Донбас із Великої Британії, а саме з Вельсу. Він заснував металургійний завод, довкола якого побудували робітниче містечко Юзівку. Згодом воно розрослося до великого міста — тепер це український Донецьк. Так британець став частиною нашої історії.

Історичний діяч / історична діячка — це людина, яка своєю діяльністю змінила життя суспільства в минулому та вплинула на життя людей сьогодні.

4. Розглянь **джерело 5**. На усіх ілюстраціях зображена та сама особа — Галшка Гулевичівна, яка у 17 ст. жертвувала гроші та майно на розвиток освіти в Україні. Зокрема, завдяки її коштам постала Києво-Могилянська академія — один із найстаріших університетів у нашій державі. Як ти гадаєш, чому меценатка на цих портретах зображена по-різному?

Джерело 5

Галшка Гулевичівна. Зображення сучасних художників

5. Чому сучасники хочуть більше довідатися про визначних людей і купують книжки з життєписами?
6. Що ми можемо дізнатися про минуле з біографій відомих людей?
7. Що потрібно, аби написати точну історичну біографію?

Про кого ще пишуть історики?

Наукові дослідження пишуть не лише про окремих постатей, а й про групи людей або цілі народи. Історики й історикині розповідають нам про японських самураїв та аборигенів Австралії, про козаків і вікінгів, про міграцію скіфських племен, життя середньовічних монахів й української шляхти, про зародження професій і зміни у звичках людей.

Останні сто років, прагнучи зрозуміти багатоманітність минулого, історики й історикині цікавляться частинами суспільства, які раніше залишалися поза увагою науковців. Ти можеш прочитати книжки про рабство та історію прислуги, дізнатися, як змінювалася роль жінки у родині та суспільстві, як жили діти в різні часи.

8. Прочитай уривки із розповідей істориків та історикінь (**джерела 6–9**). Як ти гадаєш, навіщо вони вивчають дитинство? Що нового додають ці фрагменти до твого уявлення про дітей та суспільство в минулому?

Джерело 6 • Сучасні іспанські історики про розваги дітей у Стародавній Греції

Клімат середземноморських країн сприяв іграм просто неба. Це могло означати, що для розваг не потрібні були іграшки, уяву збуджувало довкілля (вода, тварини, квіти, мушлі).

Джерело 7 • Американська дослідниця Карен Калверт про дитячий одяг до кінця 19 століття

Спідничка чи плаття були для хлопчика символом стану маленької дитини, отже, однією з найбільш знаменних подій у його житті був день, коли він вдягав штани й ставав “дорослим”.

Коли чоловіки носили бриджі до колін, хлопчики носили довгі штани; а коли чоловіки приблизно в 1830-х рр. почали носити довгі штани, то хлопчиків почали вдягати в короткі бриджі. Значення мала не так довжина штанів, як відмінність між хлопчиком і дорослим чоловіком.

Джерело 8 • Сучасний український історик
Ігор Козловський про освіту в Київській Русі

1086 рік. Відкривається перша школа для дівчат при Андріївському монастирі в Києві. У той час усі княжі доньки, яких віддавали заміж за європейських володарів, були грамотні. Це чітко свідчить, що їхній освіті приділялась увага і не було поділу на чоловічу або жіночу. Усі, хто мав можливість здобути освіту, отримували її незалежно від статі.

Джерело 9 • Англійська дослідниця Пет Тейн
про ставлення до дітей у минулому

У середньовічній Європі не існувало ідеї дитинства. З безпорадних немовлят діти одразу ставали частиною дорослого суспільства. Одяг — як у дорослих, більшість часу — разом з дорослими, спільні розмови та ігри. Жодного сліду особливих занять, які ми зараз пов'язуємо з дитинством, які б задовольняли фізичні та емоційні потреби дітей. Жодних припущень, що дітям після раннього віку потрібне якесь особливе ставлення. Про немовлят дбали, але не ставилися до них як до особистостей.

"Меніни". Д.Веласкес, 1656 р. Фрагмент

9. Постав одне-два запитання до кожного із **джерел 6–9**.
10. Про що пишуть автори **джерел 10–11** (с. 75-76)? Чому їх цікавлять не лише діяння відомих гетьманів, а й козаки як окрема група людей?

Джерело 10 • Українська дослідниця Наталя Яковенко

У Середньовіччі не було абсолютно вільних людей, ...завжди хтось комусь підпорядковувався. Знамените гасло тих часів — "Нема землі без сеньйора". Виняток — козацтво, і в цьому його феномен. А "нормальні" люди — і селянин, і жовнір*, і шляхтич — усі комусь служили.

* Жовнір — солдат

Джерело 11 • Українсько-американський історик Сергій Плохій

Це повстанці, воїни, нападники, грабіжники, торговці, все в одному. Вони були тими, ким у свій час були вікінги — у момент створення руської держави, Київської Русі.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як називають життєписи відомих історичних осіб?
2. Кого називають історичними діячами? Обери одне з імен у першій частині параграфа та поясни, чи є ця людина історичним діячем або історичною діячкою. Чому?
3. Випиши групи людей, які згадуються в параграфі. Які з цих груп представляють народи й племена, а які — суспільні групи? Чому ти так думаєш?
4. Чому біографії історичних діячів і діячок є важливими для розуміння минулого? Чому для повної картини давнини історикам недостатньо розповідати лише про відомих людей минулого?
5. Сучасні історики вважають, що вікінги не носили ані шоломів з рогами, ані шкіряних обладунків. Як гадаєш, чому в фільмах нечасто діють герої в реалістичному вбранні вікінгів?

Одяг вікінгів: фантазійна реконструкція, аматорська реконструкція, професійна реконструкція

Домашнє завдання

Уяви, що ти хочеш написати історичний роман або зняти історичний фільм. Хто буде головним героєм: звичайна людина чи відома історична постать? Поясни, чому ти обрав / обрала саме цю людину.

Тема 3

Історичний час як основа розуміння минулого

§ 14. Вивчення минулого як занурення в час

Як пов'язані час і минуле?

Поняття часу

Невідомо, коли саме люди усвідомили існування часу. Його не можна торкнутися, побачити або почути. Ми можемо спостерігати лише за наслідками його перебігу.

Що ближча подія до сьогоднішнього, то зрозуміліша вона, більше деталей про неї відомо. Чим далі подія знаходиться в часі, тим розмитіша вона. Ти ніби дивишся в озеро і чітко бачиш те, що плаває на поверхні, але що глибше, то каламутніше.

Насправді ж ситуація з усвідомленням часу ще складніша, бо ми постійно віддаляємося від свого минулого. Уяви, що ти їдеш в автомобілі та озираєшся через заднє вікно. Ти добре бачиш усе, що поблизу. Але автомобіль рухається, картинка постійно змінюється. Щойно побачене віддаляється, губиться серед інших вражень, відходить у минуле. Здається, що давні події ніби спресовані, перемішані між собою.

1. Пригадай, які обмеження діяли в Україні та світі через коронавірус. Чи довелося тобі носити маску в транспорті та крамницях? Чому носіння маски й щеплення почали називати соціально відповідальною поведінкою?

Твої рідні можуть детально описати далекі для тебе події, наприклад Революцію гідності. Бабуся чи дідусь розкажуть про розпад Радянського Союзу. Хтось зі старших родичів може навіть пригадати запуск першого штучного супутника Землі або перший політ людини в космос. А для тебе це сива давнина, навіть для твоїх батьків це вже далеке минуле. Ти можеш розповісти про пандемію COVID-19, яка вже є історичною подією.

2. Зазираючи в минуле, різні народи уявляли, що в давнину була “Золота доба” — ідеальний час, коли всім дуже добре жилося. Люди відчували, що, ідучи в майбутнє, лишають позаду щось дуже важливе, чого неможливо вже пригадати. Подивися на зображення (**джерела 1, 2**). Що в них спільного? Чим вони відрізняються?

Джерело 1

П'єтро да Кортоні. “Золотий вік”.
1641–1646 рр.

Джерело 2

Автор невідомий. Так в Індії уявляли
“Золотий вік” (Сатья юга)

Історія вимірювання часу

Людство доволі давно вимірює час. Спочатку просто спостерігали за змінами пір року, дня і ночі, за рухом небесних тіл. Приблизно чотири тисячі років тому винайшли водяний годинник (клепсидру), а незабаром і сонячний.

3. Яким годинником ти вмієш користуватися: зі стрілками, пісочним, сонячним? Котрий із годинників (**джерела 3, 4**) допоможе вчасно завершити виконання домашніх завдань? Чи зможе якийсь із них розбудити тебе вранці?

Джерело 3

Клепсидра, що відміряє дві години
(за цей час уся вода з неї витікає).
Оригінал 5 ст. і копія.
Музей давньої агори, Греція

Джерело 4

Давньоєгипетський
сонячний годинник.
Державний музей, Нідерланди

З точністю до хвилини, як ми звикли, час вимірюють лише півтора століття, хоча перші годинники з'явилися ще в стародавньому Єгипті. Раніше люди прокидалися на світанку, обідали опівдні, коли сонце стояло угорі посеред неба, спати лягали, коли темніло. Усе змінила промислова революція. У містах з'явилися фабрики й заводи. Їхні працівники мусили приходити на роботу в чітко визначений час і не могли піти додому просто тому, що надворі вже темно.

4. Прочитай, що розповідає дослідниця Ванесса Огл про історію вимірювання часу в США. Як ти гадаєш, які були недоліки такої системи?

До 1880-х років на залізниці в Сполучених Штатах діяло 75 часових поясів. У деяких транспортних вузлах, як-от в Чикаго, діяло 3 різних пояси, в Канзас-Сіті — 5, в Сент-Луїсі — 6. Тобто люди перед тим, як їхати на вокзал, мусили спочатку перевірити, яким часом користуються на потрібному їм маршруті, а потім — розрахувати різницю з місцевим часом.

Поступово люди домовилися про використання єдиної системи відліку часу: земну кулю поділили на 24 зони. Наприклад, коли в Києві полудень, у Варшаві — 11 година ранку, а в Токіо — 18 година.

Мабуть, ти вже помітив / помітила, що часто століття позначають не звичними нам арабськими цифрами, а римськими. Це данина традиції. Історики зазвичай її дотримуються. Тож далі в підручнику ми позначатимемо століття також римськими цифрами.

Таблиця 3. Співвідношення позначень арабських цифр та римських

Арабські цифри	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	20	21
Римські цифри	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XX	XXI

Час в історії

Коли мова йде про новітню історію, ми нерідко можемо вказати час події з точністю до хвилини. Наприклад, аварія на Чорнобильській атомній електростанції сталася 26 квітня 1986 року о 1 годині 23 хвилини.

Для давніших подій використовують інакший вимір: говорять про дні, роки та століття. Наприклад, хрещення Русі відбулося у 988 році, а козацькі повстання — у XVI–XVII століттях. Іноді точну

дату не вказують, бо вона не відома. Або її не зазначають просто для зручності, щоб не відволікати від основної розповіді.

Приблизні дати треба використовувати обережно. Наприклад, монгольська навала тривала з XIII по XV століття. Під владу імперії, що називалася Золота Орда, потрапили землі від Китаю до Європи, серед них і володіння руських князів. Але це не означає, що упродовж трьох століть наші землі перебували під владою загарбників. По-перше, монголи завоювали причорноморські степи вже після смерті Чингісхана. По-друге, частина руських земель хоч і потрапила в залежність від Золотої Орди, але ніколи не мала монгольських правителів. Нападники зруйнували Київ і Чернігів, але не змогли підкорити Галицьке князівство. А вже за 20 років їх витіснили з більшості руських земель, що входять до сучасної України. На півночі та сході, на територіях теперішньої Росії, монголи протрималися довше, тому саме звідти походить ідея “трьохсотлітнього монгольського ярма”.

За допомогою дат історики не лише вказують, коли саме відбулися певні події, а й відтворюють їхню послідовність. Те, що відбувалося раніше, не завжди стає безпосередньою причиною майбутніх подій, але часто на них впливає. Наприклад, розбрат серед руських князів не викликав прихід монголів, але полегшив їхній напад.

5. Прочитай перелік ключових подій монгольської навали на Європу. Чи могли б вони статися в іншому порядку? Спробуй переставити деякі події місцями та розповісти нову історію.

- 1227 р. — помирає засновник Монгольської імперії Чингісхан.
- 1237 р. — онук Чингісхана хан Батий нападає на Русь.
- 1240 р. — монголи руйнують Київ.
- 1241 р. — монголи просуваються на території сучасних Польщі, Молдови, Угорщини, Болгарії, Хорватії, Австрії, Німеччини.
- 1241 р. — помирає Великий хан Угедей.
- 1242 р. — Батий повертається до Монголії, щоб заявити права на престол.

Руські землі ще довго відчували наслідки монгольської навали. Північні князівства потрапили під культурний та політичний вплив загарбників. Зруйнований Київ перетворився на провінційне місто, йому знадобилося майже 500 років, щоб відновити своє населення. Західні князівства, шукаючи захисту від нападників, посилили зв'язки з європейськими сусідами.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке Золота доба? Якою її уявляли різні народи?
2. У 1853 році львівські фармацевти Йоган Зех та Ігнацій Лукасевич винайшли газову лампу. Підрахуй, скільки років тому це сталося. У якому столітті відбулася ця подія?
3. У VII ст. до н. е. греки побудували місто Ольвію на місці давнього скіфського поселення в дельті Дніпра. Скільки століть минуло відтоді?

Домашнє завдання

1. Уяви, що ти можеш подорожувати в часі. Куди вирушиш: до майбутнього чи до минулого? Що хочеш там побачити або зробити?
2. Розпитай у родичів чи старших знайомих, свідками яких історичних подій вони були. Запиши дату події та їхню розповідь.

§ 15. Що таке історичний час

Чому поняття часу важливе
для історичних досліджень?

Час як предмет інтересу істориків

1. Чи знаєш ти, коли і чому люди в повсякденному житті почали вимірювати час із точністю до хвилини?

Хоча нашій планеті 4,5 мільярди років, а перші люди з'явилися на ній близько 2 мільйонів років тому, історія зазвичай не зазирає так далеко. Предметом її вивчення є історичний час, тобто час, щодо якого ми маємо археологічні знахідки або писемні згадки, який представлений в історичних пам'ятках і пам'яті людства загалом. Це час, коли люди створили суспільство й цивілізацію.

Ми рахуємо час у роках, днях, годинах, хвилинах і навіть у секундах. Але для далекого минулого іноді складно встановити точний час. Якщо ніде немає запису про те, коли саме відбулася та чи інша подія (у якому році, у який день), то дослідники намагаються встановити дату за допомогою інших свідчень. Минуле постає перед нами в століттях і тисячоліттях, коли ми досліджуємо віддалені явища й історичні процеси.

2. Як ти гадаєш, чому історики й історикині приділяють менше уваги першим мільярдам років існування Землі?

Сучасні люди уявляють час лінійно, тобто як лінію від минулого до майбутнього, уздовж якої рухається світ. Але так було не завжди й не всюди. Спостерігаючи за природою, зокрема за зміною сезонів, регулярними міграціями тварин, люди припустили, що повторюватися можуть й інші події через більші проміжки часу. У циклічність часу вірили в стародавніх Індії, Китаї та Греції.

3. Уяви, що час рухається по колу. Як змінилася б історія людства чи її сприйняття?

Цікавий факт

Хронос (від грец. *chronos* — час) — уособлення часу в давньогрецькій міфології, один з перших богів світу, відповідно до уявлень людей у давнину. За легендою, він постав просто з Хаосу одночасно із сестрою Ананке — богинею долі. Прибравши форму змії, вони разом розтрощили шкаралупу первісного яйця, де зберігався зародок нашого світу. Так постали земля, небо і море. Вважалося, що Час і Доля досі огортають світ і змушують його невпинно обертатися.

4. Камінь-календар (**джерело 1**) зберігався в центральному храмі столиці ацтеків. Як ти вважаєш, чому він був таким важливим?

Джерело 1

Сонячний камінь, створений ацтеками — народом Центральної Америки. Початок XV ст.
Він поєднує звичайний календар на 365 днів і священний 260-денний

Слово “календар” вигадали римляни. Латинське *calendarium* означає “боргова книжка”, а в Давньому Римі боргові відсотки сплачували на початку кожного місяця.

5. Знайди на давньоримському календарі (**джерело 2**) позначення місяців і днів тижня. Які ти помітив/помітила відмінності між цим календарем і сучасними календарями?

Джерело 2

Копія давньоримського настінного календаря, створеного в I ст. до н.е.

Цікавий факт

Чому в тижні 7 днів? По-перше, це зручно. Місяць на небі за 28 днів проходить 4 фази від “народження” до “зникнення”. Поділивши 28 днів на 4 частини, ми отримуємо 7. По-друге, для багатьох народів число 7 мало особливе значення. Згідно з біблійною розповіддю, створення світу тривало сім днів. А давні астрономи бачили на небі лише сім великих небесних тіл: Сонце, Місяць та планети Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер, Сатурн. У багатьох народів у давнину тиждень тривав три, чотири, десять чи навіть чотирнадцять днів. У стародавньому Вавилоні обрали саме семиденний тиждень, оскільки важливо було чітко розподілити робочий час та час відпочинку.

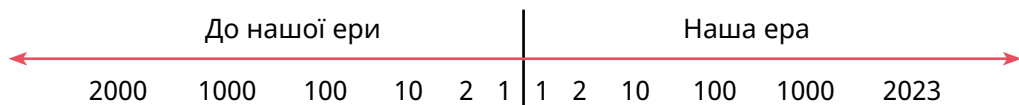
Питання, коли починати новий рік, викликало в людей чимало суперечок. Одні народи вважали, що вести відлік треба з весни, коли природа оживає після зимової сплячки, інші обирали осінь, коли надходить час нового врожаю. Звичне нам 1 січня прив'язане до зимового сонцестояння, після якого ночі коротшають, а дні стають дедалі довшими (хоча саме сонцестояння припадає на 21 грудня).

Які системи літочислення створили люди

Щоби вказати точну дату, замало знати день і місяць, потрібно назвати рік. Не обов'язково позначений числом, як ми звикли. У стародавньому Китаї, наприклад, були роки “водяної свині”, “дерев'яного тигра” тощо, які об'єднувалися у 12-річні цикли. Кожен рік мав свого покровителя зі світу тварин.

Зазвичай народи ведуть літочислення від певної важливої для них події. Християнські держави слідом за церквою довго рахували роки від умовної дати створення світу. Якби ми й далі дотримувалися такого літочислення, то мали б, наприклад, замість 2020 року — 7528 рік. Давні греки відраховували роки від перших Олімпійських ігор (776 р. до н. е.), римляни — від заснування Рима (753 р. до н. е.). Вони знали, що світ існував і раніше, але вважали ці події визначальними саме для своїх держав.

Зараз більшість народів ведуть літочислення від народження Ісуса Христа. Ця точка відліку умовна, але зручна, на неї погодилися навіть нехристиянські країни. Про події, що сталися до цієї дати, кажуть “до нашої ери” (до н. е.). Роки та століття до нашої ери рахують у зворотному порядку, як від’ємні температури на термометрі.

Зверни увагу, на відміну від термометра, нульового року в нашому літочисленні немає, відлік починається з першого дня першого року нашої ери. Відповідно й наступні століття починаються не з круглої дати, а зі 101, 1501, 2001 років тощо.

6. Розглянь **таблицю 4**. Зверни увагу на перший і останній роки кожного століття. Запиши, до яких століть належать такі роки:

83 р. н. е., 1567 р. до н. е., 1918 р. н. е., 315 р. до н. е.

Таблиця 4. Співвідношення позначень століть і років

До нашої ери	19 ст. до н. е.	XIX ст. до н. е.	1900–1801 рр. до н. е.
	12 ст. до н. е.	XII ст. до н. е.	1200–1101 рр. до н. е.
	10 ст. до н. е.	X ст. до н. е.	1000–901 рр. до н. е.
	1 ст. до н. е.	I ст. до н. е.	100–1 рр. до н. е.
Наша ера	1 ст. н. е.	I ст. н. е.	1–100 рр.
	7 ст. н. е.	VII ст. н. е.	601–700 рр.
	14 ст. н. е.	XIV ст. н. е.	1301–1400 рр.
	21 ст. н. е.	XXI ст. н. е.	2001–2100 рр.

Цікавий факт

Календар мая особливий тим, що кожна дата в ньому — це не звичні нам день-місяць-рік, а три числові позначення дня за різними системами підрахунку. Одна система призначена для повсякденних потреб, друга — для релігійних, а третя — для пошуку свого місця в історії. Народ мая вірив у циклічність: начебто періодично світ руйнується та постає заново. Відбувається це нібито кожні 2 880 000 днів (майже 8 тисяч років). Останній великий цикл за календарем мая завершився зовсім нещодавно, 21 грудня 2012 року. Забобонні люди тоді цілком серйозно боялися, що світу настане кінець.

7. Скориставшись інструкцією, обчисли, який би зараз був рік за різними системами літочислення. Накресли таблицю і заповни за зразком.

Якщо точка відліку знаходиться до нашої ери, додай рік події до поточного. Якщо точка відліку належить нашій ері, відніми рік події від поточного. Наприклад, поточний рік — 2022. Точка відліку — початок вірменського церковного літочислення, а саме 552 рік нашої ери. $2022 - 552 = 1470$ р. Отже, зараз був би 1470 рік.

Зразок таблиці

Точка відліку	Рік події	Який би зараз був рік
Від створення світу (за візантійським календарем)	5509 р. до н. е.	
Від створення світу (за юдейським календарем)	3761 р. до н. е.	
Від заснування Рима	753 р. до н. е.	
Від першої Олімпіади	776 р. до н. е.	
Від твого народження	... р. н. е.	

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке історичний час? Чому, на твій погляд, для вивчення минулого дослідникам потрібно встановити точні дати тих чи інших подій?
2. Чому календарі важливі?
3. Сформулуй визначення важливого для історії поняття “хронологія”. Як це поняття пов’язане з легендою про Хроноса?
4. Чим зумовлена поява різних систем літочислення?

Домашнє завдання

За допомогою пошукових систем чи довідників дізнайся, які ще є системи літочислення. Які з них здаються тобі зрозумілими, а які химерними? Підготуй усну розповідь про систему літочислення, яка тебе зацікавила.

§ 16. Лінія часу для людини, родини, народу, людства

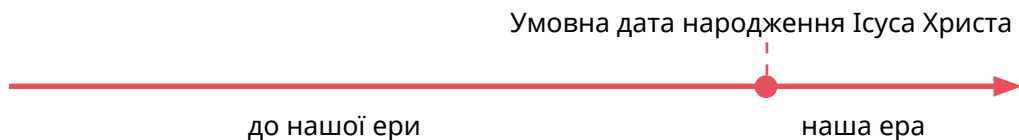
Як історичний час пов'язує людину та спільноти в минулому?

Лінія часу як спосіб описувати історію

1. Пригадай, що означає поняття “хронологія”.
2. Як використовують арабські та римські цифри при описі минулого?
3. Чому ми застосовуємо сполучення слів “до нашої ери” та “нашої ери”?

Якщо історики й історикині майбутнього вирішать написати твою біографію, то почнуть із народження. Можливо, вкажуть деяку інформацію про твоїх батьків та інших родичів. Потім розкажуть про раннє дитинство, твої улюблені ігри, про домашніх тварин і друзів. Трохи про книжки та фільми, які тобі подобалися. Згадають пригоди, у яких тобі довелося взяти участь. Напишуть про шкільні роки і про те, що було після закінчення школи. Вкажуть усі важливі події з твого життя аж до похилого віку. Так послідовно, у хронологічному порядку, історики й історикині майбутнього можуть описати усе твоє життя або ж накреслити твою особисту лінію часу.

Лінія часу (стрічка часу, шкала часу) — це графічне зображення плину часу, яке ілюструє послідовність і тривалість історичних подій та процесів. В англійській мові лінія часу — це *timeline*, як і стрічка в програмах для монтування відео, тільки на стрічці один за одним розташовують кадри, а в історії — факти.

Стрічку часу можна накреслити як для відображення життя окремої людини, так і для висвітлення історії родини, країни або всього людства. Часто в ліній часу немає початку. Чому? Бо в народів

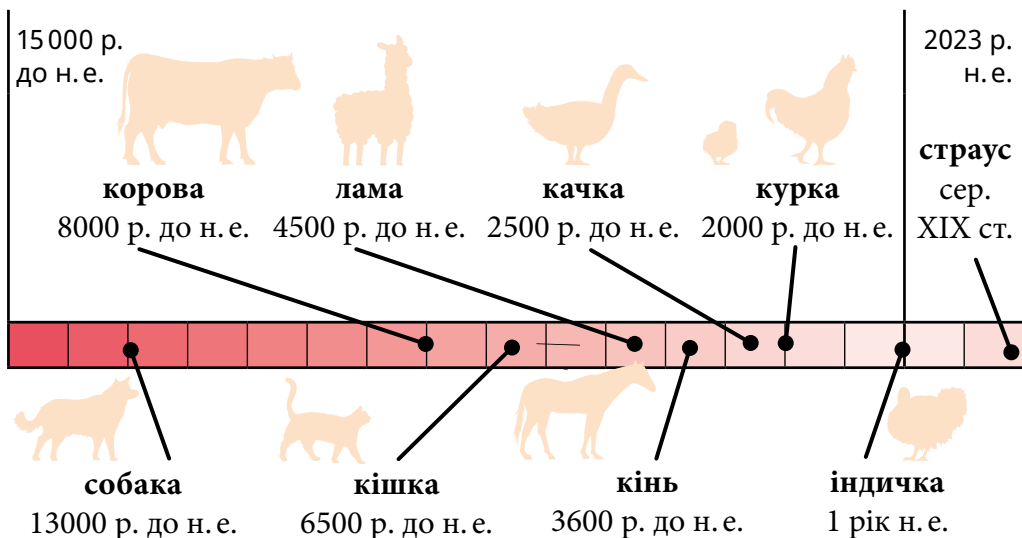
немає дня народження, як в окремих людей. Вони не з'являються в одну мить, а формуються з різних етносів під впливом важливих подій. Так, формування українського народу пов'язане зі скіфами, греками, євреями, полянами, древлянами, монголами й усіма іншими народами, що жили на наших землях у різні часи. В останні роки українцями почали називати себе деякі люди, що народилися в інших державах, але вважають себе частиною України та допомагають їй.

Історія держави та історія країни не завжди збігаються. Адже на землях однієї країни в різний час могли існувати різні держави. Наприклад, на території сучасної Італії колись була Римська імперія, потім частина Італії входила до Франкської імперії, пізніше тут були Венеційська та Генуезька республіки, Папська область, Неаполітанське королівство, Королівство обох Сицилій, Італійське королівство.

Шкалу часу держави іноді малюють без початкової точки відліку. Можна було би сказати, що самостійна держава Україна з'явилася після проголошення незалежності в 1991 році. Однак як незалежна держава вона існувала й раніше: як козацька Гетьманщина, як Українська Народна Республіка. Період Русі-України, Кримське ханство та грецькі міста-колонії — це також наша історія.

4. Як ти думаєш, на основі якої інформації вчені встановили історію одомашнення тварин (**джерело 1**)? Чи історія приручення тварин є частиною історії людства? Чому?

Джерело 1 • Орієнтовна хронологічна послідовність одомашнення тварин

Що таке синхронність в історії, чому важливо її встановлювати

5. Намалюй у зошиті лінію часу, що охоплює 15 тисяч років. Для цього накресли відрізок завдовжки 17 см (1 см на лінії часу — це 1 тисячоліття в історії). Познач праворуч сьогоднішній день. Просуваючись ліворуч (у напрямку минулого), перенеси з джерела 1 дати одомашнення качки, коня, кішки, корови, собаки. Додай на лінії часу дати важливих для людства та українців подій:

- 5500 р. до н. е. — поява трипільської культури на землях сучасних України та Румунії;
- 3400 р. до н. е. — перша писемна пам'ятка на Близькому Сході;
- 2500 р. до н. е. — зведення пірамід поблизу єгипетського міста Гіза;
- 1792 р. до н. е. — початок правління царя Хаммурапі у Вавилоні;
- 1250 р. до н. е. — заснування кіммерійського поселення на території сучасного Миколаєва;
- кінець V ст. — заснування міста Києва.

Знайди збіг на лінії часу. Чи пов'язані між собою ці події?

Якщо на одній лінії часу розмістити різні події, ти зможеш побачити, що деякі з них відбувалися в той самий період. Наприклад, у 1649 році на українських землях козаки боролися за свободу, а в Московському царстві влада узаконила кріпацтво. Це синхронні події, тобто такі, що відбувалися або відбуваються одночасно на різних територіях чи в різних сферах життя. Проте це ще не означає, що такі події між собою пов'язані. Наприклад, того ж 1649 року в Північній Америці племена ірокезів воювали з європейськими колоністами, а в Лондоні за розпорядженням парламенту забороняли театральні вистави.

Установлення синхронності подій дає змогу побачити не лише одночасні, а й паралельні події, явища, процеси та зрозуміти, чи є у них спільні причини й наслідки.

Пригадай, як у 5 класі на уроках курсу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти” ми знайомилися з картами та вносили до таблиці назви українських земель у різні періоди нашої історії. До цієї інформації ми додавали дати. Хронологічна таблиця також показує перебіг подій і допомагає уявити лінію часу.

- 6.** Розглянь **джерело 2**. Життя скількох поколінь однієї родини відображено на цій лінії часу? Які події відбувалися приблизно в той самий час у родині й в Україні?
- 7.** Завдяки чому події з життя країни впливають на життя людини / родини?

Джерело 2 • Лінія часу для родини та країни

<i>Події в українській родині</i>		<i>Деякі події в Україні</i>
Народився прадідусь Петро на Вінниччині	1928	Початок першої п'ятирічки, будівництво багатьох заводів та Дніпровської гідроелектростанції в Україні
Народилася прабабуся Ганна в Черкаській області	1932 1933 1934	Голодомор в Україні
	1939 — 1945	Друга світова війна. Україна — один з найбільших театрів воєнних дій
Прадідусь закінчив технікум у Черкасах і почав працювати на цукровому заводі	1946 1947 1948	Голод в Україні
Прабабуся закінчила школу	1949	
Петро і Ганна одружилися	1953	У Львові почали виробляти автобуси ЛАЗ, які використовували до кінця 1990-х років
Народилася бабуся Наталя	1954	
	1956	
	1960	У Києві почало діяти метро
Наталя почала навчатися в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка	1971	

Наталя вийшла заміж за Олексу, вони переїхали жити до Житомира	1976	
Народилася мама Марина	1980	
	1986	Катастрофа на Чорнобильській АЕС. Найбільш постраждали Київська та Житомирська області
	1991	Проголошення незалежності України
Марина закінчила школу та вступила до Вінницького медичного університету імені М. Пирогова	1997	Поява українського вебпорталу "ukr.net" з можливістю відкрити поштову скриньку
	1999	
Марина вийшла заміж за Андрія, який закінчив Національний університет "Львівська політехніка"	2005	
У Марини та Андрія народився син Остап	2007	
У Марини та Андрія народилася дочка Вікторія	2010	
	2013 2014	Євромайдан та Революція гідності, початок війни Росії проти України
Андрій іде на фронт	2022	Повномасштабне вторгнення Росії

8. Обчисли віддаленість однієї від одної обраних тобою подій з життя української родини (**джерело 2**). З'ясуй, скільки часу минуло від зазначених подій в Україні до наших днів.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке лінія часу? Що означає словосполучення “хронологічний порядок”?
2. Що таке синхронність? Як її визначити? Чи завжди синхронні події пов'язані між собою?
3. З'ясуй, які події відбулися у світі в день твого народження. Сайти з потрібною інформацією можна шукати за запитом “Цей день в історії” або “This day in history”.

Домашнє завдання

Намалюй лінію часу свого життя від народження до сьогодні. Познач на ній роки, коли ти пішов/пішла до дитячого садочка, до школи. Вкажи важливі події (народження братика, сестрички, поява нових друзів, домашніх тварин, переїзд). Якщо хочеш, подовж лінію в майбутнє і познач на ній свої мрії або плани.

§ 17. Україна на шкалі історичного часу

Як Україна пов'язана зі світовою історією?

1. Пригадай, що таке лінія часу та хронологічна послідовність.
2. Які події називають синхронними?
3. Завдяки чому ми можемо визначити вплив подій світової історії на історію України чи на історію окремої людини?

Якби ми накреслили окремі лінії часу для кожної із сучасних країн, то побачили б, що деякі події там повторюються. Наприклад, Друга світова війна 1939–1945 років охопила Україну й десятки інших держав. Утворення Речі Посполитої в 1569 році важливе не лише для історії Польщі, а й для історії України, Литви та Білорусі. Винайдення пороху в Китаї вплинуло на перебіг війн на всіх континентах.

Якщо зіставити лінії часу окремих держав або народів, ми побачимо, що чимало подій просто відбувалися одночасно. Вони не обов'язково пов'язані між собою, адже могли статися в різних частинах світу або мати значення лише для окремої групи людей.

Так само, якщо події відбуваються одна за одною, це не завжди означає, що одні з них є причинами, а інші — наслідками.

4. Розглянь лінію часу (**джерело 1**), на яку нанесені деякі події української та світової історії. Про що свідчить велика протяжність стрічки часу минулого України?

Джерело 1 • Лінія часу. Україна і світ

**Що відбувалося
на території сучасної
України**

Трипільська культура

**IV–III тис.
до н. е.**

**Що відбувалося
у світі**

Шумерська цивілізація між річками Тигр і Євфрат на Близькому Сході, заснування міста Урук

**Середина
III тис.
до н. е.**

Зародження цивілізації в Давньому Єгипті. Перша піраміда в Єгипті

**776 р.
до н. е.**

Перші Олімпійські ігри в Давній Греції

Скіфи прийшли
в причорноморські степи

**VII ст.
до н. е.**

У Китаї почали зводити
великий мур
(Велику китайську стіну),
щоб відгородитися
від кочових племен

Грецькі колонії на узбережжі
Чорного моря (Тіра, Ольвія,
Херсонес, Феодосія,
Пантікапей)

**VII–V ст.
до н. е.**

Розквіт грецької цивілізації

Навала племен гунів
на Північне Причорномор'я.
Знищення грецьких
міст-колоній

**370–377
рр.**

105 р.

У Китаї винайшли папір

Навала племен гунів
у Євразії: від Китаю
та Монголії до Італії
та Франції

Наступ вандалів. Падіння
Західної Римської імперії,
початок Середньовіччя

476 р.

Заснування Києва
(приблизна дата)

482 р.

Розквіт цивілізації мая
у Центральній Америці

**250–900
рр.**

Хрещення Русі-України
у 988 р. за прикладом
Візантії

IX–XI ст.

Візантійська імперія
зміцнює свої зв'язки
з Руссю-Україною

Монголи захоплюють Київ.
1240 р.

XIII ст.

Створення Монгольської імперії

**1346–1353
рр.**

Чорна смерть. Епідемія чуми спустошує Європу

Перша письмова згадка про козаків. 1489 р.

**Кінець
XV ст.**

Початок великих географічних відкриттів. Христофор Колумб досягає Америки

Козацькі повстання за здобуття привілеїв та проти національного гніту

**Перша
половина
XVII ст.**

Заснування м. Нью-Йорк 1624 р.

Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького

**1648–1657
рр.**

1789 р.

Французька революція

Перший пароплав на Дніпрі.
1823 р.

**Початок
XIX ст.**

Перший паротяг в Англії
1802 р.

Українці в Першій світовій
війні

**1914–1918
рр.**

Перша світова війна

Українська революція
та національно-визвольні
змагання

**1917–1921
рр.**

Голодомор в Україні

**1932–1933
рр.**

Незважаючи на розпал
Великої депресії,
в Лос-Анжелесі почались
Х Олімпійські ігри,
що зібрали 1332 атлетів
із 37 країн

Падіння Карпатської України,
вступ радянських військ
на Західну Україну.
Початок Другої світової
війни для українців

1939 р.

Розподіл Польщі між
нацистською Німеччиною
та СРСР. Початок Другої
світової війни

Завершення встановлення
українсько-чехословацького
кордону

1945 р.

Завершення Другої світової
війни. Створення ООН
для підтримання миру
в повоєнному світі

Проголошення незалежності України

1991 р.

Розпад Радянського Союзу

Теракти у США
(11 вересня 2001 р.)

2001 р.

Анексія Росією Криму,
вторгнення до Донецької
та Луганської областей

2014 р.

Пандемія коронавірусу
COVID-19

3 2019 р.

Пандемія коронавірусу
COVID-19

Повномасштабне
вторгнення Російської
Федерації в Україну

2022 р.

Смерть Єлизавети II
(Єлизавета Александра
Віндзор),
королеви Великобританії
з 1952 р. по 2022 р.

5. Яких подій на лінії часу (**джерело 1**) більше: воєнних, державних, з історії культури, з історії господарства? Які відомі тобі події можна додати до цієї лінії часу? Про які події та їх віддаленість у часі ти дізнався / дізналася вперше?
6. Поміркуй, які події (**джерело 1**) були пов'язані між собою, а які не мали зв'язку. Чим це можна пояснити?

Підсумкові запитання і завдання

1. Навіщо створюють лінії часу? Що саме вони допомагають зрозуміти про минуле?
2. Чому для отримання повної інформації про минуле нашої країни недостатньо лінії часу з подіями історії України, а потрібна також лінія часу з подіями світової історії?
3. Обговоріть з однокласниками та однокласницями ваші особисті лінії часу, створені після минулого уроку. Знайдіть синхронні події та укладіть із них спільну хронологічну таблицю.

Зразок таблиці

Рік	Подія

Домашнє завдання

Як ти тепер можеш пояснити першу частину назви нашого курсу "Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти"?

Тема 4

Роль простору в розумінні минулого і сучасного світу

§ 18. Що таке історико-географічний простір

Як змінювалися уявлення про простір упродовж історії?

Що досліджує історична географія?

Коли ти розповідаєш історії зі свого життя, то зазначаєш, де саме відбулися події. Чому? Бо від цього залежить їхнє значення.

Є різниця між ситуаціями: забігти на пагорб і вибратися на Голверлу, переплисти ставок і подолати море, поїхати до сусіднього міста і відвідати іншу країну.

Так само, як і життєві події, увесь історичний процес пов'язаний із запитанням “де?”. Відповідає на нього допоміжна історична наука — історична географія, яка перебуває на межі історії та географії й намагається прив'язати події минулого до місця, де вони відбувалися. Історична географія досліджує, як вплинули на історію природні умови, у яких вона розгорталася.

Історична географія також вивчає карти. Це можуть бути сучасні мапи, де показані битви чи зміни державних кордонів, або ж старовинні карти, з яких можна дізнатися, яким уявляли світ наші предки.

1. Згадай старовинні карти, які тобі доводилося бачити в цьому підручнику або в підручнику з нашого курсу за 5 клас. Чим вони відрізняються від сучасних? Опиши ту, яку пам'ятаєш найкраще.

Якщо ти порівняєш старовинні карти з сучасними, то помітиш чимало неточностей: спотворені континенти, викривлені моря та річки, деяких частин світу зовсім немає. Для подорожей такі “неправильні” мапи навряд чи підійдуть, а от для вчених вони дуже важливі, адже відображають розуміння світу в давнину.

Кожен народ у певний період вважав, що за межами дослідженого ним світу не існує інших людей, що там можуть жити якісь фантастичні чи зловісні звірі. Тому часом на старовинних картах у нерозвіданих місцях малювали драконів, грифонів та інших небачених істот.

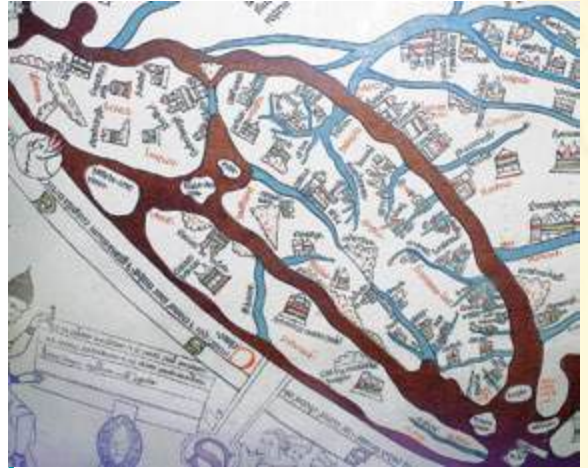
2. Ознайомся з **джерелами 1–3**. Як вони співвідносяться? Знайди спільне і відмінне в розповідях (**джерела 2, 3**).

Джерело 1

Фрагменти середньовічної Герефордської карти світу близько 1290–1310 рр. із собору в місті Герефорд, Англія, Велика Британія

А. Риба-меч, Сцилла та Харибда в Середземному морі

Б. Британські острови

Джерело 2 • Уривок з підручника для студентів "Історична географія України"

“У той час (три тисячі років тому) потрапити у Чорне море (...) означало вийти за межі земного життя. Згідно з уявленнями архаїчних греків, на межі двох світів — у протоках — знаходився Аїд, острови блаженних та інші атрибути загробного життя, описані у грецьких міфах; при вході у Чорне море над водою височили міфічні скелі Планкти, на його північному узбережжі розташовувалася країна Кіммер, у якій Одиссей знайшов вхід у царство Аїда, і де ніколи не світило сонце. У горах Таврики знаходилися також міфічні печери Ахерон, у яких сидів сторож підземного світу — триголовий пес Цербер, у морі — навпроти гирла Істру — був острів блаженних Левке (сучасний Зміїний)”.

Джерело 3 • Уривок з фантастичного роману польського письменника А. Сапковського “Відьмак. Сезон гроз”

“Стелю кімнати оздоблював плафон, фреска, що зображувала вітрильник серед хвиль, тритонів, гіпокампів і створінь, що нагадували омарів. А фреска на одній зі стін була мапою світу. Мапою (...) абсолютно фантастичною, що небагато спільного мала зі справжнім розташуванням суходолу та морів. Але красивою та зробленою зі смаком”.

3. Дізнайся, що означають назви Кіммер, Таврика, Істр (**джерело 2**). Про які території біля Чорного моря мали такі уявлення архаїчні (давні) греки?
4. Як ти гадаєш, чому та навіщо на картах малювали фантастичних істот?

Як люди малювали карти в різні часи?

5. Пригадай з нашого курсу за 5 клас, як виглядала схема давнього поселення, видряпане на бивні мамонта. Його відкопали поблизу села Межиріч на Черкащині. Що на схемі було позначено?

Деякі історики й історикіни вважають, що люди почали малювати карти ще до того, як навчилися писати. Найстарішій мапі 8,5 тисяч років. Це план міста, знайдений у Чатал-Гьоюку в Туреччині. А межиріцька схема зроблена аж 17 тисяч років тому.

Відтоді люди створили тисячі карт. Вони зображували той простір, який бачили і який уявляли. Старовинні мапи рідко коли є точними, зате завжди відтворюють уявлення їхніх авторів про світ і потойбіччя, а також місцевість, де жили ці автори.

Така своєрідна “сліпота” картографів збереглася і в епоху географічних відкриттів. У XV–XVII ст. вони вже не губили на мапах цілі континенти, але все одно зображували лише те, що вважали важливим. Лише коли люди почали дуже активно подорожувати по всьому світу, для них стало важливим створювати якнайдетальніші точні карти.

6. Проаналізуй карти (**джерела 4, 5**). Які території на них зображено? Чи можна це зрозуміти без підписів до мап? Чому?
7. Чи можеш ти знайти українські землі на карті (**джерело 4**)? Чим ця мапа відрізняється від сучасних?
8. Як ти гадаєш, чому на карті (**джерело 5**) Азія, зокрема територія Китаю та Кореї, набагато більша за Європу та Африку, які зображені дуже схематично?

Джерело 4

Карта Східної Європи з книги "Космографія", укладеної Себастьяном Мюнстером у 1540-х роках

Джерело 5

Каннідо — велика шовкова карта Старого світу, створена в Кореї за правління короля Тхеджона в 1402 р. на основі вивчення раніших китайських мап. Одна з найдавніших далекосхідних карт

Що можна дізнатися про простір зі старовинних карт?

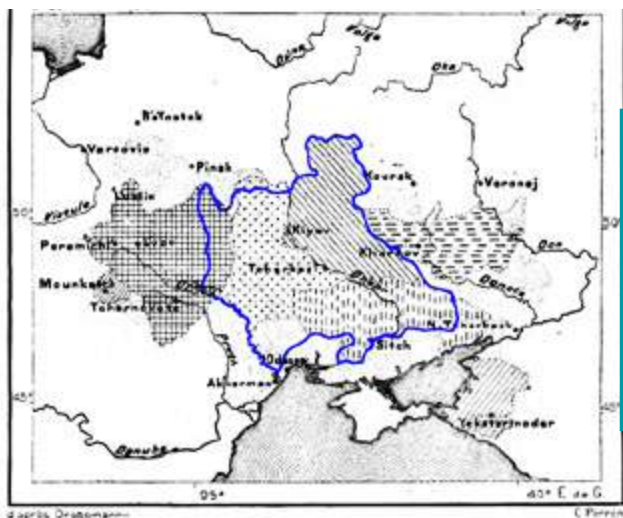
9. Про що свідчить зміна назви території в різні історичні періоди?

Називаючи нові землі, окреслюючи кордони, люди немов привласнювали території. Зміна ж назви свідчить про те, що землею тепер володіє хтось інший, або що часи змінилися і вона сприймається по-іншому. Наприклад, та сама територія в різні часи мала різні назви: Галицьке князівство, Галицько-Волинська держава, Королівство Галичини та Володимирії, ЗУНР (Західноукраїнська Народна Республіка). Для істориків кожна із цих назв відображає не лише державу на конкретній території, а й час її існування.

Коли європейці дісталися Америки, вони відразу почали давати назви землям, річкам, горам. Нововідкриті території називали “Новим світом” на противагу “Старому світу” — Європа, Азія, Африка, який європейці знали з давніх часів.

10. Про що свідчить карта (**джерело 6**) французького дослідника Жан-Жака Елізе Реклю? Чому ця мапа як історична пам'ятка важлива для сучасних українців?

Джерело 6

Історична карта українських земель французького географа Жан-Жака Елізе Реклю, надрукована у французькому підручнику зі світової географії 1879 р.

На мапі позначені територія розселення українців наприкінці XIX ст. та державні утворення й регіони України в різні часи: Козацька держава 1649 р., Лівобережна Гетьманщина (1667–1765), Чорноморське козацтво, Запоріжжя і Січ, Слобожанщина та ін.

Цікавий факт

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського зберігаються 633 рукописні карти та 1863 старовинні друковані мапи. Серед них є і знаменита “Генеральна карта України” (1648 р.) Г. Боплана, з якою ми ознайомилися в 5 класі. Ці карти — надзвичайно важливе свідчення минулих епох. Вони містять описи, топоніми та історичні відомості про українські землі в різні історичні періоди.

Історичні карти не лише розповідають про минуле й відкривають нам походження сучасних топонімів. Вони є вагомим аргументом під час суперечок щодо приналежності земель народу чи державі. Якщо ти роздивляєшся політичну карту (на якій позначені держави), зверни увагу на кордони України. Ти знаєш, що Росія у 2014 році захопила український Крим. Якщо побачиш його на сучасній карті позначеним як російська територія, то це означає, що автор або помиляється, або підтримує загарбання. Навіть побіжне вивчення старовинних мап доводить, що Крим і його мешканці мали й мають найтісніші зв'язки з Україною.

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим старовинні карти відрізняються від сучасних?
2. Чому давні автори спотворювали інформацію на картах?
3. Як пов'язані час і простір у вивченні минулого? Чи можна досліджувати минуле, спираючись лише на один з елементів? Чому? Прокоментуй вислів французького географа Жана-Жака Елізе Реклю “Історія є географія в часі, а географія — історія в просторі”.

Домашнє завдання

1. Які зміни топонімів запроваджені у твоєму населеному пункті? Запиши 2–3 приклади. Якщо потрібно, звернися по допомогу до дорослих.
2. Розпитай рідних, чи зазнав змін простір, у якому ви живете. Це стосується інтер'єру помешкання, облаштування подвір'я, забудови мікрорайону. Можеш використати старі фотографії. Запиши інформацію про зміни, які сталися, та з чим вони були пов'язані.

§ 19. Заселення Землі людьми

Як давні люди освоювали простір?

Розселення давніх людей у світі та на території сучасної України

1. Згадай карту розселення людей (див. **карту 1, §3**). Скільки часу знадобилося людям, щоб заселити всі континенти?
2. Що таке археологічна культура? Що археологи знаходять під час розкопок?

Колись давні люди жили в Африці й не бачили нічого за її межами. Вони не те щоб не цікавилися навколишнім світом, а не мали жодної потреби виходити за межі свого континенту. В Африці було тепло і вдосталь їжі. Так минули перші 5–6 мільйонів років людської історії.

Приблизно два мільйони років тому представники виду *Homo erectus* (“Людина прямоходяча”) рушили на північ, у напрямку Європи. Вони не були схожими на сучасних людей і не стали нашими предками, але оселилися на землях, де ми живемо тепер. Близько 1 мільйона років тому “Людина прямоходяча” з Балканського півострова та Закавказзя дісталася території сучасної України. На той час це була одна з небагатьох земель Євразії, не вкрита льодом та снігом. Тут росли кедри, ялини, сосни, жили сибірські носороги, пачерні леви та ведмеді, мамонти, бізони та гігантські олені.

Люди селилися уздовж річок, зокрема на берегах Дніпра, Дністра, у лісах, печерах Кримських гір. Археологи відкрили багато місць, де протягом століть і навіть тисячоліть жили прадавні люди на наших землях. Найвідомішими серед них є кілька стоянок.

Назва	Вік поселення
Королевська (Закарпаття)	до 1 млн років тому
Лука-Врублівецька (берег Дністра, Хмельницька обл.)	від 400–300 тис. років тому до 4–3 тис. років до н. е.
Киїк-Коба (Крим), найдавніше поселення неандертальців на території України	близько 60 тис. років тому
Кирилівська (Київ)	понад 20 тис. років тому
Амвросіївська (Донецька обл.)	близько 18–19 тис. років тому

3. Спираючись на **карту 14**, склади розповідь про те, які археологічні культури виявили історики й історикині на території України. Використовуй у розповіді назви сучасних регіонів, сторін світу та вказівки “лівіше”, “правіше”, “вище”, “нижче”.

Карта 14 • Поселення прадавніх людей на території України

4. За допомогою сервісу *Google Maps* знайди печеру Киїк-Коба в Криму. Проклади від неї піший маршрут до долини Неандерталь у Німеччині, де археологи знайшли стоянку давніх людей. Перевір у сервісі, скільки днів потрібно йти, щоб дістатися туди.

Науковці поділяють давню історію на періоди відповідно до того, з якого матеріалу здебільшого люди виготовляли знаряддя праці в ті часи.

У назвах періодів кам'яної доби використано давнє грецьке слово *lithos*, яке означає “камінь”. Це пов'язане з тим, що археологи знаходили залишки кам'яних знарядь праці. Назви палеоліт, мезоліт, неоліт містять також грецькі слова *palaios* (палео) — “давні́й”, *mesos* (мезо) — “середній”, *neos* (нео) — “новий”. У назві періоду енеоліт

науковці використали латинське слово *aeneus* — “мідний” і *lithos*. Це перехідний час, поєднання кам’яної та мідної доби.

5. Використовуючи **таблицю 5**, визнач, до яких періодів належать стоянки, знайдені на території України (**карта 14**). Як ти гадаєш, чи це всі можливі місця проживання людей у давнину на території сучасної України? Чому ти так вважаєш?

Таблиця 5. Періодизація первісної історії людства

Назва доби	Назва періоду	Часовий проміжок
Кам’яна доба	нижній палеоліт	2 млн рр. тому — 100 тис. рр. тому
	середній палеоліт	100–40 тис. рр. тому
	верхній палеоліт	40–15 тис. рр. тому
	мезоліт	15–8 тис. рр. тому
	неоліт	8–5,5 тис. рр. тому
	єнеоліт	5,5–4,5 тис. рр. тому
Бронзова доба	3,5–3 тис. рр. до н.е. — 1 тис. рр. до н.е.	
Залізна доба	початок I тисячоліття до н.е. — наш час	

Життя первісних людей

Через приблизно півтора мільйона років після “Людини прямоходячої” (орієнтовно 400 тисяч років тому) з Африки вийшов ще один вид людей. Він потім розділився на неандертальців та денісівців (названі так за місцем, де вперше знайшли їхні рештки, — доли на Неандерталь у Німеччині та Денисова печера в Алтайському краї на території Росії).

Неандертальці навчилися добувати вогонь і ховатися від холоду в печерах, виготовляти кам’яні інструменти та малювати. Зовнішнім виглядом вони нагадували сучасних людей, але були нижчі та кремезніші. Вчені припускають, що представники цього виду могли говорити, бо мали відповідну будову голосового апарата.

Еволюція тривала, і в Африці розвинувся новий вид — *Homo sapiens* (“Людина розумна”). Його ще називають кроманьйонцями, оскільки дослідники вперше знайшли залишки цих людей (з часів верхнього палеоліту) в печері Кро-Маньйон у Франції.

6. Розглянь **джерело 1**, у якому наведені реконструкції неандертальців. Чи можеш ти визначити відмінності між представниками цього виду та сучасною людиною? Про що це свідчить?

Джерело 1 • Зовнішній вигляд неандертальців

А. Реконструкція дорослого неандертальця та дитини, зроблена на основі археологічної знахідки людської стоянки, що існувала близько 70 тис. років тому в південно-західній Франції. Експозиція розташована в Національному музеї доісторичної епохи в Ле-Езі-де-Таяк-Сіреї (Франція)

Б. Реконструкція неандертальців, представлена в Неандертальському музеї в Меттманні (Німеччина)

Гомо сапієнси, на думку більшості вчених, вийшли з Африки 60–70 тисяч років тому й зіштовхнулися з неандертальцями та денісівцями. Приблизно 40 тисяч років тому обидва ці види зникли. Донедавна вчені вважали, що “Люди розумні” або винищили їх, або витіснили зі зручних для проживання територій. Але нові дослідження показали, що впродовж багатьох тисячоліть ці види співіснували, мали спільних дітей і в сучасних людях є 1–5% ДНК (спадкової інформації) неандертальців і денісівців.

Цікавий факт

Про те, що сучасні люди не є на 100% гомо сапієнсами, стало відомо нещодавно завдяки відкриттям палеогенетиків. Шведський науковець Сванте Паабо розробив методи аналізу та відновлення стародавньої молекули ДНК. Вони дали змогу розшифрувати ДНК неандертальців і порівняти її з генами “Людини розумної”. За це у 2022 році Сванте Паабо отримав Нобелівську премію.

Зараз багато вчених намагаються дослідити, як наявність ДНК інших видів у сучасних людях впливає на них. З’ясували, наприклад, що гени неандертальців роблять нас чутливішими до болю та алергії, завдяки їм дехто з нас має світлішу шкіру, схильну до сонячних опіків. Дослідження тривають, і попереду ще чимало відкриттів.

Однією з важливих відмінностей між неандертальцями та гомо сапієнсами було їхнє меню. Судячи з археологічних знахідок, неандертальці їли тільки доступні їм харчі. Одні групи споживали переважно рослинну їжу, інші — м'ясо, деякі ласували морепродуктами або грибами. Натомість “Люди розумні” не задовольнялися тим, що було доступне, а йшли за улюбленою їжею, наприклад, переслідували тварин на шляху їхнього пересування.

Більшу частину своєї історії давні люди полювали, рибалили або збирали рослини, ягоди, горіхи, гриби, тобто брали їжу від природи. Такий тип господарювання називають привласнювальним. Однак поступово людей ставало більше, а ресурсів — менше. Тому довелося вирощувати продукти для їжі, дбати про поновлення запасів, тобто вести відтворювальне господарство.

7. Чи погоджуєшся ти з думкою автора **джерела 2**? Що для тебе виявилось несподіваним у тексті?

Джерело 2 • Ізраїльський дослідник Юваль Ной Харарі про історію одомашнення пшениці

“Приблизно до 10 тисяч років тому ці примати (гомо сапієнси) вели доволі комфортне життя мисливців та збирачів, але потім почали докладати дедалі більше зусиль для вирощування пшениці. Не минуло й двох тисячоліть, як людям у багатьох частинах світу майже не залишилось інших занять, як з ранку до вечора піклуватися про пшеницю. А це було нелегко. Пшениця виявилася рослиною вибагливою. Вона не любила великого та дрібного каміння, тому розумні (гомо сапієнси) надривали собі спини, розчищаючи поля. (...) Вона була беззахисною проти інших живих організмів, які любили її їсти, від кроликів до сарани, тому землеробам доводилось її боронити та захищати. Нарешті, пшениця вимагала багато вологи, тому люди змушені були тягати воду зі струмків та потічків для її поливання. (...)”

(...) Більш того, розв'язання нових сільсько-господарських завдань вимагало так багато часу, що люди були змушені постійно мешкати неподалік від своїх пшеничних полів. Це геть змінило їхній спосіб життя. Не ми одомашнили пшеницю. Це вона одомашнила нас”.

8. Поміркуй над тим, які ще одомашнені рослини або тварини могли підпорядкувати собі людину, тобто змінити її спосіб життя.
9. Постав два-три запитання до тексту.

Перейшовши до осілого способу життя, люди почали змінювати природу у зв'язку з потребами сільського господарства. Вони вирубували ліси під посіви, влаштовували іригаційні (поливні) системи.

Оскільки вже не треба було постійно пересуватися з місця на місце, у сім'ях почало народжуватися більше дітей. Населення зростало, тому збільшувалася потреба в їжі. Хоча народи вже були осілими, окремим групам людей все ж доводилося освоювати нові землі. Пошуки ресурсів для життя також стали причиною географічних відкриттів у XV–XVII ст.

Підсумкові запитання і завдання

1. Чому Африку називають колыскою людства? Чому, на твій погляд, первісні люди усіх видів не залишилися жити в Африці?
2. Якими шляхами люди освоювали простір Землі? Що їм допомагало, а що уповільнювало їхнє просування?
3. На які періоди історики поділяють давню історію людства? Чому ці періоди так назвали?
4. У чому полягає різниця між привласнювальним та відтворювальним господарствами? Наведи приклади.
5. Пригадай, що таке неолітична (сільськогосподарська) революція. Коли вона відбувалася? Де знаходиться регіон, який називають Родючий Півмісяць? Які нові факти про сільськогосподарську революцію ти можеш навести?
6. Як пов'язані давня історія людей та освоєння простору? Чому, на твою думку, території Африки та Євразії стали найбільш заселеними в доісторичний період?

Домашнє завдання

Підготуй повідомлення про одну з давніх стоянок на території України. Які додаткові матеріали тобі потрібні для розповіді? Дослідження яких груп учених можна використати для підготовки повідомлення?

Печера Кіік Коба в Криму

Тема 5

Вплив простору на організацію суспільства

§ 20. Людина і простір. Вплив людини на навколишнє середовище

Як людина взаємодіяла з простором у минулому, як вона впливає на природу в наші часи?

Давні люди і природа

Упродовж своєї історії давні люди підлаштовувалися під природу та боялися її. Раптові похолодання, повені, виверження вулканів, землетруси змушували наших предків тікати з обжитих місць і шукати нові домівки.

Давні люди не знали, звідки беруться грім і блискавка, чому сходять лавини, що спричиняє шторм. Всю міць природи вони приписували вищим силам: богам або духам.

1. Знайди на карті світу Китай та Індію. Які природні особливості цих територій ти можеш передбачити за даними карти?

Карта 15 • Карта китайсько-індійського регіону

2. Про що йдеться в **джерелах 1–2**? Як ці свідчення пов'язані з природним простором згаданих країн?

Джерело 1 • Фрагмент давньоіндійського міфу

Не стало видно землі, неможливо було визначити, де яка сторона світу: тільки вода оточувала їх з усіх боків. Люті вітри розгойдували корабель. Але риба все пливла та пливла вперед водяною пустелею й нарешті привела корабель Ману до найвищої гори Гімалаїв.

Джерело 2 • Фрагмент давньокитайського міфу

Одного разу почався жахливий потоп — води підіймалися до небес, гинули люди. (...)

Допоміг Юю крилатий дракон. Він рухався попереду і своїм хвостом креслив на землі борозну, де Юй мав прорити канали, щоб відвести воду до моря. Десять років працював Юй настільки знято, що навіть не мав часу відвідати жінку та дітей, хоча кілька разів шлях його лежав повз рідну домівку. (...)

Врешті-решт Юю вдалося висушити землі. Вдячні люди згадували: “Якби не Юй, ми всі б, певне, стали рибами”.

3. Які легенди та перекази про потопи ти знаєш? Як гадаєш, чому такі твори були популярні в різних народів? Чому в давніх текстах людині допомагають врятуватися від стихії або міфічні істоти, або боги?

Хоч і боялися люди дикої природи, однак віддавна змінювали її для своїх потреб. Наприклад, прадавні мисливці заганняли здобич, випалюючи ліси та степи. З розвитком сільського господарства люди почали вирубувати дерева під оранку та пасовиська. Деревину використовували для будівництва житла, для обігріву й приготування їжі, для гончарства й виробництва металу. Допоки людей у світі було небагато, їхня діяльність не дуже шкодила довкіллю. Природа встигала відновитися.

Важливою здобиччю для прадавніх людей (неандертальців, гомо сапієнсів) були мамонти. Ці велетенські тварини, подібні до слонів, слугували не лише джерелом м'яса. З їхніх кісток будували житла та робили посуд, із бивнів виготовляли зброю та голки, жир використовували для підтримування вогню.

4. Розглянь **джерело 3**. Як ти вважаєш, які способи могли використовувати давні люди, щоби вполювати величезну загрозову тварину?

Джерело 3 • Один з імовірних способів полювання на мамонтів. Кістки мамонта в створеній людиною пастці. Розкопки в Мексиці, 2019 р.

У народів Сибіру та Далекого Сходу є легенди про мамонтів — найбільших тварин у світі, що жили під землею. Чому там? Бо живих мамонтів люди не бачили тисячі років, а ось їхні рештки знаходили в землі. Часом це були навіть не кістки, а добре збережені завдяки вічній мерзлоті тіла цих тварин.

Як саме вимерли мамонти, ми не знаємо. Раніше вчені вважали, що винні в цьому люди-мисливці. Але останнім часом з'являється дедалі більше аргументів, які свідчать про те, що зникнення мамонтів пов'язане з нестачею їжі для цих тварин, з хворобами та зміною клімату.

5. Розглянь марки різних країн (**джерело 4**). На австралійській намальований птах геніорніс, що нагадував гуску, але був заввишки 2 метри й важив близько 200 кг. На польській марці — мамонт, який мав зріст понад 4 метри й важив понад 8 тонн. Еквадорська марка містить зображення шаблезубого тигра. За розміром він був схожий на сучасних тигрів і левів, проте мав більші ікла. Ці тварини тисячоліттями співіснували з людьми, але вимерли ще до появи цивілізацій. Поміркуй, що могло призвести до їхнього зникнення.

Джерело 4

Людина і природні ресурси

Давні мисливці та збирачі вірили, що природні ресурси безмежні. Люди могли повернутися через певний час на місце колишньої стоянки, бо природа доти встигала відновитися. Осілі народи, які вели господарство на одному місці, помітили вичерпність ресурсів набагато швидше. Однак це не змусило їх піклуватися про довкілля.

Трипільці, наприклад, жили великими громадами та будували протоміста. Такі поселення потребували чимало ресурсів, тому земля навколо виснажувалася. Що ж робили трипільці? Як виявили дослідження, час від часу вони переїжджали на інше місце. Трипільське поселення існувало 50–60 років. Після цього терміну люди спалювали його та будували нове протомісто неподалік, іноді на відстані 5–10 кілометрів.

6. Поміркуй, як виглядала б територія України, якби в наш час люди робили так само, як трипільці.

Допоки навкруги було вдосталь землі, люди змінювали місце поселення, створюючи можливість для відпочинку використаної ділянки. Це стало найпростішим способом розв'язання екологічних проблем. У лісових районах Східної Європи довго практикували таку систему: вирубували дерева на ділянці під поле, через 3–4 роки покидали цю територію, щоб заростала лісом, і перебиралися на іншу свіжовирубану ділянку. А ось у Західній Європі, де щільність населення була вищою, старовинні пущі знищили вже у XV ст.

На жаль, розвиток сільського господарства іноді негативно впливає на довкілля. Людина забирає землі та воду в дикій природі, застосовує добрива, виснажує ґрунти.

Перші в історії людства великі інженерні проекти пов'язані з сільським господарством, зокрема зі зрошуванням полів. Жителі

Межиріччя, давніх Єгипту та Китаю будували складні системи каналів, які подавали воду на поля з навколишніх річок. Урожай вдавалося збирати по кілька разів на рік, тому країни багатшали, населення вже не мусило постійно добувати їжу. У людей з'явився час на мистецтво та науку. Так зародилися перші цивілізації.

Найвправнішими у водопостачанні були давні римляни. Їхні акведуки, тобто споруди для подачі води, збереглися досі в Італії й у багатьох інших країнах Європи. Щоправда, їх уже не використовують. А от нащадки племені інка в Південній Америці все ще беруть воду із системи підземних каналів, створеної у III–IV століттях.

7. Спираючись на **джерела 5–7**, розкажи про використання людиною природних ресурсів

Джерело 5

*Зрошувальний канал у Межиріччі.
Реконструкція*

Джерело 6

*Найвищий
давньоримський
акведук Пон-дю-Гар,
побудований у I ст.
Франція*

Джерело 7

*Підземний акведук культури Наска,
збудований у 300–500 рр. (працює
і зараз). Перу, Південна Америка*

Як людина змінює простір у наші часи

Поступово людина перестала боятися природи та відчула себе її володаркою. Початок промислової революції, поява парових двигунів спонукали людей все більше змінювати простір, у якому вони жили.

У середині XX століття наука й технології вже давали змогу людям суттєво впливати на природу. Екологічні проблеми тоді ще не були настільки великими, щоб їх вважали серйозною загрозою. Тож люди вирубували ліси, зводили греблі та довгі мости, повертали річки, осушували озера та болота, копали тунелі й канали, запускали атомні електростанції. Розвивалися автомобільний транспорт і видобуток нафти. А в останні десятиліття з новою потужною технікою люди почали змінювати довкілля ще більше.

- 8.** Розглянь світлину кар'єру, в якому видобувають залізну руду (**джерело 8**). Зверни увагу, що бульдозери завбільшки з двоповерховий будинок. Поміркуй, як така діяльність впливає на природу. Чи змінює вона ландшафт?

Джерело 8

Кар'єр у м. Горішні
Плавні, Полтавська обл.

Цікавий факт

Одним із радянських проєктів підкорення природи було спорудження низки водосховищ на Дніпрі. Бурхливу річку з порогами та сильною течією перегородили в кількох місцях, створивши штучні водойми. Вони зупинили повені, забезпечили людей чистою водою, дали змогу побудувати гідроелектростанції, які виробляють струм для України. Але при цьому Дніпро постраждав: його береги розмиваються та йдуть під воду, повільна течія не дає річці очищатися, у спеку вода гниє, гине риба.

9. Розглянь **джерело 9**. Обговори з однокласниками та однокласницями аргументи “за” і “проти” будівництва водосховищ на Дніпрі.

Джерело 9

*Київське водосховище.
Воно дуже велике, тому
його ще називають
Київським морем*

Упродовж XX ст. зміни в довкіллі відбувалися так швидко, а населення Землі зростало так стрімко, що під кінець століття люди усвідомили: безконтрольно споживати ресурси вони вже не можуть.

Зараз на Землі живе близько 8 мільярдів людей. Більшість із них користується транспортом і продукує сміття. З кожним роком людство все більше забруднює навколишнє середовище, вичерпує природні ресурси. Тому зусилля тисяч активістів, науковців, винахідників спрямовані на те, щоб змінити наш спосіб життя. Люди повинні відповідально використовувати енергію, економити воду та інші ресурси, не забруднювати довкілля.

10. Спираючись на **джерела 10–11**, поясни, як людина може менше шкодити навколишньому середовищу.

Джерело 10

*Сонячні батареї
та вітрогенератори.
Каліфорнія, США*

Джерело 11

*Вітрова електростанція.
Одеська обл.*

Підсумкові запитання і завдання

1. Чому прадавні люди не переймалися збереженням природи?
2. Як змінилося ставлення людей до природних ресурсів при переході до осілого способу життя?
3. Як люди впливали на навколишній світ у минулому? Як вони змінюють довкілля в наші часи?
4. Подумай, у яких ситуаціях зараз люди можуть діяти за принципом “скористався природою — дай їй відпочити і зможеш повернутися”. Що відбуватиметься з довкіллям, якщо ми будемо застосовувати цей підхід завжди?
5. Чому проблема збереження довкілля виникла наприкінці XX століття?

Домашнє завдання

Розглянь **джерело 12**, на якому представлений проєкт оновлення курорту з термальними джерелами у Франції. Поблизу цих джерел люди селилися ще з часів неоліту. Сучасний проєкт передбачає використання на курорті лише чистої енергії та відсутність забруднення довкілля. Про який етап у взаємодії з природою свідчить ця пропозиція? Запропонуй подібне оновлення для українського курорту.

Джерело 12

Проект перебудови термального курорту Екс-ле-Бен, Франція

§ 21. Осілі, кочові, гірські та рівнинні культури

Як ландшафт впливав і впливає на різні суспільства?

1. Які чинники впливають на заняття людей, на особливості ведення ними господарства?
2. Пригадай, коли “Людина прямоходяча” вирушила з Африки до Європи.

Осілі та кочові народи

У звичному для нас житті, як правило, є квартира або будинок, де ми мешкаємо, неподалік школа, крамниця тощо. Сучасні люди прив’язані до одного місця. Кожен переїзд для нас — це надзвичайна подія, багато клопотів та очікувань. Бажання жити на одному місці пов’язане зі звичками, культурою і не є обов’язковою рисою людського виду.

Упродовж більшої частини своєї історії давні люди постійно пересувалися з місця на місце, завдяки цьому вийшли з Африки й розселилися по всіх континентах. Спосіб життя, за якого люди не мають будинків чи інших нерухомих жител та постійно пересуваються з однієї території на іншу, називається **кочовим**, а люди, що так живуть, — **кочовиками (кочівниками)**.

Історики й історикині встановили, що в період від трьох до тисячі років тому землями сучасної України кочували (а на деякий час осідали тут) кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, хозари, печеніги та інші народи. Усі вони звідкись прийшли на нашу територію, потім усі вони пішли далі, залишивши по собі слід у нашій історії та генах. У XV ст. на українських землях вперше з’явилися роми — кочовий народ з Індії. До нас вони потрапили з території сучасних Молдови та Румунії.

3. Опиши фотографії (**джерела 1, 2**). Коли й де вони зроблені? Що спільного і відмінного ти бачиш у побуті цих народів?

Зараз у світі залишилося небагато кочівників. Деякі норвезькі саами досі випасають оленів та живуть у пересувних наметах, частина бедуїнів мешкає в пустелі, але кочівники становлять лише 5–10% від загальної чисельності цих народів. Так само і більшість ромів, які живуть в різних країнах, давно облишили кочівництво.

4. Порівняй фотографії двох кочових народів (**джерела 1–4**). Уважно розглянь деталі.

Джерело 1

Кочовий арабський
народ бедуїни.
Кінець XIX ст.

Джерело 2

Кочовики
скандинавського народу
саами.
Норвегія, кінець XIX ст.

Джерело 3

Ірландська
спільнота, що
веде кочовий
спосіб життя.
1954 р.

Джерело 4

Жінки народу кашкайці, який кочує землями Ірану

- Зроби припущення про те, як влаштоване життя цих кочівників: що вони їдять, де беруть одяг, ліки, як розважаються, як вчать дітей.
 - Де живуть ці кочівники? Який там клімат? Чи можна щось виростити на тих землях? Чи можна там розводити тварин?
- 5.** Розглянь **таблицю 6**. Порівняй інформацію про спосіб життя кочових та осілих народів. За якими ще ознаками можна порівняти спосіб життя цих народів?

Таблиця 6. Спосіб життя кочових та осілих народів

Ознаки	Кочові народи	Осілі народи
Як живуть?	Мандрують з місця на місце	Живуть на одному місці. Будують міста
Де живуть?	Житло возять із собою (намети, юрти)	Будують постійне житло та господарські споруди
Звідки беруть їжу?	Полюють, збирають ягоди, фрукти, гриби. Можуть водити худобу за собою	Вирощують рослини та розводять худобу
Чи залежать від родючості ґрунту?	Не залежать від родючості ґрунту. Можуть жити, наприклад, у пустелі або тундрі	Залежать від родючості ґрунту та врожайності рослин
Чи залежать від погоди?	Залежать від змін погоди	Захищені від змін погоди
Яка чисельність населення?	Обмежують кількість дітей і чисельність населення	Підтримують збільшення кількості дітей і чисельності населення
Яке суспільство?	Просте — немає уряду, складних законів тощо	Складне — є правитель, уряд, організації

- 6.** Чому в минулому кочовики конфліктували з осілими народами?

Гірські та рівнинні культури

Зазвичай осілі народи зупинялися в місцях із родючим ґрунтом та джерелами питної води. Оскільки людей на Землі ставало дедалі більше, їм довелося селитися і на територіях із менш зручними умовами, наприклад, високо в горах чи на віддалених островах. У таких

місцях люди жили закритими групами, менше спілкувалися із зовнішнім світом та довше уникали завоювань. Завдяки цьому вони зберігали свою культуру та традиції. На противагу горянам мешканці долин більше змішувалися із сусідами та раніше переймали нововведення.

Жити в горах дуже складно. Там зазвичай суворий клімат: значні перепади температури вдень і вночі, сильні вітри. У горах не надто родючі ґрунти. Танення снігів і льодовиків на верхів'ях впливає на ведення господарства. Оскільки в горах мало доріг, туди важко дістатися.

На рівнинах простіше жити: легше вирощувати врожай, викопати криницю чи побудувати завод, отримати доступ до медицини тощо. Ще й імовірність природних лих менша, ніж у горах чи на узбережжі океану. Тому більшість людей живуть на рівнинах, а в горах — лише 12 % населення Землі.

7. Розглянь *джерело 5*. Які фотографії зроблені в гірській місцевості, а які — у рівнинній? Як ти вважаєш, чи сильно відрізнялося життя на цих територіях у ті часи? Поясни свою думку.

Джерело 5 • Життя українців понад 100 років тому

Вплив ландшафту України на заняття українців

Землі України надзвичайно різноманітні. У нас є гори, ліси, степи, моря, річки, посушливі й вологі регіони. Хоча зараз людина вже не так сильно залежить від довкілля, як у давні часи, усе ж ландшафт і природні багатства землі продовжують впливати на її спосіб життя. Випасати худобу, видобувати корисні копалини, торгувати чи стати фермером — цей вибір часто залежить від того, де саме живе людина.

- 8.** На основі **джерел 6–11** склади розповідь про те, як ландшафт і природні ресурси впливали та продовжують впливати на заняття українців у різних куточках нашої держави.

Джерело 6

Місто Київ. Мегалопіс, де мешкає приблизно 3 мільйони людей

Курортний комплекс у місті Миргород Полтавської області. Тут лікують хвороби мінеральною водою

Джерело 7

Джерело 8

Кар'єр із покладами залізної руди. Кривий Ріг, Україна

Джерело 9

Поле в центральній частині України

Джерело 11**Джерело 10**

Місто Вилкове в Одеській області. Розташоване в місці, де річка Дунай впадає в Чорне море

Кримський содовий завод. Місто Яни Капу, Крим. Найбільший в Україні завод із виготовлення кальцинованої соди. Її виробляють із солі, яку видобувають на півночі півострова

Підсумкові запитання і завдання

1. Чим відрізняються осілі та кочові народи?
2. Які народи в різний час кочували українськими землями?
3. Наведи кілька прикладів впливу ландшафту на заняття українців.
4. Деякі науковці вважали, що географія визначає особливості народу та держави. Наприклад, французький мислитель Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755) був переконаний, що мешканці півночі працьовитіші та сміливіші за тих, хто живе на півдні. Начебто холод не дає їм лінуватися, змушує постійно працювати, робити винаходи та боротися за свободу й рівноправ'я. Однак не всі вчені погоджуються із цим твердженням. А як вважаєш ти? Запиши два аргументи на підтримку цієї думки та два аргументи, які заперечують її.

Домашнє завдання

Спираючись на **джерело 12**, напиши твір (8–10 речень) про те, яким міг би бути спосіб життя людей на Марсі.

Устелена скелями поверхня Марса, сфотографована марсоходом Mars Pathfinder

Джерело 12

§ 22. Поняття та види міграції

Чому і навіщо люди переселяються?

Що таке міграція?

1. Пригадай, відколи люди переселяються. Що в минулому спонукало їх змінювати місце проживання?
2. Розглянь картину Джона Доллмана (**джерело 1**). Проаналізуй зображення — дай відповіді на запитання.
 - Хто ці люди?
 - Де вони перебувають?
 - Що вони роблять?
 - Який у них настрій?
 - Що ці люди взяли з собою?
 - Яким, на твою думку, було їх життя перед подорожжю?
 - Чого вони чекають від майбутнього? Чому ти так вважаєш?
 - Як ти розумієш назву картини?

Джерело 1

Корабель мігрантів. Джон Доллман, 1884 рік

Хоча кочовий спосіб життя потроху відходить у минуле, люди продовжують переїжджати з місця на місце, тобто мігрувати. Ба більше, в наші часи це робить набагато більше людей, ніж тисячу чи дві тисячі років тому. На відміну від кочівників минулого, сучасні мігранти не живуть у постійному русі, а перебираються з одного місця осілого життя на інше. Тобто мета поїздки для них важливіша за процес, дорогу.

Міграція (від латинського слова “*migratio*” — перехід, переїзд) — переселення людей і народів у межах країни або з однієї країни в іншу.

Емігрант (префікс “*e-*” — назовні) — людина, що поїхала зі своєї країни, щоби жити за кордоном.

Іммігрант (префікс “*im-*” — всередину) — іноземець, що приїхав до чужої країни на постійне проживання.

Часто, говорячи про мігрантів, люди мають на увазі іноземців, що приїхали здалеку. Але міграція буває і внутрішня, у межах однієї держави. Наприклад, діти, які щоліта їздять до бабусі в село, — також мігранти. Мігрують люди, які працюють у великих містах — мегаполісах, а живуть у містечках неподалік, — з місця своєї ночівлі до місця роботи. Переїжджають із місця на місце заробітчани — люди, що їздять на заробітки з одного регіону країни в інший, — наприклад, влітку та восени на збір ягід, фруктів чи овочів.

Цікавий факт

Наймасовіша сезонна міграція у світі відбувається у Китаї на Новий рік. Близько 400 мільйонів людей роз'їжджаються по всій країні, щоб побачити своїх рідних. А потім, після завершення свят, повертаються до своїх міст і селищ.

Черги на залізничному вокзалі в Китаї в період новорічних подорожей

Порахувати всіх внутрішніх мігрантів у світі неможливо, бо часто такі переїзди не записують у жодних документах. А от перетин державного кордону — інша справа, його зазвичай фіксують. Якщо людина не повертається додому тривалий час, то можна вважати, що вона емігрувала. За даними ООН, нині у світі понад 280 мільйонів мігрантів.

3. Подумай, завдяки чому перебратися на нове місце в сучасному світі стало легше.

Навіщо люди переселяються?

4. Чому давні народи й племена шукали собі нових місць проживання? Чому люди переселяються у наші дні?

Зрозуміти, навіщо люди перебираються з одного місця на інше, можна, якщо подумати про потреби кожного і кожної з нас. Найважливішим для живої істоти є збереження життя. Тож людина перш за все прагне забезпечити собі нормальну їжу, сон, повітря — тобто все те, без чого фізично не може прожити. Далі — безпеку та спокій, а вже потім можна думати про дружбу, кохання, визнання. Звісно, життя складається по-різному. Буває, що вищі цілі — наприклад, захист батьківщини — стають для людини важливішими за власне життя.

5. Розглянь перелік потреб людини. Як ти гадаєш, які з них спонукали гомо сапієнтів (або “Людей розумних”) вийти з Африки? Обґрунтуй відповідь.

Потреба в самореалізації	Духовний і творчий розвиток, відчуття місії
Потреба у визнанні	Повага, статус у суспільстві, шана за досягнення
Соціальні потреби	Спілкування, друзі, приналежність до колективу
Потреба в безпеці	Фізична та психологічна безпека, спокій
Фізіологічні потреби	Їжа та вода, чисте повітря, тепло, місце для сну та туалету

Зовсім різні мотиви можуть стояти за трудовою міграцією. Одні можуть мігрувати, бо вдома немає роботи — тобто можливості задовольнити базові потреби: в їжі, одязі, житлі, медицині. Інші мігранти все це мають, але шукають однодумців, гарного колективу, тобто прагнуть задовольнити соціальні потреби. Потреба у визнанні чи професійному розвитку може змусити до переїзду, наприклад, художника чи науковця, якщо вдома він чи вона такої можливості не має.

Коли українські землі були розділені між імперіями, наші предки їздили по визнання до столиць. З появою фабрик селяни почали перебиратися в міста. Наприкінці XIX ст. українці вирушали на пошуки роботи за океан — до США, Канади, Бразилії. Наступна велика хвиля трудової міграції здійснюлася 100 років потому: після розпаду СРСР. Після проголошення Україною незалежності українці нарешті змогли вільно виїжджати на заробітки до Європи, Сполучених Штатів та інших країн. На початку 2022 року за кордоном працювало майже 6 мільйонів наших земляків.

Біженці та вимушені переселенці

Особлива категорія мігрантів — це біженці та вимушено переміщені особи. На відміну від економічних мігрантів, з дому їх виштовхує небезпека — війни, політичні або релігійні переслідування, зміни клімату. На кінець 2021 року ООН нарахувала у світі 27 мільйонів біженців та понад 53 мільйони внутрішньо переміщених осіб (людей, які мігрували у межах своєї держави). У 2022 році до них додалися мільйони українців, що були змушені виїхати з дому через повномасштабне вторгнення Росії.

6. Розглянь світлини (**джерела 2 і 3**). Що спільного й відмінного ти бачиш?
7. Чому ці люди скупчились в одному місці? Що спонукало їх залишити свої домівки?

Джерело 2

*Лютий 2022 року.
Вокзал у Львові. Українці
намагаються виїхати
до Польщі у зв'язку
з повномасштабним
вторгненням Росії*

Джерело 3

*2013 рік. Кордон Сирії з Іраком. Сирійці намагаються
врятуватися від громадянської війни*

8. У 5 класі ми уявляли світ як село у сто мешканців. Уяви, що всі люди з цих світлин приїжджають до такого населеного пункту. Як вони його змінять?
9. Розглянь **карту 16**. Чому вона присвячена? Зверни увагу на час створення карти. Як вона пов'язана з **джерелом 2**? Що потрібно, щоб дані цієї карти змінилися?

Карта 16 • Кількість українських біженців у російсько-українській війні станом на 27 квітня 2022 року

Людам, які вирішили залишити домівку через тиск обставин, часто буває тяжко звикнути до нового місця. Вони сумують за батьківщиною, родиною, друзями, звичною їжею, власним ліжком. Подальша доля вимушених мігрантів складається по-різному. Хтось залишається на новому місці, хтось повертається. У часи, коли подорожі були складнішими й значно дорожчими, люди переважно не поверталися. Так відбувалося змішування народів та культур.

Так само, як осілі народи сторожко ставилися до кочівників, нині не всі раді бачити мігрантів. Декого лякають чужинці, що відрізняються зовнішнім виглядом і мовою. Також громадяни країни можуть побоюватися, що іммігранти погодяться працювати на їх робочих місцях за меншу зарплатню, і це спричинить безробіття серед місцевого населення. Хтось може приписувати некоректну по-

ведінку одного мігранта всьому його народу, а інакші звичай вважати хамством або некультурністю. Таке ставлення до іммігрантів заважає їм прижитися у новій країні та приносити їй користь.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке міграція?
2. Чим іммігрант відрізняється від емігранта?
3. Які бувають причини міграцій?
4. Що потрібно емігрантам, аби знайти краще місце для життя? Що потрібно іммігрантам для переїзду в іншу країну?
5. Чого очікують від іммігрантів на новому місці? Чому?
6. Як ти вважаєш, як можна запобігти негативному ставленню до іммігрантів? Підготуй свої пропозиції у вигляді усної доповіді або презентації.

Домашнє завдання

Роздивись **джерело 4**. Напиши невелике есе на одну з тем.

- А. Чому цим людям поставили пам'ятник?
- Б. Чому пам'ять про переселення з рідних місць є частиною поваги до минулого?

Пам'ятник "Емігранти" вшановує людей, які мусили шукати домівку деінде через примусове виселення з Шотландії в XVIII–XIX ст. На п'єдесталі є напис: "«Емігранти» вшановують пам'ять людей нагір'я та островів Шотландії, які попри великі труднощі шукали свободи, надії та справедливості за цими берегами. Вони та їхні нащадки йшли вперед, досліджували континенти, будували великі країни та міста, дарували світові свою підприємливість і культуру. Це їхня спадщина. Їхні голоси лунатимуть вічно порожніми долинами та лощинами їхньої батьківщини".

Джерело 4

*Емігранти.
Джеральд Лейн, 2004 рік*

§ 23. Примусові переселення

Що таке депортації та як вони відбувалися?

Що таке депортація

1. Які бувають міграції? Чим вони відрізняються між собою?
2. Чому люди змінюють своє місце проживання?

У стародавні часи вигнання з громади, селища чи міста було найсуворішим покаранням для тих, кого вважали злочинцями чи зрадниками. Ще у Старому Заповіті таке покарання згадувалось як частина суспільного життя на Близькому Сході. У Стародавній Греції вигнання з міста відбувалось після голосування. Пам'ятаєш, як ми торік досліджували поняття “остракізм” — коли долю громадянина Афін визначали за допомогою черепків? А у Стародавньому Римі рішення про вигнання ухвалював один із найголовніших органів влади — Сенат. Найбільшим покаранням вигнання було і за часів Руси-України. Без звичного середовища вигнанці майже не мали шансу вижити, їх зазвичай не приймали в інші громади.

У наступних століттях примусові переселення застосовували дедалі більше. Державна влада вдавалася до вигнання не лише як до покарання окремих людей, а й щодо цілих спільнот. Їх відправляли якомога далі від столиці й використовували як дешеву чи й безоплатну робочу силу. Наприклад, британці вивезли до Австралії понад 150 тисяч в'язнів. Там ці люди вже не становили небезпеки для столиці та влади й могли приносити користь державі, обживаючи дикі землі. Російська і радянська влада відправила до Сибіру протягом XIX—XX століття близько мільйона мешканців та мешканок країни — як покарання за злочини, боротьбу проти режиму чи політичні погляди. Якщо людині призначали місце, куди вона мала виїхати за рішенням громади чи суду, таке переселення називали засланням. І заслання, і примусове вигнання є прикладами депортації.

Депортація (від латинського *“deportare”* — виганяти, виводити) — примусове переселення людей із місць їхнього звичного проживання.

Сьогодні депортація як покарання застосовується щодо осіб, які нелегально перетнули кордон або перебувають у країні, не маючи на це законного права.

У XX столітті депортації стали дуже поширеним явищем. Їх застосовували не лише щодо окремих людей, але й щодо цілих народів чи суспільних груп. Так, Радянський Союз цілеспрямовано переселяв людей по своїй велетенській території, щоб створити єдиний “радянський народ” і позбавити його можливості опору партійній політиці. Влада незаконно позбавляла людей права жити на своїй землі й насильно переселяла їх деінде. Особливу увагу приділяли прикордонним регіонам — звідти вивозили всіх “ненадійних” із погляду влади громадян. З Далекого Сходу, наприклад, виселили корейців, щоб ті не підтримували зв’язків із земляками, які жили по інший бік кордону. За надуманими звинуваченнями переселяли деякі кавказькі народи.

3. Роздивись **карту 17** — мапу найбільшої у свій час держави — Радянсько-го Союзу, який існував з 1922 по 1991 рр. Стрілки на ній показують напрямки примусових переселень. Звідки й куди спрямовані більшість із них? Як ти думаєш, скількох людей могли стосуватися ці переселення? Що у цій карті вражає?

Карта 17 • Карта примусових переселень народів СРСР у XX столітті

4. Знайди на цій карті Україну (у західній частині шукай Чорне море та Кримський півострів). Зверни увагу на те, звідки і куди спрямовані стрілки примусових переселень. Про що свідчить така їх кількість?

Як кримські татари та українці стали жертвами депортацій

5. Порівняй історії депортації кримських татар і українців у період після Другої світової війни. Що у них спільного?

Під час Другої світової війни 1939–1945 рр. мільйони людей були вимушені залишити свої домівки та опинилися далеко на чужині. Люди тікали від війни, тому виїжджали далі від небезпеки. На території, яку окупували німецько-нацистські загарбники, молодь примусово вивозили на роботу в Німеччину. Там їх називали *остарбайтерами* — тобто працівниками зі Сходу. Сотні тисяч радянських військовополонених потрапляли до концтаборів. Згодом Радянський Союз, США, Велика Британія, Франція перемогли гітлерівську Німеччину — війна припинилася, але страждання людей не закінчилися.

Радянське керівництво навесні 1944 року безпідставно оголосило зрадниками цілі народи та силоміць вивезло з рідного Криму до віддалених регіонів СРСР кримських татар, греків, болгар, вірмен, нащадків німецьких переселенців із Причорномор'я. На їхнє місце поселили людей з інших районів, переважно з Росії. Під час вивезення та після нього через жахливі умови та голод загинули тисячі людей. Через те, що внаслідок переселення загинув приблизно кожний п'ятий кримський татарин, ці події пропонують вважати геноцидом — винищенням народу.

Джерело 1

Плакат до Дня пам'яті жертв примусового переселення кримськотатарського народу

6. Намалюй лінію часу для депортацій кримських татар та українців. Наскільки ці події віддалені одні від одних?
7. Розглянь символ на плакаті (**джерело 1**). Як ти вважаєш, чому обрали саме таке зображення? Що воно означає?

Щоб стерти пам'ять про корінних мешканців півострова, у Криму перейменовували більшість селищ, а самим кримським татарам у вигнанні заборонили називатися кримськими.

Українці також неодноразово ставали жертвами депортацій. Під кінець Другої світової війни кордон між Радянською Україною та Польщею посунувся на Захід. На оновленій території СРСР залишалися жити чимало етнічних поляків, а у Польщі залишалися українці. Тоді комуністичні уряди обох держав домовилися обмінятися населенням. Офіційно — добровільно, насправді — примусово. У 1944–1946 рр. “скористалися пропозицією” близько півмільйона українців і 800 тисяч поляків.

Після завершення війни, у 1946–1951 рр., обидві держави вирішили, що біля кордонів досі “забагато” етнічних українців, і влаштували ще одну депортацію. Цього разу вона не була добровільною навіть на папері.

В СРСР операцію 1947 року називали “Захід”, бо “зачищали” західні кордони держави. Метою було позбутися українського національного підпілля та підтримки його місцевим населенням. Звідти українців разом із сім'ями відправляли до Сибіру чи Казахстану, за тисячі кілометрів від рідного дому.

У Польщі українців виселяли зі східних областей, тому операцію називали “Схід” (пізніше її перейменовували на “Віслу”). Людей перекидали до іншого кордону держави, до земель, що до війни належали Німеччині. Покоління українців на довгі десятиліття або й назавжди втратили свою малу батьківщину.

Джерело 2

Спорожніле кримськотатарське село Ускют (тепер — с. Привітне), звідки виселили всіх мешканців

м. Бахчисарай перед депортацією

Джерело 3

Джерело 4

Зі спогадів Афізе Джеват про виселення з Криму:

“8 травня о третій ночі у двері сильно постукали. Увійшли три озброєних солдати і оголосили: «Вас усіх виселяють. Візьміть продукти на 3 дні. На збори 15 хвилин, вдягайтеся, виходьте. Зброя в домі є?».

Ми почали у їх присутності вдягатися.

Я змогла взяти одну ковдру, килимок, на який можна було садити дитину, 2-3 кг продуктів, вдягла на себе і на маму, якій тоді було 75 років, пальто... Солдати самі зачинили двері на замок і ключі поклали у свої кишені. Йшли до машин пішки, кілометри 30 два.

Джерело 5

Примусове завантаження українців у товарні вагони для депортації у віддалені регіони

Джерело 6

Зі спогадів Марії Тростянчин про села Башню Горішню (Гірну) та Башню Долішню (Дільну) на Любачівщині та виселення українців із Польщі.

Журналіст. А що з собою Ви брали в дорогу?

Марія. Ну брали зерно, там всякі крупи, такево, що могли взяти. І одяг, постіль та й дітей. Шо могли взяти...

Журналіст. А Ви як їхали, Ви знали, куди Ви попадете, в яке село?

Марія. Ні, ніхто не знав. То нас в товарняк посадили, в товарний поїзд, і ми їхали. То мама казала, що мене чуть не загубили. Бо поїзд рухав, товарняк, знаєте, двері відкриті були, а я скотилася, половини мене не було. Каже, мене схватила. А то вночі були, задрімали всі.

Джерело 7

Зі спогадів Зейнеб Ібрагімової про депортацію з Криму (рідного села вже немає): “Прийшли радянські солдати, сказали: «Вам 15 хвилин, збирайтеся!». А що збирати? Будинок спалили, на дошках спимо! Одягнути нічого. Документів немає. Нас оточили, дощ падає, діти мокрі, ще не ходять, на руках у матері плачуть. А солдати штовхають її: «Ідіть!». Мама втомилася, трясеться від холоду, несе дітей... Нас вивезли до Узбекистану, у Ферганську область”.

Джерело 8

Кримські спецпереселенці на роботах у Сибіру

Польські солдати виганяють українські родини з їхніх будинків для переселення на західні землі Польщі

Джерело 10**Джерело 9**

Картина художника Рустема Емінова “Поїзд смерті” з циклу про депортацію кримських татар

8. Які почуття викликають у тебе **джерела 2–10**? Чому? Що могли відчувати люди, коли влада оголосила примусове переселення? Які труднощі постали перед людьми під час вимушеної подорожі? Які складнощі чекали на них на новому місці?
9. Обери три джерела, які, на твій погляд, найкраще ілюструють зміст параграфа. Порівняй свій вибір із тим, який зробили твої однокласники та однокласниці. Обговоріть свій вибір.

Підсумкові запитання і завдання

1. У чому відмінність між міграціями та депортаціями?
2. Хто здійснює депортації? З якою метою?
3. Чому депортації є злочином проти людини й народу?
4. Яким має бути суспільство, аби в ньому не відбувалися депортації?

Домашнє завдання

1. Пам'ять про депортації зберігається в документах, сімейних переказах, домашніх фотоальбомах, фільмах, пам'ятниках. Що б ти запропонував/запропонувала зробити для того, аби про історію депортованих народів пам'ятали у майбутньому? Напиши лист своїм іноземним одноліткам про те, чому не можна допускати депортацій у теперішньому та майбутньому.
2. На основі матеріалу параграфу визнач причини та умови депортацій кримських татар та українців.

§ 24. Вплив міст і міського способу життя на розвиток суспільства

Як змінювалися міста та міське життя?

Міста як сучасне явище

1. Пригадай з вивченого у 5 класі, чим міста відрізняються від інших поселень. Якими були головні заняття містян у минулому?
2. Завдяки чому виникають та розвиваються міста?
3. Що потрібно городянам, аби жити у місті було зручно?

У сучасному світі більше половини людей — близько 4,5 мільярда — живуть у містах, хоча розподілені містяни нерівномірно. Наприклад, в Індії в містах живе лише близько третини населення, в Україні — майже 70 %, тобто трохи більше ніж дві третини, а в Західній Європі, Австралії, Японії — понад 80 %.

Упродовж усієї своєї історії людство жило переважно невеликими громадами. Звісно, уже 5-6 тисяч років тому ми могли похвалитися великими містами. Але за останні кілька століть — і особливо в останні десятиліття — роль міст у суспільстві стала значно важливішою. Відбулася масова міграція населення із сіл у міста.

На перший погляд пояснити, що таке сучасне місто, нескладно: широкі вулиці, великі будинки, крамниці, музеї, транспорт, вуличне освітлення, каналізація, водогін. Але це є і в багатьох сучасних селах. Тож визначити, місто це чи село, можна за кількістю та щільністю населення і тим, чим воно заробляє. Відповідно до українського законодавства, у місті має бути принаймні 10 тисяч мешканців, що переважно не займаються сільським господарством. У світі є й інші критерії. Наприклад, Світовий банк вважає містом поселення з 50 тисячами жителів і щільністю заселення від 1500 осіб на квадратний кілометр.

У середньому в столицях світу мешкає від 1 до 5 мільйонів людей. Але деякі міста — значно більші.

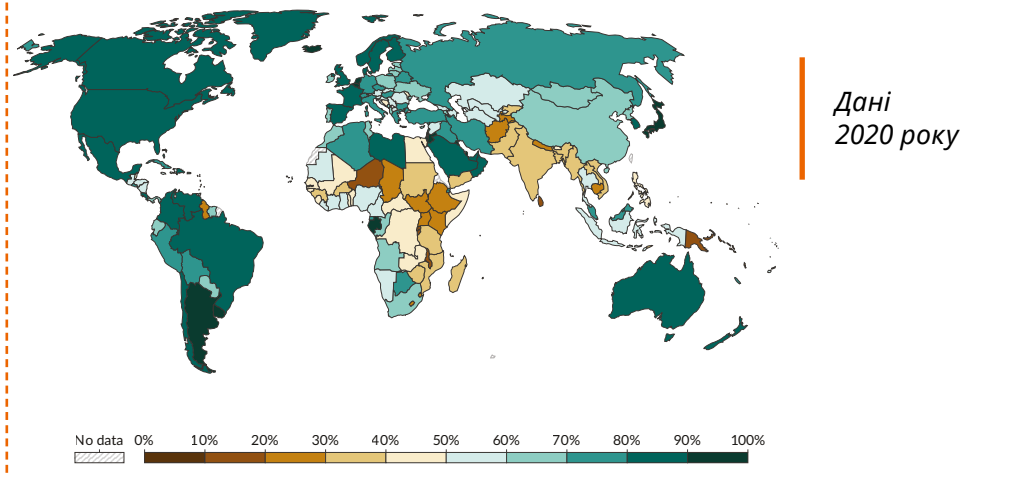
Схема 2 • Населення міст-мільйонників

Дані станом на 2022 рік

Організувати життя в місці, де живе стільки народу, — їздить на роботу й до школи, розважається, народжується й помирає, хворіє, купує самокати й піцу, викидає сміття — дуже непросто. Для цього створені спеціальні служби. Тисячі працівників цілодобово забезпечують електропостачання, опалення, водопостачання, вивезення сміття, завезення продуктів — в усьому сучасний містянин має покладатися на інших. Сучасне місто — складний механізм, який розвивався століттями.

4. Які проблеми виникають у великих містах? Яку роль відіграють працівники міських служб у житті городян?
5. Спираючись на дані **карти 18**, склади розповідь про те, які частини світу є найменш урбанізованими (такими, де найменша частка людей живе в містах). Як ти вважаєш, чому саме ці території?

Карта 18 • Частка населення, яке живе в містах

Міста у стародавньому світі

6. Що таке публічний (громадський) простір? Чому в місті він представлений у багатьох формах?
7. Що ти можеш пригадати з курсу 5 класу про найдавніше досі заселене місто — Єрихон?

Приблизно в 4500 р. до нашої ери постало одне зі знаменитих шумерських міст — Урук (людські поселення існували там і за тисячу років до того). Хоча зараз вважають, що містяни не займаються сільським господарством, це місто виникло саме завдяки йому. Урук був розташований між річками Тигром та Євфратом — цей регіон ще називають Межиріччям чи Месопотамією. Люди селилися на родючих землях, збагачених намулом, а постійні повені, що загрожували посівам, змусили мешканців гуртуватися, будувати складні системи водовідведення та підтримувати їх.

Мешканці Урука займалися обміном продуктів, ловили рибу, розводили корів, овець та кіз, сіяли пшеницю, вирощували яблуневі та фігові сади. У центрі міста височів ступінчастий храм — зикурат, жерцям якого належала велика влада. У місті були адміністрація та армія, воно справляло величезний вплив на сусідні держави — там переймали систему управління та культуру міста.

Поступово Урук став найбільшим поселенням свого часу. В місті мешкало 40 тисяч людей і ще стільки ж — у його околицях. Тоді у світі всього жило близько 4 мільйонів людей, тобто кожен сотий із них мешкав в Уруку. У наші часи це було б місто, де мешкає 80 мільйонів людей!

Упродовж приблизно тисячі років Урук був найвпливовішим містом регіону. Але з часом змінився клімат, з міста відійшла вода, і потроху воно втратило вплив. Остаточно люди залишили його у VII ст. Загалом Урук проіснував близько 5 тисяч років.

8. Які ознаки міста ти бачиш на реконструкції Урука (**джерело 1**)? До якого періоду давньої історії належить його заснування і розквіт?
9. Які знання повинні були мати давні архітектори та будівельники, щоб збудувати подібне місто? Які матеріали були їм потрібні?

Джерело 1

Сучасна
реконструкція
міста Урук

Середньовічні європейські міста

Протягом наступних століть і тисячоліть міста виникали й розквітали, занепадали або й зникали з історичної карти. Вавилон, Єрусалим, Афіни, Рим, Флоренція, Багдад, Константинополь, Париж, Лондон, Токіо, Нью-Йорк, Пекін, Київ, Львів — усі вони відомі як міста, що відіграли значну роль в історії. Про кожне з них та про їх мешканців можна написати величезну книгу, зокрема й про те, що в цих міст є й було спільним, а чим вони відрізняються.

За античних часів міста були переважно центрами влади, а також проведення релігійних церемоній. Пізніше вони перебрали на себе роль центрів торгівлі — ближньої і дальньої — та власне виробництва.

У середньовіччі влада в містах належала монархам чи місцевим землевласникам — графам, герцогам, князям, баронам. Однак міщанами, тобто повноправними громадянами міст, у середньовічній Європі вважалися всі, хто має у місті будинок, тобто всі спроможні платити податки. Дедалі більше цінувалася наявність майна, а не походження чи наближеність до влади. Розвивалися банки.

Міщани присягалися поважати закони міста. Особливе міське право розвинулося з купецьких привілеїв. Серед них найважливі-

шим був ринковий привілей, тобто дозвіл щотижня чи кілька разів на рік влаштовувати ярмарок у визначеному місці.

Цікавий факт

За законами міста, якщо невільний селянин (кріпак) тікав від свого пана в місто й переховувався там рік і один день, він ставав вільним. Звідси походить прислів'я "Повітря міста робить вільним".

Основою міського життя були ремісники. Вони виготовляли необхідні для повсякденного життя предмети побуту, знаряддя праці, а також предмети розкоші. Ремісники об'єднувалися в цехи. Разом майстри встановлювали правила: щодо якості продукції, кількості помічників, кількості сировини, яку міг використати один працівник тощо. Шевці, ковалі, ткачі, зброярі, теслярі, пекарі, м'ясники, малярі, ювеліри мали свої вулиці у місті, власні традиції та звичаї, а ще — обов'язково — цеховий герб.

- 10.** Розглянь приклади цехових ремісничих гербів (**джерело 2**). Які професії на них представлені? Чому ремісникам було важливо мати свій герб?

Джерело 2

Герби чеських ремісничих об'єднань

З XII століття городяни почали вимагати більшої свободи від своїх сеньйорів — власників земель, на яких стояли міста. Стали запроваджувати самоврядування, а закони, якими керувалися вільні міста, назвали маґдебурзьким правом — від назви німецького міста Маґдебурга, яке першим їх застосувало. За цими законами міщани отримували незалежність від сеньйорів і їхнього суду, можливість вільно користуватися загальноміськими будівлями та право приватної власності на земельні ділянки в місті. За це місто щороку сплачувало податок та виконувало інші повинності.

Ремісники й купці, що вважалися повноправними міщанами, обирали магістрат (від латинського “*magister*” — майстер, начальник) — керівний орган, який визначав правила ремесла й торгівлі, здійснював суд у справах міста. Обирати чи бути обраним до нього могли лише старші за 24 роки чоловіки, що володіли будинком у місті, одружені, пристойної поведінки, християни. Керувала магістратом Рада, яку очолював бургомістр — міський голова. А засідав магістрат, а також міські урядники та судді, в ратуші — будівлі в центрі міста, зазвичай із годинниковою вежею.

З XIII століття саме магдебурзьке право поширилося по всій Центральній та Східній Європі, зокрема й на українських землях.

- 11.** На які століття припадає надання міського самоврядування вказаним на лінії часу українським містам (**схема 3**)? Як впровадження магдебурзького права вплинуло на життя мешканців цих міст?

Схема 3. Надання магдебурзького права містам України

- 12.** Про що свідчить наявність у містах цих будівель (**джерело 3**)? Чому ратуші будували у центрі міста? Чому частиною ратуші була годинникова вежа? Про які зміни у міському житті це свідчить?

Джерело 3 • Будівлі ратуш

А. Ратуша у м. Бережанах
(Тернопільська область)

Б. Ратуша у м. Самборі
(Львівська область)

Підсумкові запитання і завдання

1. Поясни поняття “урбанізація”, “маґдебурзьке право”, “магістрат”. Від яких слів вони походять?
2. Якими є ознаки міста та міського життя? Чим міста минулого відрізняються від теперішніх? Що нового з’явилося у сучасних містах?
3. Що об’єднувало городян у минулому? Що спільного та відмінного було у заняттях міщан?
4. Як запровадження ремісничих цехів і маґдебурзького права вплинуло на мешканців міст?

Домашнє завдання

Прочитай текст. Про які нові явища у житті міста свідчить ця історія?

Квартал Фугґерай з висоти пташиного польоту

Вулички Фугґераю та будинки для неплатоспроможних мешканців

Найстаріше громадське поселення в світі, що існує досі, має назву Фугґерай. 1521 року німецький банкір Якоб Фугґер подарував його збіднілим громадянам міста Аугсбурґа у Німеччині, які не могли оплачувати власне житло.

Це поселення містить 67 будинків на 142 квартири, церкву та адміністративні будівлі. Річна орендна плата досі становить лише 1 євро (раніше — один золотий гульден). Частиною оренди є три молитви на день за спасіння родини засновника. Тут мешкав у старості прадід композитора Вольфганґа Моцарта.

Фугґерай відомий як “місто в місті”, оскільки тут є своя церква, міський мур і троє воріт. І нині соціальне поселення фінансується майже виключно з активів фонду (лісів і нерухомості) нащадків Якоба Фугґера.

§ 25. Виникнення і розвиток промисловості

Як промисловий розвиток впливав
та впливає на суспільство?

Розвиток виробництва в минулому. Що таке промислова революція

1. Звідки беруться речі, якими ти користуєшся щодня? Хто їх виготовляє?
2. Які переваги мають речі, виготовлені вручну? Які їхні недоліки?
3. Які об'єднання створювали ремісники у середньовічних містах і навіщо?

Чи вмієш ти готувати їсти? Шити одяг? Ремонтувати меблі? Чи вміють це робити твої рідні? Напевно, так, але навряд чи ти їси винятково домашні страви й носиш одяг, пошитий власноруч. Джинси та шоколадні батончики, мобільні телефони й зубна паста — все це виготовлено на фабриках із матеріалів, що були зроблені на інших фабриках і заводах.

Ще 300 років тому таке життя складно було уявити. У селах люди самі будували хати, робили меблі та пекли хліб. Чи не в кожній господі вміли прясти нитки, ткати полотно та шити з нього одяг. Унікальні знання й обладнання були в небагатьох професіях — наприклад, у ковалів (до них у селах ставилися з особливою повагою).

Трохи інакша ситуація склалася в містах. Там активніше розвивалися ремесла — дрібні виробництва, основою яких була ручна праця. Одні родини відкривали пекарні, інші — шевські або ювелірні майстерні. З часом до справи почали залучати не лише членів родини, а й помічників.

У XV ст. в деяких країнах Європи поряд із невеликими ремісничими майстернями з'являються *мануфактури*. На цих виробництвах уже відбувається розподіл праці, тобто не один працівник виготовляє продукт від початку до кінця, а кожен виконує якусь одну операцію. В Україні перші мануфактури спеціалізувалися на виробництві заліза. Так звані рудні були поширені на Поліссі, Полтавщині, Галичині. На Волині виникають і суконні мануфактури.

Мануфактура (від латинського “*manus*” — рука та “*factura*” — обробіток, виготовлення) — промислове підприємство, що використовує ручну працю найманих працівників.

4. Чим відрізняється робочий процес на різних підприємствах (**джерела 1, 2**)? Яке з них можна назвати мануфактурою? Чому?

Джерело 1

*Виготовлення взуття.
Ілюстрація з "Домашньої книги" Фонду
Дванадцяти Братів, Нюрнберг, XV ст.*

*Майстерня з виготовлення свічок, XVIII ст.
Ілюстрація з "Енциклопедії наук,
мистецтв і ремесел"*

Джерело 2

Домашні майстерні та мануфактури виготовляли дедалі більше товарів, вигадували нові знаряддя праці та техніки, але справжній переворот у виробництві стався в середині XVIII ст. Саме тоді ручну працю почала заміняти машинна, а робоче місце перемістилося з майстерень до фабрик і заводів. Так стали називати великі підприємства з кількома сотнями чи навіть тисячами робітників і робітниць. Зміни були такими разючими, що їх назвали промисловою революцією.

Промислова, або індустріальна, революція почалася в Англії з виробництва тканин. Спершу там винайшли верстат, на якому можна було ткати широке полотно. Але де взяти стільки ниток? Винайшли механічну прялку "Дженні". Тепер уже ниток було так багато, що не встигали ткати! З'явилася перша фабрика, де машини пускали в рух не люди, а водяне колесо. Згодом — нові верстати, що могли ткати в рази швидше. Потім винайшли паровий двигун — і фабрики вже не були залежні від течій річок, їх можна було будувати де завгодно.

5. Що спільного та відмінного у процесі виготовлення пряжі можна побачити у **джерелах 3–5**?

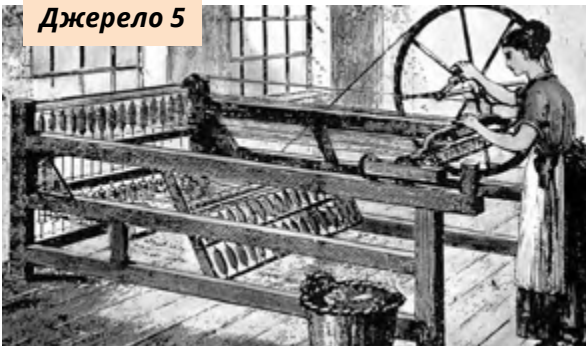
Джерело 3

Ручне прядіння вовни без прядки

Джерело 4

*Українська прядка.
Поштова листівка
з вітанням із Полтави*

Джерело 5

*Механічна прядка “Дженні” — перший
прядильний механізм, що збільшив
продуктивність майже у 20 разів*

Приклад текстильної галузі наслідували всі інші. Услід за Англією промислова революція охопила решту Європи, США та Японію. Її символом стала пара — парові двигуни, паротяги, пароходи.

Перша хвиля промислової революції в Україні припала на кінець XIX ст., наступна — на 20–30-ті роки XX ст. Потрібні були матеріали для будівництва машин — почала розвиватися металургія. Вона потребували енергії — зріс видобуток вугілля, нафти і газу. Сировину й товари треба було якось перевозити — і світ поступово оповила залізнична мережа.

6. Про що свідчать **джерела 6, 7**? Які галузі промисловості представлені на фото? До якого часу вони належать?

Джерело 6

Павлівський цукровий завод у Сумах, що належав родині цукрових магнатів Харитоненків. Початок XX ст.

Джерело 7

Металургійний завод Джона Юза (тепер — Донецький металургійний завод). Кінець XIX ст.

Як промислова революція вплинула на людину і суспільство

7. Пригадай із вивченого в 5 класі, що означає поняття “індустріалізація”.
8. Як змінився звичний вигляд місцевості з появою фабрик і заводів (**джерела 7, 8, 9**)?

Джерело 9

Промислові будівлі з димоходами та димом, оточені будинками та полями. Роберт Пеністон, 1990 рік

Джерело 8

Фабрики в Кліші. Вінсент Ван Гог, 1887 рік

9. Прочитай **джерело 10**. Як впливав новий спосіб роботи на фабриках і заводах на самопочуття працівників? Що вони могли відчувати?

Джерело 10

З опису роботи на вовняній фабриці у м. Манчестері, 1784 р.: “Завдяки специфічному характеру виробництва у повітрі постійно літає пил, який, змішуючись із машинною олією та нагріваючись від тертя, дає неприємний запах. Фабрики працюють вдень і вночі, для цього використовується велика кількість свічок, але нічого не робиться для вентиляції... Є маленькі віконця, які часом відкривають... але їх зовсім недостатньо”.

10. Які зміни відбулися в суспільстві у зв'язку з промисловою революцією?

Індустріалізація змінила життя родин. Раніше як у селах, так і в містах сім'ї часто проводили увесь день разом, під одним дахом. Всі працювали вдома — хтось займався господарством, хтось шив чи готував на продаж. Коли робоче місце перебралося за межі дому, родини роз'єдналися. Після появи штучного освітлення робочі зміни могли тривати по 12—14 годин: додому люди приходили хіба що спати. Працювали не лише дорослі, але й діти.

Фабрики та заводи підштовхували робітників перебиратися із сіл до міст, із одних країн до інших. В результаті трудової міграції відбувалося змішування культур, з'являлися нові традиції. Так, на думку істориків, британці, які в XIX ст. будували промислові містечка на Донбасі, привезли в Україну футбол.

Промислова революція і дитяча праця

11. Чому фабриканти охоче наймали на роботу дітей?
12. Як ти вважаєш, чи повинні діти працювати? Чи потрібно захищати дітей від надмірної роботи? Як?

До початку XX ст. діти в усьому світі працювали поруч із дорослими: випасали худобу, готували їсти, допомагали ремісникам. Кожен, хто вибрався з пелюшок, ставав у пригоді в господарстві, а з підліткового віку — вважався дорослим, нехай поки слабким і недосвідченим.

Індустріалізація змусила дітей працювати тяжко і виснажливо. 200 років тому юні британці починали працювати в середньому в 10 років, часто — на рівні з дорослими. Дітей наймали охоче, бо можна було платити небагато. Виховані у послуху, вони не сперечалися з начальством. Дітей цінували за низький зріст, який дозволяв про-

лізти між обладнанням, та маленькі пальчики, які легко вправлялися з верстатами. Власників фабрик мало цікавило, що діти не мали сили дорослих, що їм потрібно було вчитися й відпочивати.

Закони, які забороняли дитячу працю, впроваджували дуже повільно. У США, наприклад, наймати дітей можна було аж до 1938 р. І в наші часи в деяких країнах діти шкільного віку змушені тяжко працювати.

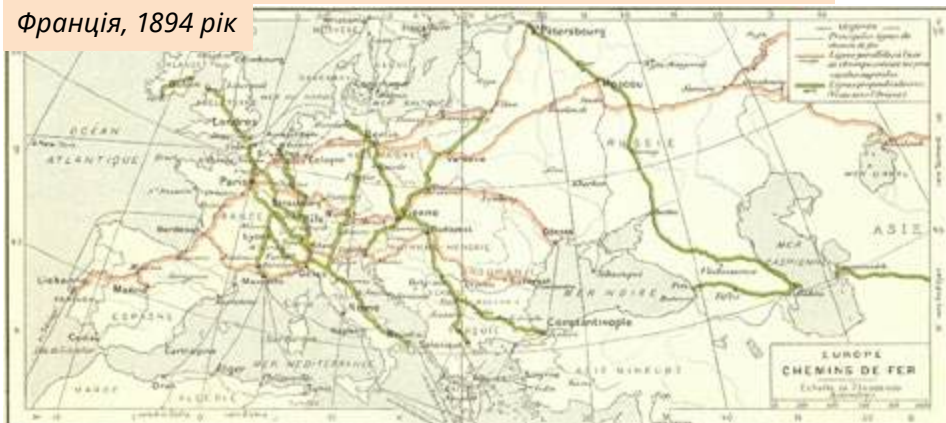

*Діти працюють в цеху бавовняної фабрики.
Льюїс Хайн, США, 1911 рік*

Підсумкові запитання і завдання

1. Які ключові слова треба використати для розповіді про розвиток промисловості? Запиши їх у хронологічній послідовності.
2. Які винаходи вплинули на початок промислової революції?
3. Про що свідчить поява мережі залізничного сполучення в Європі наприкінці XIX ст.?

Карта 19 • Європейські залізниці. Карта з Класичного атласу, Франція, 1894 рік

Домашнє завдання

Історики переконані, що промислова революція змінила людські життя не менше, ніж свого часу поява сільського господарства. Наведи приклади такого впливу, спираючись на матеріали підручника.

Тема 6

Як історики дізнаються про минуле

§ 26. Різновиди історичних джерел. Пошук джерел історичної інформації

Що таке історичні джерела та якими вони бувають?

Що таке історичні джерела та які вони бувають

1. Пригадай, що є предметом вивчення археологів. Чим саме археологія допомагає у вивченні минулого? Що називають артефактом (**§ 10**)?
2. Що вивчають допоміжні історичні науки?

Твої фотографії, зошити, одяг, навіть чеки із крамниці у твоїй кишені — усе це є джерелом інформації про твоє життя. Якщо ти маєш вдома санчата, то, ймовірно, живеш у місці, де інколи падає сніг. Якщо користуєшся мобільним телефоном, то маєш доступ до електроенергії. Якщо зазирнути до документів, то можна дізнатися твій день народження і Батьківщину. Якщо переглянути листування — зрозуміти твої стосунки з іншими людьми. За твоїм взуттям та одягом можна з'ясувати, з чого вони виготовлені, яка існує промисловість, у якому кліматі ти живеш та які у тебе уподобання.

Людина всюди залишає за собою сліди, їх вивчають дослідники.

Усі свідчення минулого називають *історичними джерелами*.

Схема 4 • Історичні джерела

Документи, літературні твори, спогади, щоденники	Будівлі, старовинні дороги, мости, акведуки	Старі речі (знаряддя праці, предмети побуту, одяг, меблі...)
Усні перекази, прислів'я, міфи	?	Фотографії, картини, фрески, кінофільми

3. Які ще поняття ти можеш вписати у порожню клітинку **схеми 1**?

Як з джерел води утворюються струмки та річки, так і з предметів, відомостей, будівель, описів людей і подій формується історичне знання.

Історичне джерело — це носій історичної інформації, пам'ятка, що містить відомості про минуле.

Свідчення з минулого і про минуле становлять основу історичних досліджень. Історики збирають інформацію з історичних джерел і на її підставі формують уявлення і знання про те, як жили люди, чим займалися, що виготовляли, як будували й облаштовували своє житло, як воювали, у що вірили, чим захоплювалися. Це називають *реконструкцією минулого* (відтворенням певної історичної епохи). Що більше різноманітних історичних джерел про подію, особу, явище, то повніша та яскравіша картина минулого.

Історичні джерела поділяють на кілька типів: *текстові* та *візуальні*, *матеріальні* (речові) та *письмові*.

Схема 5 • Типи історичних джерел

артефакти, щоденники, спогади, листування, свідчення учасників подій, офіційні документи, промови, пісні, музика, п'єси, романи, газетні повідомлення, фотографії

Первинні джерела

книги, наукові статті, опис джерел, кінофільми

Вторинні джерела

4. Визнач, до якого типу належать такі джерела:

- фотографія однокласників під час спільного проведення дозвілля;
- документальний фільм про місто / село / селище, де ти живеш;
- розповідь учасника подорожі;
- твоє свідоцтво про народження;
- біографія президента, яку написали журналісти;
- розповідь історика про те, як будували єгипетські піраміди.

Цей поділ є умовним. Той самий предмет може належати до кількох категорій, тобто бути джерелом історичної інформації різних видів. Наприклад, старовинна книжка може бути одночасно і речовим джерелом, і писемним. Один дослідник може дізнатися, на якому папері її друкували, і зробити висновок про вартість видання, його доступність для покупців. Інший науковець зацікавиться вмістом і дізнається, наприклад, про особливості правопису та наукові уявлення авторів.

Зауваж, сам по собі знайдений документ не може бути єдиним джерелом інформації. Історики завжди порівнюють дані з різних першоджерел, щоби скласти повну картину. Також вони розрізняють первинні та вторинні історичні джерела. Розглянь **схему 5**, щоб зрозуміти відмінність між ними

Як здобувають інформацію з історичних джерел

Знайти історичне джерело мало, з нього ще необхідно здобути інформацію. Археологам недостатньо викопати артефакт, потрібно визначити його *вік* та *походження*, порівняти з подібними знахідками, щоб з'ясувати, наскільки це важлива й оригінальна річ. Дослідники з'ясовують, *хто, коли і як* його виготовив, для кого той чи інший артефакт призначався, *які матеріали* та *способи обробки* використовували.

Коли історик аналізує історичне джерело, йому цікаво дізнатися, був автор учасником події чи переказує почуте, створив він оригінальний твір чи скопіював чужий. Він хоче зрозуміти, в яких умовах автор діяв, які у нього були переконання тощо.

А втім, наші знання про минуле обмежені тим, що можна дізнатися з історичних джерел. Автори документів чи зображень можуть чогось не знати або помилятися. Деякої інформації в документах немає, бо вона здалася авторам очевидною. Наприклад, розповідаючи про Землю, ми не уточнюватимемо, скільки триває доба. Однак, якби колись випало листуватися з мешканцями інших планет, то довелося би писати і про 24 години, і про багато інших деталей. Розглядаючи картину, ми спираємося на власні знання того, яким було вбрання у ті чи інші часи, які предмети могли бути поряд з персонажами картини, запитуємо себе, що хотів зобразити художник і чому.

5. Випиши ключові слова з тексту та зроби з них ланцюжок порад для дослідника історичних джерел.

6. Чому **джерела 1, 2** можуть бути не лише мистецьким витвором, але й історичним джерелом? Сформулюй запитання, які варто поставити та знайти відповіді, щоб ці картини розповіли про минуле.
7. З чого можна зрозуміти, що картини не лише створені у різний час, але й відображають різні історичні часи? Що ці картини розповідають про побут Голландії та України?

Джерело 1

“Інтер’єр з жінками біля шафи з білизною”. Голландський художник Пітер де Гох. 1663 р.

Джерело 2

“Бабуся з дівчинкою”. Український художник Іван Макушенко. 1936 р.

Підсумкові завдання

1. Що таке історичне джерело?
2. Чому історичні джерела є різних типів/видів? Які джерела потрібні історичному досліднику, щоб уявити й відновити для нащадків історичну подію чи явище?
3. Чому історики не можуть проводити дослідження без історичних джерел?
4. Які запитання варто поставити дослідникові, щоб зрозуміти історичне джерело та використати його у своїй розповіді про минуле?

Домашнє завдання

Уяви, що тобі треба розповісти про свою родину або про свою країну мешканцям іншої планети, які не розуміють жодної земної мови. Що саме можна взяти з собою на космічний корабель для того, щоб іншопланетяни уявили твоє життя? Уклади перелік предметів, які ти покладеши до валізки.

§ 27. Писемні джерела та їх значення

Як виникли писемні джерела та в чому їх особливості?

Як виникла писемність і як вона пов'язана з матеріалом для письма

1. Опрацюй текст першої частини параграфа. Випиши до зошита нові для тебе слова, з'ясуй їхнє значення.
2. На основі змісту тексту параграфа уклади ланцюжок ключових слів/словосполучень про розвиток писемності.

Історики вважають, що упродовж тисячоліть людство мало кілька видатних досягнень, які визначили подальший хід історії. Окрім переходу до осілого способу життя та початку обробки металів, здобутком стародавніх суспільств стала поява державної влади та писемності.

Писемність — це спосіб передачі людської мови за допомогою спеціальних знаків, а також сукупність писемних пам'яток певного часу та певного народу.

Чому ж *писемність* є одним із найбільш значущих відкриттів?

У далекому минулому єдиним інструментом збереження та передачі знань була людська пам'ять. Від покоління до покоління передавали оповіді про навколишній світ, особливості господарювання та вірувань. З розвитком людського суспільства, особливо зі зростанням виробництва харчів та з появою міст, виникла потреба записувати врожаї, податки, кількість працівників, накази володарів.

Писемність в різних куточках земної кулі виникла неодноразово. Ще близько семисот років тому мешканці Австралії, островів у Тихому океані, більшої частини Африки та майже всього Американського континенту не знали писемності. Люди спочатку

використовували протописемність — передачу інформації за допомогою *малюнкowego* (піктографічного — *pictus* — намальований, *grapho* — описую, пишу), *предметного* та *вузликового* повідомлення.

Піктографічне письмо виникло у Давньому Єгипті та Месопотамії близько 6 тис. років тому.

3. Розглянь **джерело 1**. Чи трапляються тобі подібні повідомлення в сучасному житті? Наведи кілька прикладів, як піктограми використовують у наш час.

Джерело 1

Зразок піктографічного письма
із шумерського міста Урук,
3200 р. до н. е.

Приблизно 5,5 тис. років тому з'являється складніша форма письма — ієрогліфи та клинопис.

Першими почали записувати повсякденні справи шумери — представники найдавнішої держави у Месопотамії. З вогкої глини вони ліпили невеликі плоскі прямокутники, на яких витискали повідомлення. Потім таблички висушували. Якщо послання було неважливе, його можна було стерти, намочивши глину. Якщо ж його хотіли зберегти, то табличку запікали у пічці. Тоді вона ставала твердою та могла довго зберігатися. Випечена глина може розбитися від удару, але вона не боїться води й сонця, як сучасні книжки. Тому до нас дійшли десятки тисяч шумерських послань.

Для писання шумери використовували палички — стилуси. Їх виготовляли зі стебел очерету, яким рясніли береги річок. Кінчик стилуса мав трикутну форму, його відтиск на глині нагадував клин. Тому писемність шумерів назвали *клинописом*.

Трохи пізніше за шумерів писемність винайшли в Єгипті. Там не було стільки глини, як в Межиріччі, однак береги Нілу рясніли заростями папірису (трави, подібної до осоки). Єгиптяни збирали довгі стебла, зрізали з них грубу шкірку, а м'яку серцевину нарізали смужками. Потім їх викладали до форми у кілька шарів та збивали між собою молотком. У висушеному вигляді *папірус* нагадував сучасний папір.

Писали єгиптяни чорнилом, завдяки чому могли виводити складніші знаки, ніж у клинописі. Використовували *ієрогліфи*, розташовуючи їх рядами. Великий недолік папірусу — його вразливість до вологи та сонця.

Історикам пощастило, що єгиптяни залишали послання також і на камені, наприклад, на стінах пірамід. Саме вони стали основним писемним джерелом інформації про історію Давнього Єгипту.

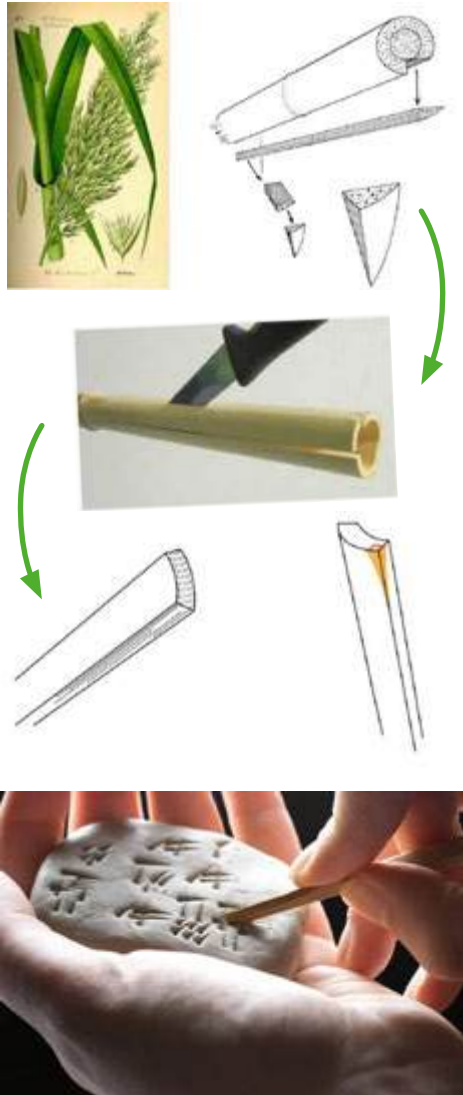
Приблизно у другій половині II тис. до н.е. мешканці Близького Сходу, зокрема країни Фінікія, винайшли звукове письмо, де окремі букви-знаки означали не лише склади, але й приголосні звуки.

На заміну папірусу прийшов *пергамент* — оброблена шкіра домашніх тварин (від назви міста Пергам, де почали виготовляти цей матеріал для письма). Звичайні чорнила для пергаменту не підходили, тому для рукописних книг використовували мінеральні фарби. В той самий час (приблизно 2 тис. років тому) у Китаї винайшли папір.

У IX столітті до н.е. давні греки удосконалили фінікійське відкриття й уклали перший у світі *буквений алфавіт*, що позначав приголосні та голосні звуки. Букв було лише 30, їх міг вивчити будь-хто.

З грецького письма розвинулися *латиниця* — система букв, якою ти користуєшся, вивчаючи англійську чи інші мови, та *кирилиця* — основа слов'янської писемності, зокрема української.

Джерело 2 • Виготовлення стилуса для писання клинописом

З фінікійської абетки виникла й *арабіка* — основа для арабських та деяких інших мов.

Стародавні мешканці Центральної та Південної Америки для передавання інформації використовували так зване *вузликове письмо кіну*. Різнокольорові вовняні мотузки різної довжини з різною системою вузлів передавали з рук у руки. Вони могли містити повідомлення про початок військового походу, розмір податків, календар сільськогосподарських робіт. Народ мая у Центральній Америці, який створив один із найточніших календарів, використовував складну систему *ієрогліфів-малюнків*, які розміщували вертикально по два знаки.

4. Вкажи, які види писемності ілюструє **джерело 3**.
5. Як **джерело 3** співвідноситься з текстом першої частини параграфа?
6. Від чого залежало використання різних матеріалів для письма?

Джерело 3 • Види писемності

貴 Honour	馬 Horse	馬 Horse2	見 Look	愛 Love
猴 Monkey	月 Moon	母 Mother	山 Mountain	忍 Patience
平 Peace	猪 Pig	健 Power	雨 Rain	鼠 Rat
安 Rest	羊 Sheep	蛇 Snake	順 Softness	神 Spirit
石 Stone	厶 Thanks	虎 Tiger1	虎 Tiger2	里 Town
道 Way	獸 Wild Animal	酉 Wine	智 Wisdom	女 Woman

Α α	Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε	Ζ ζ
ἄλφα	βῆτα	γάμμα	δέλτα	ἔψιλον	ζῆτα
alpha	beta	gamma	delta	epsilon	zeta
a	b	g	d	e	z
[a, a:]	[b]	[g]	[d]	[e]	[zd/dz]

7

Писемні джерела та їх значення у дослідженнях минулого

- Які види історичних джерел використовують науковці? Що таке первинні та вторинні джерела?
- Чим писемні джерела відрізняються від речових?

Писемні джерела пов'язані з розвитком писемності. Їхній зміст надзвичайно важливий для дослідників. Саме писемні джерела є тими свідченнями минулого, до яких історики звертаються найчастіше. Опис історичних подій, діянь правителів, торговельних зв'язків, війн та їх причин, побуту людей у різні часи, правил життя, вірувань і наукових відкриттів — про все це розповідають історичні писемні джерела.

- Визнач, чому присвячені писемні **джерела 4, 5**. Які запитання варто поставити до **джерела 4, 5, 6**?
- Що спільного та відмінного в описі? До якого виду (первинних чи вторинних) можна віднести **джерела 4, 5, 6**? Чому?
- Якою мовою написані **джерела 4, 5**?
- Звідки автор **джерела 5** дізнався про те, що описує у своїй статті? Що йому для цього було потрібно?

Джерело 4 • Уривок з давньогрецької поеми Гомера "Одіссея". IX ст. до н.е.

А за подвір'ям — от брами вхідної — був сад плодоносний,
в оранку денну завбільшки, обведений тином навколо.
Віттям розкішним великі дерева там скрізь зеленіли —
Груші великі, гранати і яблунь ряди рясноплідні.
В фігах солодких смоковниці і пишно-зелені оливи.

...Далі — в розкішних плодах виноградник розкинувся рясно...
За виноградником рядом останнім оброблені грядки,
Повні городини всякої, очі весь рік веселили...

Джерело 5 • Сучасний британський історик
Марк Картрайт

Найпоширенішою культивованою культурою <у давній Греції> була пшениця ...і лущений ячмінь. Ячна каша і ячмінні коржі були більш поширені, ніж пшеничний хліб. Вирощували бобові, такі як квасоля, нут і сочевиця. Виноградна лоза для виробництва вина та оливки для виробництва олії доповнювали чотири основні види культур у грецькому світі. Фрукти (наприклад, інжир, яблука, груші, гранати, айва), овочі (наприклад, огірки, цибуля, часник і салати) і горіхи (наприклад, мигдаль і волоські горіхи) вирощували у багатьох приватних господарствах.

До середини XV ст. усі писемні джерела були рукописними. У 1455 році німецький винахідник Гутенберг зробив перший друкарський верстат. З цього часу друкованих на папері відомостей ставало щораз більше. Навіть написані раніше рукописні книги почали передруковувати.

А сьогодні усі стародавні хроніки, літописи, щоденники та спогади, рішення влади чи інші документи, а також розшифровані клинописні та ієрогліфічні записи оцифровують, тобто переводять в електронний формат. Як ти думаєш, навіщо?

*Сцена збору олив молодими людьми.
Антична чорнофігурна ваза.
Бл. 520 р. до н.е. Британський музей*

Джерело 6

13. Уяви, що зникли усі писемні джерела або їх неможливо прочитати (розшифрувати). Що це означало б для історичної науки?

Підсумкові запитання і завдання

1. Які види писемності існують у світі?
2. Науку, яка вивчає стародавні письмові джерела, називають палеографією. Як розшифрувати це поняття?
3. Чим відрізняються первинні та вторинні писемні джерела?
4. Що потрібно історикам для використання писемних джерел різних народів у різні часи? Чому?
5. Чому винайдення писемності називають першою інформаційною революцією?
6. До якого виду передачі інформації ти віднесеш дорожні знаки? Чому?

Домашнє завдання

Створи власне письмове джерело — фрагмент літопису твоєї родини чи інших дорослих, уявного щоденника про наші часи, документ про життя твого класу тощо.

§ 28. Писемні джерела періоду Київської держави

Про що можна дізнатися з давніх літописів та інших писемних джерел?

Які писемні джерела давнього періоду історії України відомі історикам?

1. Пригадай, хто такі трипільці та коли вони жили у межиріччі Дніпра та Дністра.
2. Коли виникла сучасна писемність?

Як не дивно, але писемні джерела з'явилися ще до появи повноцінної писемності. Наприклад, трипільці мали кілька сотень умовних позначок, якими передавали послання. Навіть знайоме нам усім слово “писанка” походить від слова “писати”. А це означає, що наші предки писали на яйці. Про це свідчать більшість писанкових символів. Саме тому у випадку Трипільля вчені говорять про протописемність, так само як про протоміста і протоцивілізацію. Однак написати художній твір чи розлогий документ такими знаками неможливо.

Цікавий факт

Трипільські піктограми та їх можливе значення
(на думку українських учених)

Дерево життя

Дощ, опади

Вода

життєдайна

Порядок, лад

Хвиля

Гори

Око (бачити)

Спіраль часу

Початок і кінець

Зміни

Табу
(заборона)

Знаки
пам'яті

Зв'язок всього
сущого

Засіяне поле
(т.з. трипільські
квадрати)

Підсумок ліній
життя

На території України не було великих покладів каменю, щоб залишати на ньому розлогі послання, як це робили у єгипетських храмах і пірамідах. Тут не ріс папірус, з якого можна було би виготовляти папір. Наші предки користувалися іншими матеріалами.

За часів Київської держави заможні люди, а також монахи у монастирях для договорів, заповітів, княжих розпоряджень, переписування давніх грецьких чи латинських книг використовували пергамент. Звичайні люди писали на корі дерев або бересті (березовій корі). Це доступний матеріал, але зберігається дуже погано, особливо у кліматичних умовах України. На бересті не зберігали документи державного значення, зазвичай листи або побутові записки. Дослідники називають мову часів України-Русі старослов'янською чи церковнослов'янською. Ця мова є основою старовинної та сучасної української мови.

Написи, вирізьблені на стінах, називаються графіті. Найбільш відомими є графіті на стінах Софії Київської, де історики знайшли і дослідили понад 7 тис. графіті різними мовами. Зокрема, давньоукраїнською, грецькою, латинською, польською, німецькою, англійською тощо. Графіті знаходять і на стінах церкви Спаса на Берестові, Золотих Воріт у Києві, церкви святого Пантелеймона у Галичі (сучасна Івано-Франківська область).

3. Який вид писемності представлений у **джерелах 1, 2**? На якому матеріалі зроблені ці писемні пам'ятки? До якого виду писемних джерел належать наведені записи? Чому історики цікавляться такими написами?

Джерело 1

*Берестяна грамота часів України-Русі, приблизно 1110–1124 рр.
Лист Говенової до Нежничча з вимогою повернути гроші в сумі 60 кун,
залишені йому на зберігання її покійним чоловіком (Говеном)*

Джерело 2

*Графічне відтворення
напису на стінах
Софійського собору у Києві:
"ГОСПОДИ ПОМОЗИ РАБУ
СВОЄМУ ПАВЛОВИ". XI–XII ст.*

Повна протилежність настінним написам і запискам на бересті — літописи та інші рукописні твори X–XIII ст. Великі, поважні, написані не потайки, а за наказом влади, літописи відображають не побутову ситуацію, а значний відрізок історії. Втім, на відміну від більшості берестяних грамот чи графіті, літописи — вторинні джерела інформації, часто написані через сотні років після описаних у них подій.

Найвідоміша з найдавніших українських хронік — “Повість минулих літ”, створена на початку XII ст. Вважається, що автором чи упорядником був чернець Нестор. В історії він відомий як Нестор-літописець. Оригінальний текст не зберігся, але ми знаємо його з переписів XV ст. та пізніших. “Повість минулих літ” Нестора розповідає про створення руської держави у IX ст., появу князів,

заснування Києва та хрещення Русі. Нестора від події відділяли сторіччя, а авторів копії — майже пів тисячі років. Що далі від автора у часі, то більше у тексті легенд і переказів, що ближче — то точнішою з погляду істориків є оповідь. Нестор цитує давньоруські договори з візантійськими імператорами, які в оригіналі були написані грецькою мовою, або свідчення європейських хроністів того часу.

Як вивчати писемні джерела

Для того, щоб аналізувати писемні джерела, треба дотримуватися певних правил. Послідовно відповідаючи на запропоновані запитання, історики вивчають писемні документи, міркуючи над їх достовірністю, здобуваючи інформацію про той чи інший час, країну, подію чи явище.

Пам'ятка для аналізу писемного джерела:

- Що це за документ?
- Якою мовою написаний документ? Що потрібно, аби його прочитати?
- Про що чи про кого розповідає писемне джерело?
- Чи можна визначити час написання тексту?
- Чи є у тексті автор? Якщо немає, чи можна його визначити?
- Яким джерелом є текст — первинним чи вторинним? Як це можна визначити?
- Якої інформації не вистачає, аби зрозуміти текст?
- Що нового пропонує дане письмове джерело до існуючих знань?
- Як визначити правдивість свідчення письмового тексту?

4. За запропонованими у пам'ятці запитаннями проаналізуй подані далі **джерела 4–8**. Постав їх у хронологічну послідовність. Наскільки хронологічна послідовність писемних джерел збігається з послідовністю подій чи явищ, які там описані? Про що це свідчить?
5. Що об'єднує усі ці джерела, а чим вони відрізняються?
6. Обери два-три джерела та уклади на їх основі невелику оповідь. Дай їй назву.

Джерело 4 • Уривок з давньої скандинавської хроніки
“Сага про Егмунда”, XIII ст.

Про наймання князем Ярославом Мудрим своїєї дружини з варягів*

Зобов’язаний “пожалувати їм дім, ... не відмовляти в жодному добрі зі своїх кращих припасів, а також відпускати на кожного воїна по унції** срібла; коли ж [воїнам] доведеться сидіти без діла, то їм належить [жалувати] менше добра”.

(Давньоісландська мова)

* варяги — назва мешканців скандинавських країн у давньо-українських літописах

** унція — стародавня міра ваги, дорівнює 28–30 грамам

Джерело 5

Сторінка з “Ізборніка Святослава”
1073 р. “Ізборник Святослава” — пам’ятка
давньоруського письменства,
що містить статті релігійного,
побутового, повчального характеру

Джерело 6

Фрагмент тексту “Повісті минулих літ”
у Радзивіллівському літописі XV ст.

Eymundar þátttr

Hér hefir upp þátt Eymundar ok Ólafs konungs
 Hringr hette konungi hettir, er réð fyrir Uppröðum í Norrögi. Því réð var kallað Hringaríki, er hann var konungi yfir. Hann var siftr ok
 vinnæll, góðgjarn ok velláubgr. Hann var Dagsson, Hringssonar, Haraldssonar hins hárfagra, ok þótti sú ætt best ok gátugst í Norrögi
 at elga til hans at telja. Hringr átti þrjá sonu, ok vǫru allir konungar. Einn hét Hrærekkr. Hann var þeirra elzt. Annarr hét Eymundr, þótti
 Dagr. Þeir vǫru allir hartfengir menn ok vǫru í útþöðum fyrir fétur sínum ok í víkingu ok öðfuðu sér svǫ metarða. Þetta var í þann
 tíma, er Sigurðr konungr siftr réð fyrir Uppröðum. Hann átti Asu Guðbrandsdóttur, móður Ólafs konungs hins helga. Þingr hét systir
 þennar, móðir Helvards hins helga, en ónær laiftr, móðurmóðir Steigandress. Þeir vǫru fóstbróðir, er þeir áu upp, Ólafr Hraðsson
 ok Eymundr Hringsson, þeir vǫru ok mjök jafnadró. Þeir vǫrðust við þröttir allar, þær er varimann bætti, ok vǫru smit með Sigurði
 konungi eðr með Helgi konungi, fétur Eymundar. En þá er Ólafr konungr fór til Englalands, þá fór Eymundr með þeim. Þar var ok
 með þeim Ragnarr Agnarsson, Ragnarrsonar rykkilr. Haraldssonar hárfagra, ok margt annarra ríka manna. Vǫru þeir því ágætari ok
 víðfrægri sem þeir fǫru víðara, sem nú hefir raun á orðit um Ólaf konung hins helga, at hans nafn er runnigt orðit um alla
 Norðrómþuna. Ok þá er hann fékk vald yfir Norrögi, lagði hann undir sik allt land ok eyðdi öllum fyriskonungum, sem sagir í sögu hans
 með ýmsum atvörðum, sem fróðir menn hafa vitat, því at þat er jafnan sagt, at hann tók ríki af fimm konungum á ekkum morgni, en
 alls tæki hann af elífum konungum þar innan lands eftir sögn Scymis hins fróða. Lét hann drepa sumu, en sumu meðla, sumu tók hann
 ór landi. Í þessu fétu vǫru þeir Hringr ok Hrærekkr ok Dagr, en Eymundr ok Ragnarr jarl Agnarsson vǫru þá í víkingu, er þessi blendi
 gerðust. Fǫru þeir ór landi. Hringr ok Dagr, ok vǫru lengi í hernaði. Síðan fǫru þeir austur í Gaudland, ok réðu þeir þar lengi síðan. En

Уривок із друкованого варіанта “Саги про Егмунда”

Джерело 8 • Уривок з літопису “Повість минулих літ”, 1113 р.

(Давньослов'янська
мова)

У рік 6551 [1043]. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на греків* і дав воїв многих, а воеводство доручив Вишаті...

І рушив Володимир на Цесароград** у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялася буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя Володимира в корабель воеводи Ярославового. Інші вої Володимирові були викинуті на берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони повернутися назад, то не пішов з ними ніхто із дружини*** княжої.

...І була вість грекам, що побило море кораблі русі, і послав цесар на ім'я Костянтин, услід за руссю чотирнадцять суден Мономах. Тоді Володимир з дружиною побачивши, що вони йдуть за ними, і пішовши за назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши у кораблі свої.

* так у IX–XII стол. називали мешканців Візантійської імперії на півострові Мала Азія

** так мешканці Київської держави називали Константинополь, столицю Візантійської імперії, сучасне м. Стамбул

*** особисте військо князя

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке хроніка і літопис?
2. Чим відрізняються графіті, берестяні грамоти і рукописні книги періоду Київської держави?
3. Закінчи речення:
Ми можемо дізнатися з писемних джерел X–XIII століття...
4. Що потрібно дослідникам для того, щоб читати історичні писемні джерела?
5. Чому порівняльне мовознавство є важливою історичною дисципліною?
6. Учені стверджують, що “Повість минулих літ” написана церковнослов'янською мовою, тодішньою літературною. Але у тексті наведена величезна кількість слів розмовної мови тисячолітньої України-Русі: “хоробрий, володіти, рубати, сказати, створити, знемагати, красти, печерка, пороги (Дніпровські), сором, туга, подружжя, корчага, невіглас, орати, наймит, ніколи, жито, кияни, рілля, свита, зоря...”. Про що свідчить наявність цих слів у писемному джерелі початку XII ст.?
7. Національний банк України у 2013 році випустив срібну пам'ятну монету “900 років Повісті минулих літ” (номіналом 10 гривень). Як ти думаєш, чому сучасна держава Україна відзначила таку давню подію?

Домашнє завдання

Уяви себе дослідником/дослідницею. Твоє завдання — укласти історію свого міста/селища/села. Які писемні джерела тобі потрібно використати для такого дослідження?

§ 29. Речові джерела

Які предмети цікавлять істориків?

Про що можна дізнатися з речових джерел?

1. Уяви, що історики майбутнього досліджують твій шкільний рюкзак. Що вони можуть дізнатися про тебе та інших школярів і школярок? Які предмети свідчать про твої захоплення? Те, що ти любиш їсти? Улюблених героїв? Які технології тобі доступні (скажімо, виготовлення паперу чи пластику, друк тощо)?
2. Які різновиди історичних джерел зустрічаються в параграфі?

Якби історики покладалися лише на писемні джерела, ми ніколи б не дізналися, як виникло людство. Адже за першими вихідцями з Африки не стежили автори хронік, а неандертальці не писали листів.

Інформацію про давні дописемні часи (та й пізніші також) історики беруть з речових джерел або пам'яток матеріальної культури, тобто предметів, які наші предки виготовляли й використовували. Це домашнє приладдя, одяг, будинки, поховання, іграшки, залишки їжі, прикраси.

Різновиди речових джерел

До наших днів збереглося чимало речових джерел. Не лише спори, як-от палаци чи церкви, а й предмети, якими користувалися люди. Зброя, посуд, одяг, прикраси, знаряддя праці, іграшки, різноманітні механізми — все це досліджують різні історичні дисципліни. Кожна річ містить чимало корисної інформації про період, коли її було створено, та людей, які нею користувалися.

Історики окремо вивчають, скажімо, історію моди. Завдяки цим дослідженням ми знаємо, наприклад, що у XIX ст. рожевий колір вважали таким, що підходить лише для хлопчиків, а блакитний — для дівчат. А в XX ст. кольори “помінялися місцями”. Знаючи про це, ми можемо припустити, кому належав предмет одягу — дівчинці чи хлопчику. Тепер поділ на “чоловічі” та “жіночі” кольори майже зник.

Монети можуть розповісти про багатство свого власника або держави. Що коштовніший матеріал — то цінніша валюта, то багатша держава її випускає. Якщо в місті знаходять багато чужоземних грошей, то воно, ймовірно, вело бурхливу міжнародну торгівлю.

Ми знаємо, що перші люди з'явилися на території України близько 1 млн років тому, оскільки знайшли рубила і скребла, виготовлені в той час. Знаємо, що згодом вони навчилися будувати хати із кісток мамонта, дерева й шкіри, бо знайшли залишки цих матеріалів. Саме завдяки речовим джерелам історики можуть простежити, як поступово люди вдосконалювали знаряддя праці, як винайшли голку, як почали малювати і грати на музичних інструментах. Коли в поселенні знаходять обпалені кістки, то роблять висновок, що люди вже знали вогонь і готували їжу. Коли сокир і мотик більше, ніж мисливської зброї, то це означає, що люди перейшли від полювання до скотарства і землеробства.

3. Розташуй фотографії (**джерело 1**) у хронологічному порядку. Поясни, за якими ознаками ти визначаєш, які знаряддя праці з'явилися раніше, а які — пізніше.

Джерело 1 • Знаряддя праці

Коли з'явилася писемність, її використовували для записування боргів, релігійних текстів, здобутків правителя або літературних творів. Про повсякденне життя, а тим більше про звичайних людей, писали мало. Тож історики змушені звертатися до речових джерел, щоб заповнити прогалини. До нас дійшли давньогрецькі поеми й праці істориків, але саме завдяки археологам ми знаємо, який вигляд мали амфори для олії та кораблі, на яких їх перевозили.

4. Що ще, крім посуду, можуть знайти на морському дні археологи? Подумай, які предмети можуть досить довго зберігатися в солоній воді.

Джерело 2

Підводні дослідження біля селища Новий Світ у Криму.
Архів центру підводної археології Київського національного університету

Із руїн старовинних міст і селищ історики можуть дізнатися, чи багато там жило людей і якого віку, чим вони займалися, що їли, яка у них була зброя та прикраси.

З розкопок кримського Херсонеса ми знаємо, що це було не рибальське село на березі моря, а справжнє давньогрецьке місто. Вулиці були широкі, викладені бруківкою. Головна з них мала довжину близько 1 км. Будівлі були кам'яні, зокрема, храми, громадські лазні, спортивні зали і театр. Житлові будинки — також із каменя. А поряд з ними — цистерни для зберігання питної води та господарські ями для риби, виловленої в морі.

Міста, що будували на півночі, на території князівської Русі, мали зовсім інший вигляд. Вулиці простягалися вздовж струмків та по під горбами. Бруківки не було. Основний будівельний матеріал — деревина. Якщо у тогочасному місті історики знаходять кам'яні будівлі, наприклад, церкви, то роблять висновок про його багатство. Навколо городища зводили високий вал для захисту від ворогів, інколи з ровами.

5. Як ти вважаєш, чому до нас не дійшли житлові будинки часів князівської Русі? Яке слово в описі **джерел 3, 4** свідчить про те, що споруди на фото — неоригінальні?

Джерело 3

Реконструкція Золотих воріт у Києві

Джерело 4

Відтворення захисних споруд у розважальному парку "Київська Русь"

Матеріал, з якого виготовлені джерела

Дослідження джерела зазвичай починають із формулювання запитань. Розглядаючи предмет, потрібно спробувати дізнатися про нього якомога більше. Для цього знадобляться увага, історичні знання та навіть трохи фантазії.

6. Розглянь зображення (**джерело 5**) та проаналізуй їх за наведеними запитаннями:
- Яке призначення предмета?
 - З якого матеріалу він виготовлений?
 - Коли й де був створений?
 - Що ми знаємо (можемо припустити) про тих, хто створив цю річ та використовував її?

Джерело 5 • Приклади речових джерел

Дерев'янки — домашнє взуття з дерева, експонат музею історії Трускавця

Козацький каламар (чорнильниця)

Телефон 1896 р.

Гасова лампа

У дослідженні речових джерел історики приділяють увагу не лише тому, чий предмет, для чого він потрібен, а й тому, з чого і як зроблений. Знання про те, коли з'явився той чи інший матеріал, з якої тканини шили в певні роки, дає можливість визначити час виготовлення.

7. Скористайся **таблицею 7** та дай відповідь на такі запитання:

- Чи могла в цьому взутті відвідувати театр мешканка Луганська у 1985 році? Чому?
- З чого зроблений телефон?
- Чи може каламар бути зробленим із пластику?
- Чи могла така лампа бути в помешканні рибалки в 1600 році?

Таблиця 7. Додаткова інформація про матеріали,
з яких виготовлено речові джерела

Матеріал	Додаткова інформація
Дерев'яне взуття	Було поширене в багатьох країнах та по всій Україні. Поступово перестали носити в середині ХХ ст. (1950-ті роки)
Пластик	Перший матеріал, який згодом назвуть пластиком, почали виготовляти в 1907 році
Гас	Гас почали виробляти на початку ХІХ століття, а газову лампу винайшли в 1853 році

Підсумкові запитання і завдання

1. Що може бути речовим джерелом?
2. Поміркуй: яку інформацію історик може отримати зі знайденої зброї? Одягу чи посуду?
3. Уяви, що ти — історик, який досліджує нещодавнє минуле. У твоїх руках колекція іграшок, виготовлених у ХХ ст. Розглянь зображення (**джерело 6**), прочитай підписи. Що ти можеш розповісти про ці предмети? Як ти гадаєш, чому деякі іграшки дуже подібні між собою?

Джерело 6

"Nintendo EGG"
(Японія), 1980 р.

"Ну, постривай!"
(СРСР), 1984 р.

"U-Drive-it"
(США), 1974 р.

"За кермом"
(СРСР), 1977 р.

"Tomy Waterful Ring Toss"
(США), 1976 р.

"Жонглер"
(СРСР), 1986 р.

§ 30. Датування писемних і речових джерел

Як дізнаються про час створення історичних джерел?

Як історики визначають вік історичних джерел

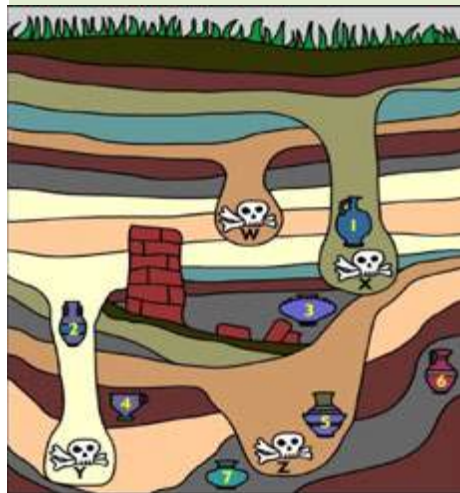
1. Пригадай, які системи літочислення існують.
2. Що таке хронологія та синхронність?
3. Чому дати подій минулого визначають як “нашої ери” чи “до нашої ери”?
4. Що досліджують археологи?
5. На основі матеріалів параграфа запиши види датування історичних джерел.

Датування (тобто визначення віку й за можливості точного часу створення історичного джерела) є одним із найскладніших та найбільш потрібних для істориків завдань. Це дуже важливо, оскільки історію записують у хронологічному порядку. Знати час, коли були виготовлені якісь артефакти, потрібно, щоби можна було використовувати їх для пояснення минулого. Завдяки датуванню ми можемо дізнатися, що одна подія відбулася раніше за іншу, а також дослідити зв'язок між ними.

Пригадай, що таке *археологічна культура*. Це сукупність схожих знахідок на одній території та в одному археологічному шарі в розкопках, що належать до одного історичного часу. До таких знахідок відносять не лише керамічні вироби чи їхні уламки, а й залишки знарядь праці, елементи жител та людські скелети у похованнях.

6. За кольорами археологічних шарів (*схема 6*) визнач, яке з поховань — найдавніше.

Схема 6 • Уявне розташування підземних археологічних шарів

1-7 — кераміка

X-Z — старовинні поховання

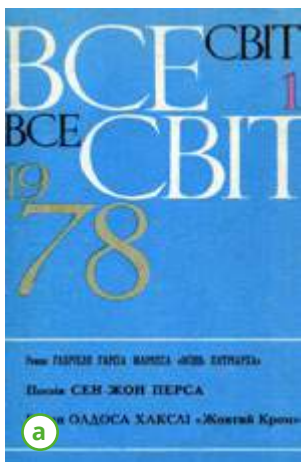
На перший погляд здається, що глибше знаходять ті чи інші предмети, то давніші вони, то глибше в минуле ведуть нас ці знахідки. Однак через зсуви ґрунту, землетруси, вимивання ґрунту водою чи вітром предмети з глибшого, давнішого шару можуть опинитися ближче до поверхні. І тоді визначити навіть приблизний вік історичних джерел стає складніше. Отут і стають у пригоді знання з інших наук.

Датування писемних джерел

Іноді визначити дату створення писемного джерела не дуже складно. Скажімо, якщо ти знаходиш у кишені старий квиток у кіно або в архіві знаходять не надто давній офіційний договір. На обох документах буде зазначено точну дату події. В іншій ситуації доведеться перетворитися на детектива. Уривок листа без дати? Можна спробувати визначити, наскільки старий папір. Текст надруковано чи написано? Кульковою ручкою чи чорнилом? Якщо текст можна прочитати, зверни увагу, чи згадуються там речі, люди або події, що допоможуть окреслити часовий проміжок. Наприклад, смартфони з'явилися на початку ХХІ ст.

7. Розташуй обкладинки журналів у хронологічному порядку (**джерело 1**). Що підказало тобі правильне рішення? Які ще підказки можна було б знайти, розглядаючи ці чи інші обкладинки?

Джерело 1 • Обкладинки журнальних видань (а, б, в)

а

б

в

Дата створення іноді зазначена й в інших записах — релігійних текстах храмів і монастирів, надписах на стінах давніх будівель, в урядових документах чи на глиняних табличках, у папірусах і пер-

гаментах. Але таке датування може бути оманливим. Дата, наведена у давньому документі, найімовірніше, не збігатиметься із сьогоdnішнім розумінням часу.

У ранніх документах, наприклад, середньовічних грамотах, може бути записаний день тижня, найближче релігійне свято та рік правління монарха — система, яка мало пов'язана із сучасним методом позначення дня, місяця і календарного року. Крім того, навіть якщо надається розпізнавана дата, вона не завжди може бути такою, як виглядає на перший погляд.

Наприклад, визначити точний час подій історії Стародавнього Єгипту, незважаючи на багато відомостей з папірусів чи стародавніх написів на стінах храмів, історикам було надзвичайно складно. Адже з початком правління кожного фараона літочислення починалося наново. Історики роками ретельно збирали факти про царювання кожного з них. Допомогло розгадати загадку те, що єгипетські дати були також пов'язані з появою на небі зірки Сіріус. Історичні дані порівнювали з багаторічними спостереженнями за рухом зірок і планет та визначили точні дати багатьох подій минулих століть. Так встановили точні дати єгипетської історії аж до 3118 р. до н.е.

- 8.** Розглянь **джерело 2**. Як ти думаєш, які знання потрібні, щоби розшифрувати подібний напис? До яких фахівців варто звернутися по допомогу?

Джерело 2

*Ієрогліфічний календар
зі стародавнього міста
Елефантина*

В інших давніх документах згадуються затемнення сонця чи місяця, поява комет чи зміни положення планет на нічному небі. Отже, за допомогою знань з астрономії можна точно визначити час подій, про які писали давні автори.

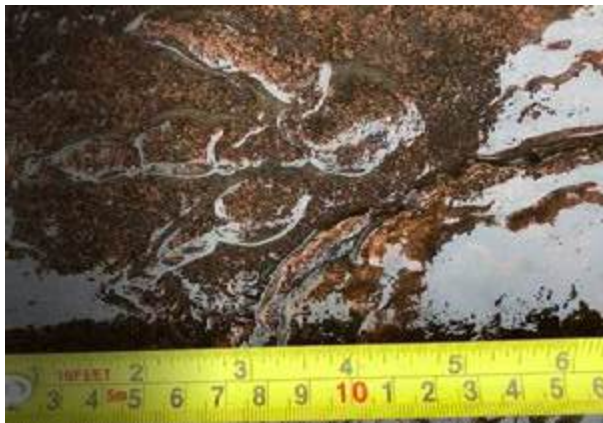
Датування речових джерел

- 9.** Чи можна використовувати лише один з методів датування? Чому?

Уяви, що ти допомагаєш дорослим на городі й знаходиш в землі монету або відпочиваєш на морі та бачиш на березі незвичний ка-

мінь. Що робити зі знахідкою? Залишити на місці, забрати на пам'ять, викинути або віддати ученим? Відповідь залежить від того, що саме тобі потрапило на очі й наскільки ця річ давня.

Цікавий факт

У 2021 році 4-річна Лілі Вайлдер із Великої Британії зробила археологічне відкриття під час прогулянки на пляжі. Дівчинка знайшла слід динозавра, залишений, на думку дослідників, понад 200 млн років тому.

Як же дізнаються вік матеріальних знахідок? Якщо предмет цілий і його можна розпізнати, то порівнюють з іншими подібними. Наприклад, ти бачиш на пляжі щось блискуче. Роздивляєшся, впізнаєш, це — бляшанка з-під газованого напою. Назва знайома, але етикетка виглядає дивно? Можливо, бляшанка старша за тебе і зацікавить колекціонерів. Етикетка сучасна? Місце знахідки — у смітнику. Так само й історики: на першому етапі згрубша визначають вік знахідок і лише потім переходять до точних методів.

Значну роль для датування артефакту відіграють знання про ту чи іншу епоху. Наприклад, знання, коли з'явилися фотоапарати, дає змогу датувати створення фотографії не раніше певного часу. Історики моди можуть підказати, яким періодом можна датувати ту чи іншу художню картину, адже одяг, головні убори, зачіски завжди мають чітку прив'язку до часу і країни. Те саме стосується технічних винаходів. Зазвичай наявні записи, коли їх було винайдено, або коли ними почали масово користуватися. Іноді точної дати встановити неможливо, але можна визначити “не раніше..”, “не пізніше...” того чи іншого періоду. Наприклад, історики живопису довели, що індивідуальні риси обличчя на картинах з'являються не раніше

XIV ст. Отже, знайдену фреску, ікону, картину можна аналізувати за цією ознакою і визначити приблизний вік.

Дослідники кераміки знають, що в різних місцях глина має неоднакове забарвлення. Тому можливо приблизно визначити місце виготовлення глиняного виробу. За допомогою мікроскопа можна також дізнатися, чи виготовлена посудина на гончарному колі, за якої температури її обпалювали у печі.

На більшості монет позначені або рік випуску, або профіль правителя, дати правління якого зазвичай відомі. Знайдені у стародавніх скарбах чи інших археологічних знахідках монети дають уявлення про торговельні та інші зв'язки між народами та країнами. Сучасна наука дає змогу визначати, з якого родовища взяті бронза, срібло чи золото для виготовлення монет.

10. Що ти можеш дізнатися про місце карбування і часовий період, коли виготовлена ця монета (**джерело 3**)?

Джерело 3

Старовинна монета

У XX ст. до розгадування загадок минулого долучилися науковці різних напрямків. Хіміки, фізики, математики та інші вчені допомагають історикам дізнаватися більше про минуле. Ось лише кілька методів для точного датування речових джерел.

Радіовуглецевий аналіз

Це складний лабораторний метод для дослідження залишків живої природи (кісток, деревини). Усі вони містять елемент вуглець (позначають літерою C) кількох різних видів. Після смерті тварини чи рослини один з ізотопів (різновидів атома вуглецю) — C^{14} — починає розпадатись з певною швидкістю. За 5730 років залишається половина, за 11460 — чверть, а за 62 тисячі років не лишається й сліду.

Уяви собі коробку на 10 цукерок. Щоранку хтось з'їдає звідти по 1 штуці. Якщо ти якогось дня відкриєш коробку і побачиш там 3 цукерки, то знатимеш, що минув тиждень ($10 - 3 = 7$). Однак, якщо коробка порожня, ти не знаєш, скільки їй днів! Може бути 10, а може бути 50.

Те саме і з радіовуглецевим аналізом. Вчені знають, скільки ізотопів є зазвичай, скільки залишилося — і можуть визначити, як давно вони почали розпадатися. Однак, якщо пам'ятка надто стара, то метод не має сенсу. Наприклад, не вдасться встановити вік кісток динозаврів. Не підходить він і для датування знахідок, яким менше за 200 років. Через те, що люди активно користуються вугіллям і нафтою, в повітрі й ґрунті повно “старовинних” ізотопів вуглецю, і результати такого аналізу спотворюються.

Термолюмінесцентний аналіз

Термолюмінесценція — термо (тепло) і люмінесценція (випромінювання світла). Корисний під час вивчення старовинної кераміки, глиняних виробів. За допомогою цього методу можна визначити, як давно їх востаннє сильно нагрівали. Що давніший предмет, то інтенсивніше він світитиметься, якщо його нагріти до температури 400–500 градусів. Складені графіки інтенсивності світіння дають можливість розпізнати дату останнього сильного нагрівання кераміки, відповідно і дату її останнього використання. За цими даними встановлюють вік інших предметів, знайдених поряд із керамікою.

- 11.** Яке практичне використання методу термолюмінесценції? Чому сучасні історики застосовують наукові методи датування (**джерела 4, 5**)?

Джерело 4 • Дослідження каменів методом термолюмінесценції

*Давніший камінь
світиться
яскравіше*

Джерело 5

*Цегляна стіна в церкві
Святого Якова в Торуні,
де термолюмінесценцію
використовували для
визначення абсолютної дати
її будівництва*

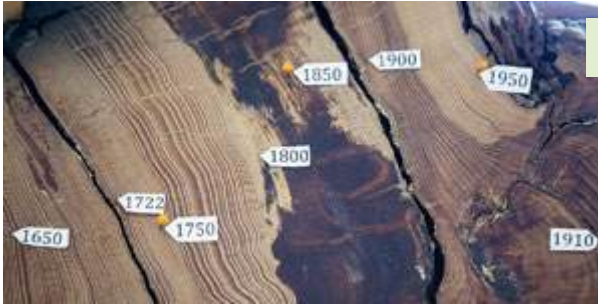

Дендрохронологія

Дендрохронологія (від грецького *dendro* — дерево, *hronos* — час, *logos* — слово, наука). Зрізана деревина має річні кільця — це приріст дерева за рік. Ширина таких кілець залежить від погодних умов. У теплі дощові роки кільця є ширшими.

Археологи порівнюють структуру деревних кілець у знайдених колодах давніх жителів чи інших виробів із зрізаною деревиною, вік якої відомий. Так визначають приблизний вік того чи іншого дерев'яного виробу. Зробити єдиний шаблон для усього світу неможливо, адже послідовність кілець залежить від виду дерева та місцевого клімату. Найпростіше це робити там, де збереглися дерева-довгожителі. Наприклад, деякі види американської сосни або секвої живуть по 2 тис. років.

12. Скільки років людської історії видно на фото (джерело 6)?

Джерело 6

Зріз дерева з позначеними на кільцях роками.
Університет Аризони, США

На жаль, трапляються випадки, коли артефакти не справжні, а цінні для дослідників речі підробляють. Іноді виявляється, що їхній вік визначили неправильно. Важливо перевіряти, наскільки предмети відповідають тому періоду, коли могли бути виготовлені.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як ти думаєш, який метод могли застосувати для датування сліду, який знайшла Лілі Вайлдер?
2. Які методи використовують, щоб визначити реальний вік артефакту? Які науки допомагають датувати історичні джерела? Чому сучасні історики знають більше про минулі події, ніж історики 200 років тому?
3. Уяви, що визначити вік історичного джерела неможливо. Чи можна використовувати його для пояснення минулого?
4. У чому небезпека фальшування датування історичних джерел? Напиши три запитання дослідникам, які встановлюють період чи точну дату історичного матеріального джерела.

Тема 7

Де зберігаються свідчення минулого

§ 31. Роль архівів і бібліотек у збереженні та вивченні історичних матеріалів

Як змінилися архіви й бібліотеки від стародавніх часів до сучасності?

1. Що таке писемне джерело? Наведи кілька прикладів.
2. Звідки історики беруть писемні джерела? Що потрібно, аби такі джерела дійшли до нащадків?

Архіви

У багатьох родинах усі документи зберігають у старому портфелі, у шухляді чи коробці. Там можна знайти свідоцтва про народження, про шлюби, документи про освіту, купівлю будинку тощо. Усе це — сімейний архів. Разом сімейний і державний архів можуть розповісти історію твоєї родини. Скажімо, з домашніх документів можна дізнатися, коли ви придбали будинок, а в державному — отримати інформацію про те, коли звели цей будинок, хто в ньому жив раніше, що колись було на цьому місці тощо.

Тож документи зберігають в архівах, щоб згодом розповідати історії. Завдяки їм ми маємо підтвердження, що якась подія справді сталася, можемо дізнатися про причини чи наслідки події, з'ясувати подробиці. З розвитком технічного прогресу в архівах почали зберігати не лише папери, а й фотографії, аудіо- та відеозаписи, а також електронні матеріали (вміст сайтів, електронної пошти).

3. Повністю оцифрувати все, що є в архівах, неможливо. Це тисячі й тисячі документів. Що, на твою думку, варто переводити в електронний формат якнайшвидше?

Зберігають не всі документи, створені людством, а лише важливі — ті, які можуть знадобитися, які мають культурну чи історичну цінність. Зазвичай архівні матеріали, на відміну від бібліотечних, є унікальними, тобто створеними в одному екземплярі.

Джерело 1 • Фото Державної архівної служби України, 2022 р.

Оцифровування документів у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

- Чому співробітник архіву — в рукавичках?

Архів — зібрання історичних записів чи матеріалів на різних носіях у спеціальному приміщенні.

Археологи знаходять архіви, створені ще в 3–2 тисячолітті до н. е. У країнах Межиріччя (Шумері, Аккаді, Вавилоні, Ассирії) документи зберігали на обпечених глиняних табличках. Завдяки цим архівам тепер учені чимало знають про мову, літературу, політику та економіку тих часів.

Сучасні архіви — це спеціально зведені будівлі, в яких є система захисту від пожеж і затоплень, підтримується постійна температура й вологість. Раніше ж папери зберігали у палацах, монастирях, церквах. Звісно, існували й приватні архіви.

Цікавий факт

Французький король
Філіп II Август

Він заснував “Скарбницю хартій”, королівський архів, який є одним із найбільших і найцінніших джерел з історії середньовічної Європи.

- Як ти вважаєш, чому король Філіп II Август вирішив започаткувати архів? У чому була його цінність?

Київські князі зберігали архівні документи в Софійському соборі, разом із бібліотекою. Що ж там лежало? Закони (наприклад, “Руська правда”), дипломатичне та приватне листування князів, купчі (договори про купівлю чи продаж), договори з іншими державами.

За козацької доби гетьман Богдан Хмельницький створив Генеральну військову канцелярію, яка зокрема зберігала і впорядковувала документи. Це був перший державний архів нашої Батьківщини.

У наш час українські державні архіви — це величезна мережа установ, їх майже дві з половиною тисячі. Наш архівний фонд є одним із найбільших у Європі й налічує понад 86 млн документів. Тепер важливим завданням архіваріусів є не лише зберігати документи, а й оцифровувати їх.

Цікавий факт

Навесні 2022 року півтори тисячі бібліотекарів і волонтерів з усього світу об’єдналися, щоби врятувати українські архіви від російських нападників. Вони скопіювали величезну кількість інформації, розміщеної на сайтах. Чимало серверів агресор знищив. Завдяки підтримці бібліотекарів і волонтерів з усього світу сайти можна буде відновити.

- Як ти вважаєш, чому люди з усього світу рятували українські архівні документи?

Бібліотеки та їхня роль у збереженні знань

4. Американський письменник Ніл Гейман якось сказав: “Гугл може дати тобі 100 000 відповідей. Бібліотекар може дати одну, правильну”. Що він мав на увазі?

Перші бібліотеки виникли приблизно 5 тис. років тому. А от слово, яким ми позначаємо зібрання книг, з’явилося дещо пізніше. Латиною його називали *libraria*, “місце зберігання книжок”, від *liber* — книга. Звідси знайоме тобі англійське *library*. Слово “бібліотека” походить з грецької *biblion* — книжка і *theke* — сховище.

Матеріали в перших бібліотеках сортували за темою. Там зберігали наукові, релігійні тексти й архівні документи.

Найстарішою (і такою, що збереглася) сьогодні вважають бібліотеку асирійського царя Ашшурбанипала. Він прагнув зібрати всі знання світу, тож відряджав писців копіювати тексти до різних країн. У бібліотеці зберігалися книги кількома мовами з найрізноманітніших тем — від словників до пророцтв, від математики до медицини.

Джерело 2

*Бібліотека Ашшурбаніпала,
царя Ассирії, VII ст. до н.е.
Британський музей,
Велика Британія*

Найбільшою та найвідомішою бібліотекою доби античності була книгозбірня міста Александрія в Єгипті. Це місце стало центром тодішнього інтелектуального життя. Александрійська бібліотека проіснувала приблизно 500 років. У часи розквіту там зберігалася величезна кількість сувоїв — приблизно як 100 тис. книг.

У Давньому Римі багаті люди почали створювати приватні бібліотеки. Там з'явилися і перші публічні книгозбірні — з вільним доступом для кожного, хто вмів читати.

У середньовічній Європі бібліотеки часто створювали при монастирях. Товстезні цінні манускрипти приковували до полиць ланцюгами. У цих бібліотеках книги переписували вручну.

Першим університетом, який започаткував власну книгозбірню, став Болонський в Італії. Бібліотека існує з IX ст. і донині. В XI ст. виникла бібліотека в Печерському монастирі в Києві. Найстарішою працюючою книгозбіркою України є бібліотека Львівського національного університету — їй понад 400 років.

У XV–XVI ст. в Європі з'являються громадські бібліотеки, в яких можна було не лише читати книги, а й брати їх додому. Сучасні публічні бібліотеки постали наприкінці XIX – у XX ст. Часто їхньою основою ставала королівська або приватна колекція. Найбільшою в Україні й 18-ю за розміром у світі є Центральна наукова бібліотека Академії наук у Києві. Вона містить майже 16 млн текстів.

5. Порівняй бібліотеки (**джерела 3–4**). Що в них спільного та відмінного? Яка з них була побудована раніше? У якій тобі було б цікаво побувати? Чому?

Бібліотеки пройшли довгий шлях еволюції зберігання книжок. Спочатку їх переважно розкладали за темами, а те, хто може мати доступ до літератури, як її зберігати тощо, — вирішували власники. Поступово, зі збільшенням обсягу книгозбірень, виникла потреба розробити спільну систему пошуку книжок. Лише наприкінці XIX ст. з'явилася перша універсальна система кодування. Завдяки

шифру з букв і цифр книжки стало легше шукати і вести їхній облік. Такий шифр містить кожна книга. Він починається аббревіатурою *ISBN* (*International Standard Book Number* — міжнародний стандартний книжковий номер) і розташований на початку або на останній сторінці видання. Такий номер є і у нашого підручника.

Джерело 3

Публічна бібліотека
м. Сіетл, США

Джерело 4

Національна бібліотека
Чеської Республіки

Цікавий факт

У 2018 році у Національному музеї Бразилії сталася страшна пожежа. Вогонь знищив 20 млн експонатів, а також бібліотеку та архів. Повністю зникли всі матеріали, що стосувалися мов місцевих народів, — тексти, фото, аудіозаписи, нотатки етнографічних експедицій, починаючи з XVI ст., записи пісень і звучання мов, які вже зникли.

- Як ти вважаєш, як ця подія вплинула на розвиток бразильської культури?

З появою комп'ютерів бази даних багатьох бібліотек стали доступними онлайн, а чимало видань — оцифрували. Величезні колекції стародруків і сучасних книжок стали доступними з будь-якого куточка планети. Завдяки сучасним технологіям ми можемо зберігати знання, накопичені людством. Ба більше, якщо раніше ці знання були доступні одиницям, то тепер завдяки бібліотекам вони стали надбанням кожної людини.

Підсумкові запитання і завдання

1. Чому важливо зберігати писемні джерела?
2. Чим відрізняються архіви та бібліотеки? Що у них спільного?
3. Для чого потрібні архіви?
4. Навіщо книжкам потрібен індивідуальний номер?
5. Яку роль відіграють бібліотеки у збереженні людських знань?
6. Якщо у вашій школі є бібліотека, за допомогою вчителя або бібліотекаря укладіть її каталог.

Домашнє завдання

Подумай, які документи ти можеш внести до персонального архіву. Це можуть бути не лише офіційні папери, а й твори, малюнки тощо. Склади перелік документів, які увійшли до твого уявного архіву.

§ 32. Що таке музеї та навіщо їх створюють

Як і для чого виникли музеї?

Що таке музей і якими були перші музеї світу

1. Пригадай, що таке речові джерела. Яку інформацію історики можуть здобути з речових джерел/матеріальних пам'яток?
2. Пригадай з курсу “Я досліджую світ”, що таке музей, та назви види музеїв, які ти знаєш.

У світі існує безліч різних музеїв. Мабуть, тобі довелося відвідати бодай один із них або прочитати про музеї у підручниках чи інших книжках, бачити документальні фільми про визначні музеї світу.

Як же виникли музеї? Основою перших музеїв сучасного типу були військові трофеї та вивезені з колоній (підкорених імперіями держав) цінності. Упродовж XVII — XIX ст. чимало музеїв поповнювали свої колекції витворами, які європейці скуповували, а частіше відбирали, у народів Африки та Азії. Вивозили не лише невеликі речі, але й фрагменти будівель, старовинних храмів, колон тощо.

Перший публічний музей у 1471 році започаткував Папа Римський Сікст IV. Він подарував громадянам Риму колекцію бронзових скульптур. Три століття доступ до колекції був обмеженим, і лише у 1734 році бачити ці скульптури змогли всі охочі.

Цікавий факт**Ідея музею виникла понад 2 тис. років тому**

У Стародавній Греції шанували деякі види мистецтва та галузі знань. Для цього придумали покровительок, яких називали музами. Зокрема, Клію була музою історії, Терпсіхора — танців, Уранія — астрономії. Храми, в яких вшановували мистецтва і науки, називали мусей або мусейон.

У місті Александрія на території сучасного Єгипту приблизно у 290 р. до н.е. відкрили мусейон, який став визначним науковим і культурним центром усього Середземномор'я. Понад 500 років тут вивчали математику, астрономію, природознавство, медицину та мовознавство

*Муза історії Клію, яка тримає в руках сувій.
Фреска з давньоримського міста Помпеї. I ст.*

У наступні століття колекції дорогоцінностей і творів мистецтва, які були надбанням королівських або просто заможних родин, все частіше передавали у публічний доступ. У 1753 році відкрили відомий на весь світ Британський музей, для якого звели окрему будівлю. Нині Британський музей є другим у світі за відвідуваністю.

Музей (від грецького *museum* — будинок муз) — установа, діяльністю якої є збирання, зберігання, наукове вивчення культурних цінностей та поширення знань про культурну спадщину країни і людства.

Який же музей посідає перше місце у світі за відвідуваністю? Це паризький Лувр – комплекс королівських палаців. Після Французької революції у 1793 році палаци Лувру вирішили перетворити на місце, де збиратимуть пам'ятки науки та мистецтва. Більшість експонатів на початках становило колишнє королівське майно — картини, скульптури, меблі, килими, предмети побуту, костюми, прикраси. Майже одразу французька армія почала привозити до Лувру мистецькі твори з європейських країн, з якими воювала. Чимало світових музеїв також починали наповнення своїх музеїв із військових трофеїв.

3. Порівняй вигляд однієї із зал Лувру майже 200 років тому й тепер (**джерело 1**). Які відмінності ти помічаєш? Що не змінилося? Яка з кімнат подобається тобі більше? Чому?

Джерело 1 • Салон Карре в Луврі

Картина Джузеппе Кастільйоне, 1861 р.

Сучасний вигляд, фото 2018 р.

В Україні перші музеї з'явилися у другій половині XIX ст. Їх часто влаштовували при університетах. Для цього збирали речі з приватних колекцій, в яких зберігалися предмети з козацьких часів, одяг, зброя, предмети мистецтва тощо. У 1897 році було засноване Товариство любителів старожитностей та мистецтв, яке започаткувало збір експонатів для Київського міського музею. Воно створило колекцію, що стала основою зібрання Національного музею України та Музею українського образотворчого мистецтва.

Поступово музеї з колекцій, власники яких змагалися, у кого більше та цікавіше різних пам'яток, перетворилися на наукові установи. Тепер вони не лише зберігають цінності, а й досліджують їх і встановлюють справжність.

Цікавий факт

У 1896 році Лувр придбав за величезні на той час гроші (200 тис. франків) золоту корону скіфського царя. І фахівці музею, і запрошені експерти визнали її справжньою. Визнали фальшування лише за 7 років, але з музею не забрали, адже ця підrobка є витвором мистецтва.

*Тіара (корона) скіфського царя Сайтаферна.
Вишукана підrobка ювеліра Ізраїля Рухомовського з м. Одеси*

- Пригадай, як сучасні історики досліджують матеріальні джерела. Які теперішні методи могли б допомогти експертам із XIX ст.?

4. З чого почалася історія музеїв? Що саме вважають першим музеєм у світі?
5. У якому столітті почали працювати найбільші музеї Європи? Яку роль почали виконувати музеї, окрім показу своїх колекцій?

Що таке музейні експонати та як їх зберігають

6. Чим відрізняється робота зі збереження історичної пам'ятки та її відновлення?

Якщо ти спробуєш намалювати музей, то, очевидно, на папері з'являться багато кімнат зі скляними шафами, в яких виставлені для огляду різні предмети. Усі вони мають історичну та культурну цінність — розповідають про час, до якого належать, про людей, які їх створили та використовували. Ці предмети називають експонатами.

Експонат (з латинської мови *exponatus* — виставлений назовні) — предмети, витвори мистецтва, інтер'єри та будинки, які демонструють у музеях та на виставках для загального огляду.

Однак не можна просто взяти якийсь старовинний предмет і запроторити його на поличку в залі. З часом все, що виготовляє людина (одяг, зброя, меблі чи посуд), — руйнується. До того, як експонат потрапить до музею, він може роками лежати десь на горіщі, у волозі й пилюці, або й глибоко під землею. Щоби відновити первісний вигляд і зупинити руйнування, потрібно чимало попрацювати реставраторам.

Реставрація (з латинської мови *restauratio* — відновлення) — діяльність, спрямована на повернення історичній пам'ятці первісного вигляду.

Джерело 2

Хустка відомої української акторки Марії Заньковецької. Межа XIX–XX ст.

Для зберігання експонатів у музеях потрібні спеціальне освітлення, температура, вологість, відсутність протягів. Навіть вібрація від транспорту на вулиці, де розташований музей, може зашкодити особливо крихким експонатам. У деяких музеях відвідувачам видають великі м'які капці, щоби вберегти дерев'яну підлогу та не створювати додаткового шуму.

7. Що роблять реставратори? Що, на твій погляд, потрібно для того, аби відновити зіпсовану чи пошкоджену пам'ятку, наприклад, розбиту порцелянову чашку або картину з діркою?

Джерело 3

*Реставратори
Національного музею
мистецтв ім. Ханенків
працюють із картиною
з майстерні всесвітньо
відомого художника І. Босха*

Джерело 4

*Рестаурація експонатів
Краєзнавчого музею
в м. Івано-Франківську*

*Майстер-скелелаз досліджує
та ремонтує оборонні стіни
Хотинської фортеці*

Джерело 5

І реставрація, і консервація (збереження експонатів від руйнування) потребують значних зусиль. Наприклад, до того, як знайдені археологами уламки глечика перетворяться на повноцінний експонат, музейники виконують чимало роботи. Знайдене фотографують, надають інвентарні номери, описують, вносять до бази даних, аналізують пошкодження і причину псування, за можливості визнача-

ють час і місце створення та “біографію”. Якщо ж ідеться про будинки, палаци, замки, фортеці, то науковці шукають найдавніші зображення пам’ятки — фотографії, замальовки у документах чи щоденниках, стародавні інженерні плани, художні картини, на яких зображені ці будівлі. Так можна дізнатися про первинний вигляд та історію старовинної споруди.

Підсумкові запитання і завдання

1. Як виникли музеї та у чому їхня цінність?
2. Для чого створюють музеї? Чим сучасні музеї відрізняються від найдавніших?
3. Як речі стають музейними експонатами? Чому в музеях потрібен спеціальний клімат?
4. Що таке реставрація та консервація музейних пам’яток? Які знання та навички потрібні для виконання такої роботи?
5. Обери предмет, який стане експонатом уявного музею. Склади його опис за такою схемою:

<p>а) назва;</p> <p>б) час створення;</p> <p>в) розміри, вага;</p> <p>г) з чого зроблено;</p> <p>ґ) призначення;</p>	<p>д) кому належав (належить) предмет;</p> <p>е) яка в нього історія (чому цей предмет є досить цінний, щоби потрапити до музею).</p>
---	---

Домашнє завдання

Напиши п’ять-шість речень, які пояснюють, що музеї — це наукові установи.

§ 33. Види музеїв

Які бувають музеї, що у них спільного та відмінного

1. Що означає слово “музей”?
2. Чи є в тебе улюблений музей? А в якому ти хочеш побувати?

Які є музеї?

Чи люблять люди музеї? Відповідь на це запитання можна знайти у цифрах. У світі є приблизно 55 тис. різноманітних музеїв, розташованих у 202 країнах.

В Україні їх близько 5 тисяч. На жаль, деякі зазнали руйнувань і пограбувань через російську агресію. Нападникам вдалося вивезти цінні експонати з окупованих територій. Але ми докладаємо значних зусиль, щоб все повернути. В Україні досі зберігається чимало дуже цінних експонатів.

Отже, які є музеї?

Загальні, або національні

Це музеї, що не мають певної вузької тематики й містять колекції з різних галузей знань. Такі музеї створює держава. Там можна побачити експонати, що стосуються археології, мистецтва, науки тощо. Такими є, наприклад, французький Лувр чи Британський музей. Чимало з них були засновані в XVIII–XIX ст. на основі приватних колекцій. Зазвичай вони величезні. Щоби оглянути всі експозиції, може знадобитися не один день.

3. Що спільного в цих будівель (**джерела 1–4**)?

4. Чим відрізняються колекції національних музеїв різних країн?

Джерело 1

*Національний художній музей України,
м. Київ*

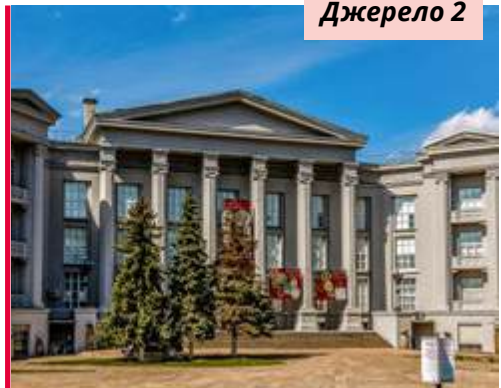
Заснований у 1899 р.

Початково колекцію створили з приватних збірок меценатів (Ханенків, Терещенків). Долучився до створення музею історик Вікентій Хвойка. Музей пишається унікальною колекцією українського живопису, скульптури та ікон від XII до XX ст.

*Національний історичний музей
України, м. Київ*

Заснований у 1899 р. Київським товариством старожитностей і мистецтв.

Експонати музею стосуються історії нашої держави. Це археологічні знахідки, і предмети старовини, і стародруки, гроші, живопис, скульптури.

Джерело 2

Джерело 3

Національний музей, м. Прага, Чехія

Заснований у 1818 р.

Музей містить майже 14 млн експонатів, що зберігаються в кількох десятках будівель. Колекція музею пов'язана з історією, природознавством, мистецтвом, музикою.

Національний музей, м. Варшава, Польща

Заснований у 1862 р.

Музей пишається великою колекцією польського і європейського живопису, античного, давньоєгипетського, східного і китайського мистецтва

Джерело 4**Художні**

У художніх музеях, як можна здогадатися з назви, зберігають, вичають і показують відвідувачам мистецькі твори різних часів. Художні музеї, як і історичні, бувають загальними (містять і живопис, і скульптуру, і зразки інших видів мистецтв), і спеціалізованими. Музей може бути присвяченим лише декоративному мистецтву чи творчості окремого художника. У таких музеях зазвичай визначають походження та справжність художніх творів.

- 5.** Чи доводилося тобі бувати в художньому музеї? Поділися враженнями з однокласниками.

Історичні

В історичних музеях зберігають артефакти, які зазвичай демонструють у хронологічному порядку. Оскільки вони розповідають про історію людства, то містять і мистецькі твори, і наукові винаходи, але обов'язково пов'язують їх із певною епохою. Історичний музей може бути національним, як-от Національний музей історії України, а може зосередитися на окремій темі: археологія, історія окремого будинку чи предмета, певної історичної події, етнографії.

6. Поєднай експонати та музеї, в яких вони зберігаються. Наведи 2-3 аргументи, чому експонат має бути саме в цьому музеї. Чи можливі кілька варіантів відповідей?

Полтавський краєзнавчий музей,
м. Полтава

Музей космонавтики
ім. С. Корольова, м. Житомир

Музей мистецтв ім. Богдана
і Варвари Ханенків, м. Київ

Національний музей історії
України у Другій світовій війні,
м. Київ

Губна гармоніка "HOHNER-
ORCHESTER II" часів Другої
світової війни

Кістяк мамонта,
знайдений під час розкопок
на Полтавщині

Місяцехід, 1973 р.

Хуан де Сурбаран.
Натюрморт
із млинком для
шоколаду.
Бл. 1640-х років

Природничі

Музеї, присвячені природознавству, зберігають зразки флори та фауни, тобто рослин і тварин, які населяли нашу планету в минулому і тепер живуть на Землі. Крім цього, такі музеї досліджують скам'янілості та мінерали. Ці музеї постали з колекцій цікавинок і курйозів, які створювали в Європі у XVIII–XIX ст.

7. Розглянь фото (**джерела 5 та 6**) і прочитай додаткову інформацію до них. Чим відрізняються ці експонати і музеї? Який з них є науковою установою?

Джерело 5

“Скелет кентавра” — фантастичної істоти-людинокня — з музею Барнума, заснованого 1841 року в м. Нью-Йорк, США

Фінеас Барнум став відомим завдяки неймовірним шоу, під час яких демонстрував різноманітні фальшиві відкриття, фокуси та циркові вистави. У його музеї можна було знайти різні дивовижі: діорами, воскові фігури, мумію русалки, акваріум, блошиний цирк і десятки інших неймовірностей.

Джерело 6

Скелет кита з найвідвідуванішого природничого музею у світі — Музею природознавства в Лондоні (Велика Британія)

Музей заснували у 1881 р. Найбільше він відомий колекціями метеоритів і скелетів динозаврів.

Сьогодні там зберігаються понад 80 млн об'єктів, які збирали 300 років. У музеї є дослідницький центр, який займається описом тварин і рослин та консервацією експонатів.

Науково-технічні

Наукові музеї зосереджуються на еволюції наукових ідей та технологій. Зазвичай вони мають на меті популяризувати науковий погляд на світ і прагнуть викликати в дітей зацікавлення до наук. Ще кілька десяти років тому в наукових музеях просто виставляли експонати за склом. Сьогодні ж саме вони мають найбільше інтерактивних виставок — таких, де експонатів можна торкатися.

Дитячі

Деякі музеї розраховані на певну аудиторію, наприклад, на дітей. Дитячі музеї не ставлять собі за мету зібрати якнайбільшу колекцію чи дістати рідкісний експонат. Їхнє завдання — ознайомити з наукою та мистецтвом у веселій формі. Тож у цих музеях не діють звичні правила не гасати, не хапатися за експонати й поводитися чемно. Усі предмети в залах тільки й чекають, поки маленькі відвідувачі почнуть їх досліджувати.

Віртуальні

Найсучасніші музеї нашої цивілізації — ті, які навіть не мають власної будівлі. Їхні колекції “живуть” в інтернеті. У віртуальному музеї можна знайти зображення, файли зі звуком, документи — все, що можна оцифрувати й викласти на сайті. Зазвичай віртуальні музеї є відгалуженням реальних. Музеї викладають свої колекції, щоб їх міг побачити будь-хто.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що спільного та відмінного в музеїв, описаних у цьому параграфі?
2. Навіщо відкривають наукові музеї? Що в них можна побачити?
3. Музеї якого типу подобаються тобі найбільше? Де б хотілося побувати?
4. Що досліджують науковці в художніх музеях?

Домашнє завдання

1. Якщо маєш таку можливість, за допомогою дорослих здійсни подорож віртуальним музеєм (ти знайдеш посилання на їхні сайти, якщо шукатимеш за назвою музею, наприклад, *The British Museum*, *Musée d'Orsay*, *Rijksmuseum*). Обери цікавий експонат і підготуй про нього коротку доповідь.
2. Придумай власний музей, експозиція якого розповідатиме про твої захоплення.

Повторюємо та узагальнюємо

§ 34. Значення праці істориків

Яку роль відіграють історики та яке значення має вивчення минулого?

Ти вже маєш певне уявлення про те, як і з чим працюють історики та які науки їм допомагають. Уяви, що ти і є істориком чи історикинею. Допоможи визначити важливість цієї знахідки.

1. Ці предмети знайшли у дерев'яній скрині на горищі приватного будинку. Власники кажуть, що ці речі зберігаються в родині з XVIII ст. Знайди відповіді на такі запитання:
 - Чи всі предмети належать до одного часового проміжку?
 - Хто міг бути їхнім власником раніше? Як вони сюди потрапили?
 - Фахівців з яких допоміжних історичних дисциплін ти залучиш до вивчення знахідки?

2. Як ти вважаєш, для чого можна використати результати твоєї розвідки?

Професійні історики та історикині, так само як і ти зараз, досліджують артефакти з минулого, намагаючись аналізувати події та процеси з наукового погляду. Наше розуміння минулого ґрунтується на їхніх дослідженнях, знаннях і наполегливій праці.

Ти можеш запитати: “Кому потрібне дослідження про якісь дрібниці з минулого? У чому його практична користь?” Це гарне запитання! Людству потрібно знати власне минуле, відчувати своє коріння — хто ми, звідки, що з нами сталося на шляху крізь століття. На цих знаннях ми будуємо своє бачення майбутнього й ухвалюємо рішення, які впливатимуть на наше життя.

А ще ті вміння, яких набуває людина, вивчаючи історію, допомагають не бути ошуканою. Чимало бід стається через невміння чи неспроможність аналізувати інформацію, зіставляти факти та відділяти їх від вигадок. Так люди потрапляють на гачок шахраїв і ворожої пропаганди.

3. Пригадаймо, що ми вивчали в першій частині підручника. Для цього добери поняття, потрібні для розповіді про ці теми. Поясни свій вибір прикладами зі сторінок параграфів.

Що таке минуле та хто і як його вивчає	Вплив простору на організацію суспільства
Історичний час як основа розуміння минулого	Як історики дізнаються про минуле
Роль простору в розумінні минулого і сучасного світу	Де зберігаються свідчення минулого

4. Переглянь назви **§8–33**. Обери один із цих параграфів та уклади перелік з 5–6 ключових слів/словосполучень, щоб розповісти про його зміст. Поясни свій вибір.

○ Бібліотеки	○ Міграції	○ Писемні джерела	○ Речові джерела
○ Примусові переселення (депортації)	○ Історичний факт	○ Рівнинні та гірські народи	○ Голодомор
○ Архіви	○ Музеї	○ Експонат	○ Середньовічні ремесла
○ Історичний діяч/історична діячка	○ Історична географія	○ Хронологія	○ Промисловість
○ Археологія	○ Артефакт	○ Історична біографія	○ Козацтво
	○ Лінія часу		○ Реставрація
	○ Геральдика		○ Писемність

5. Погортавши підручник, знайди найцікавіший фрагмент і найпривабливіше завдання, виконання якого викликало у тебе відчуття успіху та задоволення.

6. У кожному університеті України та світу є історичні факультети (відділення). Щороку до них вступають тисячі молодих людей. Зі своїми однокласниками та однокласницями створи рекламний плакат професії історика.

Тема 8

Історія, яка нас оточує

§ 35. Родинна пам'ять. Історія в сімейному альбомі та домашньому архіві

Що можна дізнатися, досліджуючи сімейний альбом і домашній архів?

1. Пригадай, що таке родовід.
2. Як змінилися фото в сімейних альбомах за останні сто років? Пригадай матеріал з 5 класу.

Родинна пам'ять

Давньоєгипетські фараони вели родоводи від богів, королі — від легендарних героїв. Для таких правителів увесь світ наче сімейний архів. Портрети їхніх предків — на стінах палаців, їхні імена та вчинки — в літописах, поемах і стосах ретельно збережених документів.

Цікавий факт

*Кругла вежа, замок Віндзор,
Велика Британія*

На цій світлині — архів монархів Великої Британії. У круглій вежі зберігаються документи королів і королев за останні 250 років. Це особисті й офіційні листи, щоденники, тексти промов, бухгалтерські книги тощо.

- Як думаєш, де і як зберігатимуть королівські архіви ХХІ століття?

Польські та українські шляхтичі теж вивчали й берегли пам'ять про свій родовід. Не лише заради пам'яті про предків, а й щоби мати неспростовні докази старовинності й поважності власного роду. Втратити шляхетський статус — це означало залишитися не лише без пов'язаних із ним привілеїв, але і без землі.

3. Порівняй портрети. Що можна розповісти про цих людей з їхнього вигляду, одягу, прикрас? Якими вони хотіли, щоби їх пам'ятали нащадки?

Джерело 1

*Дружина прилуцького
полковника Дарагана —
Віра Дараган (Розумовська).
Автор невідомий.
Середина XVIII ст.*

Джерело 2

*Переяславський полковник
Семен Сулима.
Автор невідомий. 1754 р.*

Навіщо знати історію свого роду "звичайній" людині?

Передусім для того, щоб зрозуміти себе та найближчих родичів. Ти можеш не пам'ятати своїх далеких пращурів, іноді навіть прадідів. Але ти й твоя родина все одно мають минуле.

У родинях часто можуть не знати своїх родичів поіменно чи не мати документів. В історії нашої країни було багато подій, через які люди втрачали все майно та зв'язок із рідними. Але все одно сім'ї в усі часи зберігали перекази, згодом — фотографії, листи, особисті речі, записані спогади. З них поступово складається сімейна історія.

Події, які відбулися в далекому минулому, часто продовжують впливати на те, як люди сприймають світ і поведяться. Чому бабуся дарує на свята одяг? Якщо вона виросла в Радянському Союзі, то джинси чи футболки в її часи були справжнім скарбом. Вона дарує найкраще, що може уявити. Чому батьки вимагають відмінних оцінок у школі? Бо в їхньому дитинстві без них було складно вступити до інституту й отримати добру роботу. Якщо родина робить багато запасів харчів, то, ймовірно, хтось у ній пережив голод.

4. Які родинні історії зберігаються у твоїй родині?

Як створити сімейний архів?

Створення сімейного архіву варто розпочати із сімейного дерева. Воно може бути зовсім простим: ти, твої брати і сестри й ваші батьки або ти, мама і бабуся. Далі до кожної гілки потрібно додати повні імена. І вже на наступному кроці — документи й речі, пов'язані з окремими людьми чи родиною в цілому.

5. Вивчи родинне дерево Михайла Грушевського, відомого українського історика та політика (**джерело 3**). Опиши інфографіку в цифрах: скільки поколінь зображені, скільки братів і сестер у кожному поколінні, скільки серед представників різних професій.

Джерело 3 • Родинне дерево Михайла Грушевського

Архів можна створювати у течці, коробці з-під взуття, великій шафі або у комп'ютері. Що туди додавати? Насамперед оригінали або копії важливих документів. Це можуть бути паспорти, свідоцтва про народження й шлюб, документи про власність. Друга важлива складова — портрети родичів або всієї родини. На цьому етапі можна вважати, що основа родинного архіву готова. Далі тебе обмежуватиме лише вільне місце на полицях чи у комп'ютері.

- 6.** Поміркуй, які з цих речей або документів (і чому) можна було б долучити до архіву твоєї родини:

фотографії з родинних свят, технічний паспорт першого автомобіля, квитки на літак, спортивні нагороди, обгортка від подарунка, шкільні зошити, чеки з магазину, картини, святкові листівки, рецепти улюблених страв, вишиванка, улюблена іграшка, обручка, засушені квіти

Якщо ти захочеш доповнити родовід інформацією про далеких предків, можна звернутися до державних архівів. Там можна знайти записи про народження чи шлюб або, наприклад, про майно. Для цього треба знати ім'я людини та населений пункт. Існують окремі архіви з даними про людей, які зазнали репресій, були засуджені радянською владою. Згідно з українськими законами, вся ця інформація відкрита.

- 7.** Розглянь фотографії (**джерела 4–9**). Чи можна визначити, де і коли вони зроблені? Що ти можеш припустити про зображених людей?

Уклади в хронологічному порядку ті фотографії, час створення яких ти можеш визначити.

Джерело 4

Джерело 5

Джерело 6**Джерело 8****Джерело 7****Джерело 9****Підсумкові запитання і завдання**

1. Чому для польської та української шляхти було важливим мати підтвердження того, що вони знатного роду?
2. Які видатні події сталися в Україні чи світі за твого життя? Запитай у дорослих, свідками яких подій вони були.
3. Спільно з однокласниками та однокласницями укладіть план створення архіву вашого класу. Які документи, світлини можуть туди увійти? Де ви його зберігатимете?
4. Чому для людини важливо знати, якого вона роду?
5. Як можна дізнатися про історію своєї сім'ї?

Домашнє завдання

Уклади лінію часу, на якій познач роки життя членів твоєї родини відповідно до вагомих подій з історії України, які сталися за їхнього життя. Можеш скористатися допомогою дорослих та довідковою літературою чи інтернетом.

§ 36. Як минуле присутнє у повсякденності

Що ми знаємо про речі, які нас оточують?

1. Пригадай, що таке індустріалізація. Як вона вплинула на розвиток нашої цивілізації?
2. Які технічні винаходи, на твою думку, є найкориснішими? Чому?

Речі з минулого довкола нас

Подумай про будинок, в якому ти живеш. Скільки у ньому поверхів? Чи є там електрика та водогін? Ліфт? Димарі на даху? Можливо, цьому дому кілька століть, а, може, — лише кілька років. Та навіть у новобудові тебе з усіх боків оточуватиме історія. Сама ідея будувати житло, а не мешкати в тому, що пропонує природа, прадавня. Зводити житло на кілька поверхів — теж не новий винахід. Так робили ще трипільці. А давні римляни будували багатоквартирні будинки, подібні за ідеєю до сучасних.

Кожна дрібниця у твоєму домі пов'язана з минулим. Стіни в кімнатах пофарбовані? Так віддавна робили в українських хатах. Прикрашені шпалерами? Їх винайшли ще давні китайці, а до Європи завезли понад 500 років тому.

3. Спробуй здогадатися, скільки років твоєму будинку. Дізнайся, коли його побудували насправді. Чи велика розбіжність? Як вважаєш, що вплинуло на твою думку?

Якщо брати до уваги останні 100–150 років, то найбільше в нашому житті змінилися два приміщення — ванна кімната і кухня. До поширення каналізації туалети будували надворі, далі від житла, митися ходили до лазні. Кухня навіть у багатому будинку мало нагадувала сучасну. Жодних холодильників, мікрохвильовок чи міксерів! Перемішували їжу вручну, готували на вогні, зберігали в підвалі або шафі, обкладеній льодом.

Цікавий факт

У 20-х роках ХХ ст. американська інженерка Ліліан Гілберт помітила, що люди надміру втомлюються на кухні через неправильні меблі. Вона проаналізувала рухи господинь і знайшла рішення. У кухні нового типу всі робочі поверхні (столи, мийка, плита) були розташовані на одній висоті, а весь вільний простір зайнятий корисними шафками — щоб не бігати до комори. Пані Гілберт любила столики на колесах і вигадала полицьки в холодильниках.

Чимало предметів людство винайшло сотні чи й тисячі років тому, й відтоді вони майже не змінилися. Ми винаходимо нові форми й матеріали, але носимо ті ж сукні, штани й чоботи, що й наші предки. Користуємося посудом та інструментами, які хоч і змінюються, але є впізнаваними. Хоча хто зна, можливо, за 100 чи 500 років із нашого життя зникнуть каструлі чи гудзики?

4. Порівняй вигляд предметів з різних століть (**джерела 1-3**). Що в них спільного, а що відмінного? Як ти вважаєш, чому вони не змінилися?

Джерело 1 • Ложка

Ложка часів Трипільської культури, IV тис. до н.е. (реконструкція)

Ложка з Гуцульщини, XVIII—XIX ст.

Сучасна ложка

Джерело 2 • Стілець

Стілець давньоєгипетської цариці Хетепхерес I, 2700 р. до н.е. (реконструкція)

Стілець з Європи, XV—XVI ст.

Сучасний кухонний стілець

Джерело 3 • Джинси

Шахтарі в джинсах, 1882 р.

Підлітки в джинсах, 2019 р.

Технічний прогрес і винаходи

Технічний прогрес супроводжує людство упродовж усього існування цивілізації. Він пришвидшився з початком індустріалізації й набрав просто карколомну швидкість у XXI столітті. Разом із ним у людства з'являються нові можливості, наприклад, не спати вночі. А відповідно і нові потреби, наприклад, в яскравому освітленні. Колись ввечері вистачало свічки, тепер ми маємо люстри, настільні лампи, ліхтарики тощо.

- 5.** Поміркуй над тим, як змінювалося домашнє освітлення. Чому деякі пристрої виходять з ужитку, а інші залишаються?

Одним із наслідків прогресу є виробництво великої кількості речей. Це впливає, зокрема, на те, що і як ми купуємо. Деякі люди прагнуть змін і стежать за найменшими змінами моди (так званими “мікротрендами”). Виробники одягу, гаджетів та іграшок радо задовольняють їхні потреби, постійно оновлюючи асортимент, випускаючи нові моделі й колекції. Таку моду називають “швидкою”. Протилежну їй моду називають “повільною”. Її прихильники хочуть якнайдовше користуватися речами, іноді носять одяг своїх батьків чи бабусині прикраси.

- 6.** Які переваги та недоліки “швидкої” моди?

З розвитком суспільства змінилося ставлення до тварин. Ще років 100 тому більшість винаходів, пов'язаних із тваринами, були спрямовані на їхнє ефективне використання. Наприклад, збруя чи пристрій для автоматичного доїння корів. Тепер же існує ціла індустрія, спрямована на власників домашніх тварин. Поживні корми, наповнювачі для лотків, іграшки, вітаміни, хатинки та ліжечка, навіть візочки для песиків. Сучасні акваріуми — це складні системи, які підтримують температуру води, насиченість її киснем, рівень освітлення тощо.

- 7.** Уяви, що ти можеш поспілкуватися з винахідниками гаджета (**джерело 4**). Про що було б цікаво дізнатися? Що б хотілося їм порадити?

Джерело 4

Інтерактивна іграшка для котів і собак. Власники тварин можуть стежити за ними за допомогою камери, спілкуватися через динамік і гратися лазерною указкою

Поява нових іграшок, телефонів чи транспорту була б неможливою без масштабних винаходів, які змінюють наш спосіб взаємодії зі світом. Ось лише деякі з них:

1712 р. — паровий двигун	1885 р. — автомобіль
1806 р. — електрична лампа	з двигуном внутрішнього згоряння
1834 р. — охолоджувальні пристрої (це і холодильники, і кондиціонери)	1903 р. — літак
	1969 р. — інтернет

8. Які ще винаходи ти б додав/додала? Доповни перелік, скориставшись енциклопедією чи мережею "Інтернет".

Минуле присутнє в нашому житті не лише як старовинні артефакти чи предмети, якими людство користується століттями. Казки, колискові, народні пісні, традиції та обряди так само живуть у суспільстві століттями. Зберігається пам'ять про минуле і через назви вулиць і населених пунктів, і в наших іменах і прізвищах.

Підсумкові запитання і завдання

1. Наведи кілька прикладів речей, які не змінилися упродовж історії.
2. Розглянь фотографії (**джерела 5-6**). Як думаєш, коли вони зроблені? Зверни увагу на одяг (мода, матеріали), зачіски, гаджети. Які винаходи мало зробити людство, щоб діти будь-коли могли поласувати морозивом?

Джерело 5

Джерело 6

3. Наведи приклад технічного прогресу. Як ти вважаєш, ця новація принесла добрі чи погані зміни? Поясни свою думку.
4. Як ти вважаєш, які частини нашого сьогодення надовго залишаться у майбутньому?

Домашнє завдання

Дізнайся, якими винаходами ми зобов'язані цим людям:

- Леонардо да Вінчі ○ Томас Едісон ○ Джозефіна Кокрейн
- Нікола Тесла ○ Стефані Кволек ○ Ада Лавлейс

Обери одну особу та підготуй повідомлення про неї чи її винаходи.

§ 37. Пам'ятники та місця пам'яті

Навіщо люди встановлюють пам'ятники?

1. Пригадай, кому з українців у світі встановлено майже півтори тисячі пам'ятників.

Історія пам'ятників

Люди розпочали встановлювати пам'ятники задовго до того, як почали опікуватися загальною освітою чи відкривати публічні музеї. Абикому пам'ятники не встановлювали — це був спосіб виявити шану видатній людині або запам'ятати важливу подію. Так увічнювали королів і героїв, воєначальників і засновників міст тощо. Створювали й пам'ятки, які нагадували нащадкам про перемоги й трагедії минулого.

Найперші пам'ятники — це камінні брили, встановлені ще за часів неоліту та бронзового віку. Їх поділяють на дольмени (вертикальні камені накривають горизонтальним) і менгіри (окремі вертикальні брили). Їм тисячі років. Хто й навіщо встановив ці камені — ми не знаємо. Учені припускають, що вони мали ритуальне значення.

Скельський менгір, с. Родниківське, Крим. III—початок II тис. до н.е.

Такі звичні для нас форми увічнення поважних осіб, як кінна статуя, постать в повний зріст чи погруддя, прийшли до нас з античних часів. У Давньому Римі встановленням пам'ятників вшановували знать, богів та богинь і найважливіше — імператорів.

Традиція встановлення пам'ятників існує вже не одну тисячу років. У наш час вони є не лише способом закріпити пам'ять, а й важливим історичним джерелом. Адже те, кого вшановували таким чином і як виглядали скульптури, допомагає фахівцям краще зрозуміти суспільство певного історичного періоду.

Щоби пам'ятники (а отже, і пам'ять) протрималися довго, зводять їх із міцних матеріалів (бронзи, граніту, мармуру). Гроші на це виділяє держава або меценати. Часом люди можуть об'єднатися і разом заплатити за створення пам'ятника. Коли визначилися, кому потрібен монумент, роботу замовляють відомому художнику або оголошують конкурс на найкращий проєкт. Враження, яке справляє пам'ятник, дуже залежить від місця розташування і того, як його доглядають.

2. Уяви, яке враження справляла б ця споруда (**джерело 1**), якби її упродовж 200 років не чистили й не ремонтували.

Джерело 1

*Тріумфальна арка, яку звів французький імператор Наполеон на честь своїх перемог.
Париж, Франція*

Пам'ятники в сучасному світі

Пам'ятники в сучасних містах і селах — це звична частина ландшафту. Ними прикрашають площі та парки, біля них фотографуються та призначають зустрічі. У громадському просторі можна побачити пам'ятники поетам, письменникам і художникам, політикам і військовим, а також цілим групам людей. Наприклад, тим, хто захищав батьківщину чи зробив видатний внесок в розвиток країни. Установлення синхронності подій дає змогу побачити не лише одночасні, а й паралельні події, явища, процеси та зрозуміти, чи є у них спільні причини й наслідки.

3. Співвіднеси зображення пам'ятників та підписи до них.

*Пам'ятник Лесі Українці
(Новоград-Волинський,
Житомирська обл.)*

*Пам'ятник рятувальникам,
які гасили пожежу на
Чорнобильській атомній
електростанції у 1986 р.
(м. Чорнобиль)*

*Пам'ятник героям Небесної
Сотні (м. Суми)*

Джерело 2

Джерело 3

Джерело 4

Хоча пам'ятники й зводять для вшанування найважливіших членів суспільства, вони часом мають такий собі “термін придатності”. Наприклад, якщо в країні встановлюють тисячі статуй диктатору, то після падіння його режиму ці пам'ятники зазвичай

знищують. Наприклад, у 1920 році в Києві повалили пам'ятник російському цареві Миколі I, що стояв навпроти університету. За два десятиріччя на тому ж постаменті поставили фігуру Тараса Шевченка (університет перейменували на його честь).

Поки Україна перебувала у складі Радянського Союзу, на її території встигли звести 5 тисяч різноманітних пам'ятників Володимирі Леніну, першому лідеру цієї тоталітарної держави. Його фігури стояли на головних площах міст, у парках і школах. У 1991 році Союз розпався. За деякий час пам'ятники Леніну почали зносити. В Україні справжній “ленінопад” розпочався за Революції Гідності.

4. Як ти гадаєш, що варто робити зі знесеними пам'ятниками?

Джерело 5

*У розпал Революції Гідності протестувальники знесли пам'ятник Леніну і розтрощили його.
М. Київ, 2013 рік*

Джерело 6

*В Луганській області
пам'ятник Леніну переробили
на пам'ятник Тарасу Шевченку*

Джерело 7

*Старі пам'ятники Леніну звозили до музею
просто неба. Жодних постаментів.
До фігур можна підходити, торкатися
руками. Завдяки цьому скульптури не
виглядають велично. Парк Грутас, Литва*

Прибирають пам'ятники не лише внаслідок революцій чи розвалу держави. Часом суспільство змінюється і не хоче шанувати колишніх лідерів. У 2020 році світом прокотилася хвиля протестів проти несправедливого ставлення суспільства до афроамериканців та інших меншин. Обурені люди домоглися знесення десятків меморіалів, що вшановували колишніх работорговців і колонізаторів.

Пам'ятні місця та меморіали

Якщо пам'ятники найчастіше вшановують окремих людей, то меморіали (від лат. *memorialis* — пам'ятний) присвячують історичним подіям. Часто це події, які важко згадувати, — війна чи велике горе, яке пережив народ. До пам'ятного місця кожна людина може прийти, щоби висловити шану полеглим, відчувати єдність з усіма, хто пройшов крізь трагедію.

5. Які художні засоби використали автори пам'ятників (**джерела 8–10**), щоби висловити власне ставлення до подій, які вони увічнили?
6. Яку історичну інформацію можна отримати, якщо відвідати меморіал чи пам'ятне місце?

Джерело 8

Пам'ятник загиблим дітям. Частина меморіалу "Бабин Яр", стоїть на місці масових розстрілів, що відбувалися під час гітлерівської окупації Києва (м. Київ)

Джерело 9

Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій. Пригнічена фігура жінки з дитиною нагадує про горе, що переживали українці з волі радянської влади (м. Дніпро)

Джерело 10

Батьківщина-Мати є символом перемоги у Другій світовій війні. Це частина меморіального комплексу. Висока фігура жінки з мечем і щитом наче стоїть на сторожі держави (м. Київ)

Підсумкові запитання і завдання

1. Чи кожна скульптура є пам'ятником?
2. Навіщо люди зводять пам'ятники та меморіали?
3. Чому пам'ятники іноді зносять?
4. Чи є у твоєму місті або селі пам'ятні споруди або меморіальні дошки? Кому вони присвячені? Де розміщені? Який мають вигляд?
5. Розглянь фотографії (**джерела 11–12**), прочитай підписи до них. Чи завжди можна здогадатися про значення пам'ятника, не читаючи опис?

Джерело 11

Посеред столиці Північної Кореї височать постаті засновника держави та його сина. Маленькі фігури біля їхніх ніг — це люди, що прийшли вшанувати вождів

Джерело 12

Пам'ятник маленькій Анні, доньці князя Ярослава Мудрого, яка згодом стала королевою Франції (м. Київ)

Домашнє завдання

Вигадай пам'ятник людині, яка, на твою думку, на нього заслуговує. Це може бути герой чи героїня війни, улюблена акторка або хтось із твоїх родичів. Які риси ти хочеш увічнити? Якого розміру буде пам'ятник? З якого матеріалу? Де саме він стоятиме?

Тема 9

Як людина включена в історію

§ 38. Минуле людини та людства

Як пов'язане минуле окремої людини, родини з історією народу, держави, людства?

1. Пригадай, що таке велика та мала Батьківщина.

Як події з життя родини пов'язані з історією?

Кожна родина в Україні чи світі має власну історію. Це і є родинна пам'ять — твій зв'язок із місцем, традиціями та близькими людьми. Водночас історія кожної родини містить у собі й так звану “велику” історію. Хочемо ми того чи ні, але ми є свідками й учасниками історичних подій. У грудні 2013 року на Майдан Незалежності в Києві вийшов так званий Марш мільйонів. У ньому взяли участь понад мільйон людей. У новинах це виглядало, як людське море з прапорами. Але водночас це і історія кожної окремої людини, що там була. Так людина стала частиною історії, а історія — увійшла до біографії цієї особи.

2. Які з подій на фотографіях (**джерела 1-6**) є важливими для суспільства загалом, а які — лише для окремої родини?

Джерело 1

Жінки вперше отримало право голосувати на виборах (Саудівська Аравія, 2015 р.)

Джерело 2

У родині з'явилося кошеня.
2 січня 2023 р.

Джерело 3

Запорізька Січ на о-ві Хортиця,
м. Запоріжжя, заснована у 1556 р.
Сучасна реконструкція

Джерело 4

Твоя старша сестра завершила
навчання в університеті (2021 р.)

Джерело 5

Перша сторінка газети
з повідомленням про ухвалення
Конституції України
(28 червня 1996 р.)

Джерело 6

Родина переїхала до нового
будинку (жовтень 2015 р.)

Біографія одного з авторів цього курсу — Ігоря Цеунова — є прикладом того, як життя кожної людини тісно переплітається з історичними подіями. Пан Ігор є істориком і вчителем історії. Він працював над підручником, який був у тебе торік — для 5 класу. Однак, коли в лютому 2022 року злочинна російська влада розпочала черговий наступ на нашу країну, він вирушив боронити Батьківщину від ворога. На момент написання цього параграфу пан Ігор одужував після поранення. Фото з його телефону вже є історичним джерелом. Вони розповідають про те, як змінилося життя окремої людини під час війни.

3. Уяви, що ти розповідаєш онукам про події, свідком яких ти був чи була у дитинстві. Поясни, що вони бачать на цій світлині (**джерело 7**). Чи можеш ти вважати, що знаєш когось із зображених людей?

Джерело 7

Ігор Цеунов (ліворуч), співавтор підручника для 5 класу, на фронті з побратимами

Великі історичні події можуть дуже сильно впливати на долю окремої людини. Уяви, наприклад, що ти живеш у місті Мукачево на початку XX століття. Народився або народилася ти в Австро-Угорщині, до школи ідеш в Чехословаччині, твої онуки живуть в Радянському Союзі, а завершується твоє життя вже у вільній Україні. І для того, щоби пожити в цих країнах, тобі не потрібно переїжджати. Просто місто в різні роки входило до складу різних держав.

4. Як ти вважаєш, як впливали зміни приналежності Мукачева на уявне життя тебе й твоєї родини?

Як історичні події впливали та впливають на життя окремих людей і спільнот

Що масштабніша історична подія — то більше змін вона приносить суспільству. У середині XIV століття в Європі спалахнула епідемія чуми. Вона була настільки нищівною, що отримала назву Чорна смерть. Хвороба лютувала кілька років, а тоді ще пів століття поверталася щокілька років. Вона забрала життя від третини до половини населення країн Європи (в різних регіонах по-різному).

Внаслідок епідемії зменшилася кількість робітників, через що зросли зарплати й змінилися відносини між власниками землі та орендарями. Почала розвиватися медицина. Згорьовані люди відверталися від церкви та починали вірити в усе містичне, тема смерті стала головною в мистецтві. Континентом ширилися чутки, що чуму поширюють євреї, підсипаючи до колодязів отруту. Тож до смертей від хвороби додалися погроми. Звісно, євреї (та й інші народи) тут були ні до чого. В усьому були винні щури та воші, які переносили заразу. Населення Європи відновилося до доепідемічного рівня лише за 400 років.

5. Роздивися зображення (**джерело 8**). Яку ідею хотів передати художник? Що в його родині могли переповідати про Чорну смерть?

Джерело 8

*Чоловік грає в шахи зі смертю.
Фреска в церкві. Швеція, 1480 р.*

Такі страшні події надовго залишаються в людській пам'яті. Зокрема, в Україні майже немає родин, яких не торкнулися Голодомор чи Друга світова війна. Ледь не в кожній сім'ї є загиблі, є ветерани, є хтось, кого примусили працювати в Німеччині, запроторили до радянського

табору чи змусили роками жити на чужині. Історії про це переповідують в родинах, їх записують, зберігають листи й фотографії. Люди, які пережили голод, все життя намагаються мати вдома припаси, шанобливо ставляться до хліба.

6. Як ти вважаєш, що змінить російсько-українська війна в нашому суспільстві? Що вже змінилося?

Пригадай масові переселення, які влаштовувала тоталітарна влада в Радянському Союзі. Десятки тисяч людей змушували переїхати, сподіваючись знищити їхню ідентичність, мову і культуру. Одним із наслідків цього було переміщення на українські землі етнічних росіян — туди, звідки силоміць вивозили українців. Це супроводжувалося нав'язуванням російської мови та культури (це ще називають русифікація). Російською мовою вчили в більшості шкіл, в університетах, спілкувалися на роботі, випускали книжки та телепрограми. Українську мову нещадно висміювали й вважали негідною освіченої людини. Кількадесят років такої політики призвели до того, що й сьогодні деякі українські родини розмовляють російською. Повертатися до рідної мови українці масово почали у 2022 році, після вторгнення російських військ.

Дослідження історії — це завжди поєднання “великих” історій (воєн, революцій, постання і падіння держав та цивілізацій, розвитку науки та мистецтва) і “малих”. Якими були ті люди, які здійснили сільськогосподарську чи індустріальну революцію? Як пам’ять про Козацьку державу живе в серці кожного українця? Що ми пам’ятаємо? Якими нас це робить? Усі ці запитання — надзвичайно важливі для того, щоб зрозуміти минуле людства.

Підсумкові запитання і завдання

1. Свідком яких історичних подій ти є?
2. Як ти вважаєш, як вплинула на життя у твоєму населеному пункті пандемія коронавірусу?
3. Чому для українців так важливо зберегти власну мову та культуру?
4. Уяви, що Україні вдалося втримати незалежність на початку XX століття. Як би це вплинуло на наше теперішнє життя?

Домашнє завдання

Розпитай у дорослих, з якими історичними подіями пов’язане їхнє минуле.

Підказка: можливо, вони були свідками якихось подій, брали участь у важливих проєктах, зустрічалися з людиною, що мала значний вплив на історію, чи самі є такими людьми. Підготуй коротку розповідь.

§ 39. Життєві історії

Як вони пов’язують “велику” й “малу” історії?

1. Пригадай, що таке біографія. Хто є героями історичних оповідань? Що ми дізнаємося з історичних біографій?

Життєвою історією ми називаємо історію життя людини від народження до смерті. Коли переказуємо, скажімо, біографію письменника чи письменниці на уроці з літератури — ми оповідаємо їхню життєву історію. Де людина народилася, як росла, на кого вивчилася, що на неї впливало, ким працювала, кого кохала, де жила... Але вповні зрозуміти обставини життя можна, лише знаючи загальне історичне тло, на якому розвивалися події. Наприклад, першим жінкам-лікаркам доводилося працювати під постійним тиском з боку колег-чоловіків, які вважали, що місце жінки — на кухні.

2. Прочитай уривки з біографій. На кого з наведених людей Перша світова війна вплинула найбільше? Чому? Чи можна сказати, що хтось із них не зазнав її впливу?

Історична подія

28 липня 1914 р. — починається Перша світова війна

Упродовж кількох днів Австро-Угорщина оголошує війну Сербії та Росії, Німеччина — Росії та Франції. Незабаром до бойових дій долучаються й інші країни. Цей конфлікт став однією з найсмертоносніших воєн за всю історію людства.

Події в цей час у житті видатних українських письменниць і письменників

Іванові Франку, одному з найвідоміших українських письменників, — 58 років. Він дуже тяжко хворіє, але намагається продовжувати писати.

Павлові Тичині, поету, який прославиться у 1930–1960 роках, — 23. Він нещодавно вступив до Київського комерційного інституту. Через війну інститут перевели до м. Саратов у Росії. Дорогою туди Тичина сильно захворів.

Миколі Кулішу, драматургу й перекладачу, який стане жертвою репресій у 1937 році, — 22. З початком війни його призивають до війська. Він пробує на фронті до 1917 року.

Олені Пчілці, письменниці (мати Лесі Українки), — 65 років. Вона нещодавно пережила горе — рік тому, в 1913-му, померла донька Леся. Однак вона продовжує писати, опікується аматорським дитячим театром.

Ользі Кобилянській, письменниці, — 51. Вона пише низку оповідань про нещастя, завдані людям війною.

А майбутній поетесі **Олені Телізі** лише 6. Вона живе з мамою і татом у Росії, в м. Петербург. До України родина переїде після завершення війни, в 1918 році.

Ми можемо розшифрувати, що приховують фотографії, якщо знаємо про обставини, в яких їх створили. Дівчата на фото (*джерело 1*) виглядають спокійними. У них новий майже однаковий одяг. Хто вони? Де? Яким є їхнє життя? Дізнатися про це можна, розплутуючи таємницю світлина. Імена, місце зйомки, час, а далі — архіви, спогади, листи, розповіді очевидців.

Так поступово вимальовується загальна картина, в якій доля однієї людини тісно переплітається з історією всього народу.

3. Які історичні події відбуваються чи відбулися “поза кадром” цих світлин? Чи можна щось про них дізнатися, не читаючи підписи до фотографій? Звідки ми можемо дізнатися про те, що “приховують” фотографії?
4. Уяви, що могли б розповісти люди, зображені на цих світлинах. Якої інформації тобі бракує, аби зрозуміти, що приховано у життєвих історіях цих людей?

Джерело 1

*Євгенія Радовець (у центрі)
з подругами, місто Прокоп'євськ
у Кемеровській області, Росія.
1950-ті роки*

Сфотографовані дівчата —
примусово виселені до Росії
українки

Джерело 2

*Будівництво Дніпрогесу — гідроелектростанції на Дніпрі
(поряд із м.Запоріжжя). Початок 1930-х років*

Джерело 3

“Живий ланцюг” у Львові, 1990 р. З нагоди 71-річчя з укладення Акту Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки

Джерело 4

Українські спортсмени посіли друге місце на зимовій паралімпіаді в Пекіні (2022). Це найкращий результат нашої країни

Так само, як і ми, наші предки щодня робили вибір. Від того, чи вирішували вони побратися, переїхати, пройти військову службу тощо, залежало, що станеться далі з ними, а колись і з нами. Тож їхній досвід і рішення є частиною нашого спадку. Дізнаючись про історію власної родини, можна краще зрозуміти віддалені історичні події, відчути зв'язок з історією своєї держави.

Яскравим прикладом поєднання “великої” та “малої” історії є сучасна жорстока російсько-українська війна. Вона почалася

у 2014 році злочинною окупацією Кримського півострову та бойовими діями на території Донецької та Луганської областей. Криваве продовження ця війна отримала 24 лютого 2022 року, коли російська армія рушила на нашу країну з усіх боків. Уся територія нашої країни опинилася під обстрілами, зазнала руйнувань, людей спіткало невимовне горе.

Кожен громадянин і кожна громадянка нашої держави (і діти, і дорослі) мають власну історію цієї війни. Хтось переїхав до іншої країни, хтось — до безпечнішої частини України, хтось залишився вдома й вимушений ховатися у бомбосховищах чи метро під час невинуватених ворожих атак. Усі матимуть власну історію, не схожу на інші. Це і воїни, солдати й генерали, і волонтери, і вчителі, і лікарі, і пожежники, і пекарі — усіх не перелічиш. Спогади про воєнні місяці — це не лише особисте. Вони є частиною “великої” історії. Ця велика історія пов’язана з тим, як Україна як держава змогла себе захистити, як інші країни допомогли нам зброєю, як прийняли твоїх однолітків у школах різних країн. В історії людства назавжди залишаться і промови Президента України Володимира Зеленського, і зусилля союзників нашої Батьківщини, і подвиги звичайних людей.

5. Чи можна на цих фотографіях (**джерела 5–8**) визначити, де мала історія, а де — велика? Чому?
6. Що потрібно для того, щоби мала історія стала частиною великої? (*Підказка: подумай про різні матеріальні та письмові джерела, які можуть для цього згодитися*)

Вчителька математики Світлана Попова з Бородянки (на Київщині) веде онлайн-урок надворі. Її будинок зруйнувала російська ракета. 2022 р.

Джерело 6

Українські військові на сході України. 2022 р.

Джерело 7

Волонтери привезли допомогу армії

Джерело 8

*Засідання Контактної групи з питань оборони України.
Січень 2023 р., авіабаза "Рамштайн" (Німеччина)*

Підсумкові запитання і завдання

1. Свідками яких історичних подій були члени твоєї родини? Запиши їх назви та дати.
2. Що таке життєва історія?
3. Наведи приклад зв'язку життя окремої людини та певної історичної події.
4. Що можна дізнатися, вивчаючи життєві історії людей? Що потрібно, аби життєві історії стали частиною великої історії?

Домашнє завдання

Уяви, що ти народилася чи народився 100, 200 чи 300 років тому. Завтра тобі виповнюється 100 років. Запиши текст промови, яку ти виголосиш на святкуванні дня народження. У ній розкажи, свідком яких історичних подій ти є і як вони на тебе вплинули (або ти на них).

Тема 10

Історія як єдність тяглості й змінності

§ 40. Що таке тяглість в історії

Що в історії залишається постійним, а що змінюється?

1. Пригадай, про що можна дізнатися з назв вулиць і площ.
2. Чому люди іноді змінюють назви вулиць?

Постійне і змінне в просторі довкола нас

Чи доводилося тобі бувати у старих містах? З вузькими вулицями, дивними будинками, брукованою дорогою? З церквами, зведеними задовго до народження твоєї бабусі? З деревами, старшими за твоїх батьків? У таких місцях навіть без пам'ятників чи меморіальних табличок відчутний зв'язок із минулим. Якщо заплющити очі, то можна уявити, як цими ж вулицями до тебе ходили інші люди — десятки, а то й сотні років тому.

3. Згадай вулицю, на якій ти мешкаєш. Чи давня вона? Спробуй уявити, який вона мала вигляд 50 років тому. А який 100 років тому? Чи збереглися з тих часів якісь будівлі?

Більшість сучасних міст — наче мозаїка, складена з різних епох. Ось у Римі височить 2000-літній Колізей, а поряд проходить сучасна автомобільна дорога. У Парижі стоять 200-літні будинки, а під ними біжить удвічі молодше метро. У центрі Харкова височить перший радянський хмарочос — 100-літній Держпром, а за кілька кварталів від нього — сучасні будівлі, що не поступаються висотою. Ярославів вал у Києві схожий на інші вулиці, забудовані наприкінці XIX століття, але лежить там, де тисячу років тому князь Ярослав Мудрий звів оборонні вали для захисту міста. Усе це — приклади історичної тяглості, тобто історії міст і народів, що триває, не перериваючись.

Історія міста може продовжуватися навіть після його руйнування. Після Другої світової війни перед багатьма державами постало питання відбудови. Вирішували його по-різному. Наприклад, у німецькому Дрездені та польській Варшаві постановили максималь-

но відтворити вигляд історичного центру. А от у Києві зруйнований Хрещатик перебудували (зробили ширшим, поставили високі сучасні будівлі).

4. Як ти гадаєш, чому влада може хотіти відтворити або змінити місто після руйнувань?

Джерело 1 • Міста після Другої світової війни та після відбудови

*Церква Фрауенкірхе
(м. Дрезден, Німеччина)*

*Історичний центр
Варшави (Польща)*

*Вулиця Хрещатик до війни (а),
одразу після її завершення (б)
і після відбудови (в), (м. Київ)*

Цікавий факт

Найстарішій дорозі, відомій історикам, понад 4,5 тисячі років. Звісно, стежки люди протоптували й раніше, але мова саме про дорогу — викладену камінням, завдовжки понад 12 км. Мешканці давнього Єгипту проклали її від каменоломні, де видобували базальт, до берегів Меридового озера. Там каміння вантажили на човни та везли далі, ближче до великих міст. На одному кінці цієї дороги досі знаходять сліди діяльності каменярів, а ось інший обривається посеред пустелі. Річ у тому, що за довгі тисячоліття озеро зміліло, вода відійшла. І хоч запаси цінного каміння не вичерпалися, але шлях перевезення вантажів обірвався і єгиптяни перестали користуватися дорогою, що веде в нікуди. Віднайшли старовинну дорогу лише у 90-х роках XX ст.

- Як ти гадаєш, чому істориків зацікавила стара дорога в пустелі? Навіщо про неї знати сучасним мешканцям Єгипту?

Тяглість і змінність у культурі

Зв'язок з минулим, неперервність історії можна простежити й у різних проявах культури. Народні пісні співають століттями. Найдавніша українська пісня, дата створення якої відома, — “Дунаю, Дунаю”. Її вперше записали у 1571 році. Але ми з не меншим задоволенням співаємо і нових пісень і з нетерпінням чекаємо на вихід нових альбомів улюблених виконавців.

А от як називати дітей — це часто данина моді. Вибір маємо чималий. Можна дати давнє слов'янське (Купава, Мирослав). Чимало імен мають грецьке (Анастасія, Олексій), скандинавське (Ольга, Ігор), єврейське походження (Марія, Іван), але за кілька століть вживання ми вже вважаємо їх “своїми”. Доволі довго на наших землях дітей називали на честь святих чи біблійних персонажів. За часів Козаччини часто перше ім'я давав священник під час хрещення дитини, а друге — батьки. Зокрема, повне ім'я гетьмана Хмельницького — Богдан-Зиновій.

У наш час популярність імен змінюється щокілька років. Наприклад, півстоліття тому дівчат в Україні часто називали Людмилами та Тетянами, а у 2000-х роках стало популярним ім'я Софія, яке раніше вважалося застарілим. Мода змінюється хвилями й після поколінь Робертів та Едуардів приходять Сергії та Андрії.

5. Розглянь **таблицю 8**. Як змінилася мода на імена від 2006 до 2022 року? Чи знаєш ти людей, народжених у ці роки, які отримали популярні імена?

Таблиця 8 • Популярні імена для немовлят

Рік	Дівчатка	Хлопчики
2006	Софія, Дарина, Дарія	Вадим, Роман, Гліб
2010	Софія, Анастасія, Марія	Олександр, Максим, Артем
2022	Анна, Софія, Марія	Артем, Олександр, Максим

Іноді дітей називають на честь видатних людей або важливих подій. Наприклад, у 2022 році, після перемоги гурту *Kalush Orchestra* на конкурсі “Євробачення”, популярним стало ім’я Стефанія — досить традиційне, хоч і трохи призабуте. Того ж року постачання зброї від союзників України надихнуло деяких батьків на оригінальні імена Джавеліна та Байрактар.

Якщо ім’я людини може свідчити про час її народження, то прізвище розповідає про коріння. З’явилися прізвища не так і давно за історичними мірками — у XIV—XV ст. Потрібні вони були заможним людям для підписування важливих документів. Пересічні ж українці отримали прізвища лише два століття потому, коли в спеціальні книги в церквах почали записувати всі народження, одруження і смерті.

Досліджуючи історію власного прізвища, можна чимало дізнатися про те, ким були твої предки, де мешкали тощо.

Підсумкові запитання і завдання

1. Наведи кілька прикладів історичної тяглості в містах.
2. Як пов’язані зміни в забудові міста та зміни в житті суспільства?
3. Як ти вважаєш, чому мода на імена змінюється?
4. Чи знаєш ти про походження та значення власного прізвища? Якщо ні, проведи невеличке дослідження: запитай в дорослих, звернися до довідника прізвищ чи інтернету.

Домашнє завдання

Уяви, що ти можеш мандрувати в часі й ведеш щоденник своїх пригод. Опиши подорож твоїм населеним пунктом у різні часи (обери 2-3 періоди). Для цього збери потрібну інформацію, скориставшись інтернетом і допомогою дорослих.

§ 41. Праця і дозвілля у минулому і тепер

Як і чому змінилися людські звички та умови праці й відпочинку?

1. Пригадай з матеріалів 5 класу, які професії зникли з часом. Чому так сталося?
2. Як ти гадаєш, навіщо людям дозвілля? Чому дехто обирає активний відпочинок, дехто — пасивний?

Праця

У це складно повірити, але знайоме нам слово “школа” у давньогрецькій мові означало “дозвілля” або “відпочинок”. Точніше один із його різновидів, коли мудреці й філософи збиралися для обговорення важливих питань. Наприклад, про сенс життя, зокрема й про баланс між роботою і відпочинком.

Давньогрецький філософ Аристотель говорив: “Ми працюємо, щоби мати вільний час”. Тобто дозвілля вважав метою, а роботу — лише засобом для досягнення цієї мети. Натомість українське народне прислів'я стверджує, що “маленька праця краща за велике безділля”.

3. Яка з думок тобі ближча? Як ти гадаєш, чому заможний грецький філософ і селяни по-різному ставляться до праці?

Суперечки про правильне співвідношення роботи й відпочинку (так званий *work-life balance*) тривають до наших днів. В Японії працівники великих компаній не наважуються йти додому, доки їхній начальник не завершить робочого дня, нехай це буде й до пізнього вечора. Натомість на півночі Європи працівники зазвичай вчасно йдуть з роботи та мають багато вихідних і тривалу відпустку.

У більшості країн світу зараз робочий тиждень триває до 40 годин (тобто 5 днів по 8 робочих годин у кожному). 200 років тому, в розпал промислової революції, люди працювали по 12 або й 16 годин, 6 днів на тиждень. Однак сказати, що ми — лінтюхи порівняно з предками, не можна. Адже люди доти, поки не перейшли до осілого способу життя, працювали набагато менше. На думку істориків, мисливцям і збирачам вистачало кількох годин на день, щоби забезпечити себе їжею.

4. Чи здивувала тебе тривалість праці в різні часи? Що ти про це думаєш? Чи маємо ми зараз працювати більше або менше?

5. Спираючись на матеріали нижче, розкажи, як змінювалися умови праці людства. Спробуй передбачити, скільки годин на день працювали люди в різні часи.

Суспільство до середини XVIII ст. Робота — те, що потрібно людині чи громаді — виконується вдома або поряд із домом. Діти допомагають батькам. У багатьох куточках світу процвітає рабство. Раби мусять гарувати без оплати й не можуть піти від свого власника.

Індустріальна революція, XVIII—XIX ст. Машинна праця починає замінювати ручну. У містах у людей змінюється спосіб і розпорядок життя. Вони працюють від світанку до самої ночі. Виникає багато нових професій.

На фабриках і в шахтах використовують дитячу працю. Починається боротьба за звільнення рабів (на українських землях — кріпаків, селян, “прикріплених” до земельних ділянок).

Енергетична революція, кінець XIX ст. Повсюдне використання нафти, газу та електрики. Розвиток транспорту — потяги, автівки, а згодом і літаки. Товари можна швидко доправляти на великі відстані. Поява телеграфу й телефону.

Перша половина XX ст., світові війни. Місце чоловіків, які воюють, займають жінки. Вони — у станків, у полі, на виробництві. Коли настає мир, жінки продовжують працювати. Чоловіки більше не є єдиними годувальниками. Професійні спілки постійно борються за покращення умов праці робітників.

Інформаційна революція, друга половина XX ст. Поява комп’ютерів та інтернету. Втрачають роботу клерки — люди, які виконували роботу з паперами (набір тексту, копіювання тощо). Ще один вибух нових професій.

XXI ст. Пандемія коронавірусу, яка на кілька років посадила все людство по домівках, остаточно затвердила віддалену роботу як вибір багатьох людей. Поява нових способів заробляти — продаючи віртуальні товари, відеоконтент, ігри.

Дозвілля

Що ж наші предки робили у вільний час? У загальних рисах — розважалися так само, як і ми. Вони грали в ігри, слухали або читали цікаві історії, займалися спортом або полювали, готували їсти або щось майстрували. А ще — відзначали свята і приймали гостей.

6. Порівняй тексти про дозвілля в Давній Греції та в сучасній Україні. Що спільного, а що відмінного в тому, як розважалися люди 2,5 тисячі років тому і зараз?

Текст 1 • Давня Греція

Давні греки захоплювалися спортом, мистецтвом і навчанням. Звісно, гімнастикою чи писанням віршів займалися лише заможні громадяни полісів. Їхні раби, слуги, просто бідніші мешканці міст мусили в цей час працювати. Благородні громадяни (лише чоловіки!) постійно брали участь у спортивних і артистичних змаганнях. Греки вважали, що таким чином вони задобрюють богів. Окрім цього, давні греки влаштовували вистави, концерти, читання поезії тощо.

Дітей змалечку долучали до таких активностей. Мали діти й чимало іграшок: ляльок, повозок й коників, повітряних зміїв. У них були гойдалки та скакалки, багато ігор. Дорослі теж любили грати у кості, м'яч, навіть хрестики-нолики.

*Давньогрецький гравець у футбол.
400-375 р. до н.е.*

Текст 2 • Розваги в сучасній Україні

У 2021 році українців розпитали про їхні улюблені види дозвілля. На першому місці виявився перегляд кіно та серіалів, наступним було приготування їжі. Крім того, українці читали та слухали книжки, ходили в гості, грали в ігри, займалися спортом і переглядали матчі по телевізору та в інтернеті. Третина опитаних час від часу займалася шопінгом, ходила в кав'ярні та робила фотографії. Чверть — займалася рукоділлям. Кожен п'ятий — малював, кожен десятий — подорожував Україною або їздив за кордон.

Чимало сучасних ігор — родом із далекого минулого. В кості (кубики з крапками від 1 до 6 на гранях) грали щонайменше 5 тисяч років тому. Робили їх тоді, звісно, не з пластмаси, як зараз, а зі справжніх кісток — з хребців великих тварин. Приблизно в ті ж часи з'явилися й настільні ігри. Найстаріша, яку вдалося знайти археологам, називається “Собаки й свині”. У неї грали в Месопотамії.

Індійська гра “чатуранга”, якій понад 2 тисячі років, стала прообразом шахів. У китайську гру “го” теж грають уже понад 2,5 тисячі років. Звідти ж, з Китаю, прийшли до нас доміно та карти. У Європі були й свої ігри, але більшість з них не збереглися до наших часів.

7. Прочитай описи ігор. Чи змінилися вони за час існування?

Джерело 1 • Тлачтлі

Тлачтлі — одна з найдавніших ігор у м'яч, відома історикам (їй близько 4 тисячі років). Грали в неї в Центральній Америці, де росло каучукове дерево. Його сік — природна гума, з якої й виготовляли м'ячі.

Завданням гравців було закинути м'яч в одне з кам'яних кілець, не використовуючи рук, ніг чи голови.

Джерело 2 • Футбол

Копати м'яч людство обожнює донині. Сучасний футбол виник не так давно — в середині XIX століття.

Зараз це одна з найпопулярніших ігор у світі. Окрім гравців, що обрали футбол як професію, понад 240 мільйонів людей майже в усіх країнах світу грають в нього просто заради задоволення.

Джерело 3 • Гра "в гумки"

Стрибання “в гумки” — дитяча гра, що набула шаленої популярності у 60-ті роки минулого століття. Потребує рівної поверхні та довгої гумки, зав’язаної в кільце. Завдання гравців — стрибати, наступаючи на гумку або, навпаки, не торкаючись її.

“У гумки”, ймовірно, грали твої бабусі, а може і мами. Зараз ця гра вже не є такою популярною. Але ти можеш розпитати дорослих про правила та рухи й спробувати пограти з друзями та подругами.

8. У які старовинні ігри тобі б було цікаво пограти?

Підсумкові запитання і завдання

1. Як змінювалася тривалість робочого дня в різні часи? З чим це пов'язано?
2. Наведи кілька прикладів технологічних змін, які вплинули на спосіб праці людей.
3. У що грали люди кілька тисяч років тому? Як ти вважаєш, як вони придумували ігри?

Домашнє завдання

1. Полічи, скільки годин на тиждень ти проводиш за шкільними уроками та домашнім завданням. Чи дуже відрізняється результат від середнього показника “40 робочих годин на тиждень”?
2. Розпитай дорослих і уклади лінію часу професій твоєї родини. Які висновки ти можеш зробити, розглядаючи її?

Тема 11

Україна в часі та просторі

§ 42. Територія розселення українців у минулому і тепер

Де жили українці протягом століть?

Українська етнічна територія

1. Пригадай, що таке етнос.

Зараз, у XXI столітті, українці — один із найбільших за чисельністю народів Європи. Ми не завжди мали власну державу й століттями мусили опиратися окупациям та спробам асимілювати українців, стерти нашу мову й культуру. Однак це нас не зламало і не знищило. Ми тримаємося території, на якій постав наш народ.

Українська етнічна територія — землі, на яких у різні історичні періоди мешкали або становили більшість населення українці. Центр цієї території завжди був у межах сучасної території України.

Першим згадає нашу територію як цілісну землю, на якій живе певний народ, візантійський імператор Костянтин Багрянородний у другій половині X ст. У Візантії, яка у той час була дуже впливовою країною для наших предків, виокремлювали “Внутрішню Русь” — Київську, Чернігівську та Переяславську землі. Протягом століть і дотепер територію між річками Дніпро, Південний Буг та Дністер вважають корінною територією українців-русичів.

За козацьких часів гетьмани та літописці простягали західні кордони нашого краю до Галича, Львова, Самбора, Луцька, а на сході — до Путивля та до річки Сіверський Донець.

2. Знайди на карті XVI століття (**карта 20**): Крим і м. Каффу; річки Дніпро (тоді — Босфор) і Буг; м. Київ; східну та західну частини сучасної України — Скіфію (схід) і Подолію (захід). Які ще географічні назви ти можеш впізнати?

Карта 20 • Карта Себастьяна Мюнстера (1544 р.)

Наші предки завжди населяли землі Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Північної Буковини, Закарпатської України, Холмщини, Лемківщини, Надсяння. Звідси вони переселилися на південь, до степів, на схід і північ.

У XVI–XVII ст. наші предки поступово заселяли так зване Дике Поле — причорноморські степи. Саме там народилося й зміцніло українське козацтво. Держава Богдана Хмельницького охоплювала Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства та територію Запоріжжя – сучасну Київщину з Черкащиною, Чернігівщину та Вінничину із Запорізькою, Дніпропетровською областями.

У XVII ст. українці почали заселяти Слобожанщину — територію сучасних Харківської та Сумської областей.

У XIX — на початку XX століття українська етнічна територія охоплювала, крім сучасних земель, частину Білорусі, прикордонні території Росії, частину сучасної території Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі. У той час українці почали активно емігрувати — до Росії, Казахстану, США, Канади та інших країн.

3. Порівняй карту етнічної території українців у 1918 році (**карта 21**) із сучасною картою нашої держави. Прокоментуй зміни, які ти помічаєш.

Карта 21 • Етнічна територія українців (зеленим кольором) у швейцарському етнографічному атласі (1918 р.)

У ХХІ столітті наша етнічна територія, хоч і зменшилася, є найбільшою серед європейських народів. Звісно, це не означає, що тут мешкають лише етнічні українці. Їх приблизно 80%. Є в Україні й місця, де компактно мешкають інші народи. Ці місця називають *етнічними островами*. Такі острови є у болгар, молдован, румунів, угорців, росіян, поляків, греків, циган, албанців, словаків, білорусів та етнічних груп інших народів. Також дослідники виокремлюють етнічні кордони — місцевості поряд з іншими державами, де проживає змішане населення.

Державний кордон України не збігається з умовним кордоном земель, на яких живуть українці. Ба більше, українці віками були розділені й мешкали в межах кордонів інших держав, які захоплювали наші землі. Однак зараз Україна охоплює більшість історичних етнічних земель.

Українські землі у складі інших держав протягом століть

4. Торік ми розглядали історичні карти наших земель. Пригадай 1-2 державних утворення, що існували на території України.

Після занепаду України-Русі та Галицько-Волинської держави в XIV ст. українські землі поступово захопили сусідні держави. Галичина відійшла до Польського королівства, а все Придніпров'я окупувало Велике князівство Литовське.

Коли ж ці дві держави уклали союз і підписали в 1569 р. Люблінську унію, майже всі українські землі перейшли під владу новоствореної Речі Посполитої. Понад 200 років Річ Посполита була однією з найбільших і наймогутніших держав у Європі.

*Підписання Люблінської унії.
Я. Матейко, 1869 р.*

Після козацького повстання 1648 року, очолюваного гетьманом Богданом Хмельницьким, та війни зі Швецією та Московією Річ Посполита втратила чверть своїх територій. На українських землях постає незалежна держава — Військо Запорозьке. Частина етнічних українських земель відходить Московському царству.

Зрештою наприкінці XVII — у XVIII ст. українські землі були розділені по Дніпру між Річчю Посполитою і Російською імперією. Це дуже вплинуло на формування українського народу, яким він є зараз. Адже кожна з держав прагнула нав'язати українцям свою мову, порядки, релігію. Російська імперія докладала неймовірних зусиль, щоби знищити все українське, адже боялася відродження козацької держави. Українську мову в імперії забороняли понад 300 разів.

Наприкінці XVIII ст. територія України не була вільною, лише тепер її ділили Російська та Австрійська імперії. До складу Російської імперії входило 90% етнічної території України: Правобережна та Лівобережна Україна, Слобожанщина та південні регіони. Австрійська ж імперія володіла Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям. Так тривало аж до початку Першої світової війни у 1914 році.

У часи Української Революції 1917–1921 рр. формувалася сучасна державна територія України. Однак у цей же час було багато збройних зазіхань на нашу країну.

5. Роздивися німецьку карикатуру 1919 року (**джерело 1**), створену за часів національно-визвольної боротьби українського народу. Як ти можеш пояснити зображення? Які загрози територіальній цілісності України можна розпізнати на цій умовній карті?

Джерело 1

Карикатура 1919 р.

Попри те, що Українська революція не привела до утворення повністю незалежної Української держави, територія Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі Радянського Союзу вперше за століття охоплювала більшість українських етнічних земель.

З незначними змінами в таких кордонах Україна залишається і зараз. “Наших” чимало в сусідніх державах, адже етнічні території не мають чіткої межі й люди перемішуються, переїжджають, одружуються. Уже понад 30 років Україна єдина й об’єднана, як ніколи раніше, і боронить свої землі до останнього метра державної території.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке етнічні території?
2. Що є ядром української етнічної території понад тисячу років нашої історії?
3. Чому етнічна територія у сьогоdnішньому світі є умовним поняттям?
4. Наведи 2-3 приклади, коли територіальні зміни розділяли українців.
5. Як ти вважаєш, чи мають державні кордони збігатися з етнічними? Чому?

Домашнє завдання

Обери один з українських населених пунктів і дізнайся його історію. До яких держав він належав у різні часи? Підготуй письмове повідомлення або презентацію.

§ 43. Формування українського народу

Що таке народ? Яку спільноту називають українським народом?

Що таке народ?

1. Пригадай, що об'єднує людей у спільноти. Завдяки чому люди об'єднуються?

Ми часто говоримо про український народ, не замислюючись над тим, що ж таке “народ” взагалі. Цим словом називають і тих, хто живе на території нашої держави, і тих, хто пов'язаний з нею культурою і походженням та самоусвідомленням. Насправді ж у побутовому значенні злилися два окремих поняття — “народ” і “етнос”.

Етнос (від грецького *ethnos* — громада, плем'я, народ)— група людей, що мають спільне походження, територію розселення, культуру, мову та почуття своєї окремішності від інших спільнот.

Можна говорити, наприклад, про етнічних японців або українців, незалежно від того, де мешкають ці люди. Етнічну належність людини можна визначити за аналізом ДНК (це той самий аналіз, за яким шукають родичів). Але це буде лише орієнтир, адже мало хто із людей на 100% належить до одного етносу.

2. Подивись на результати досліджень ДНК (**джерело 1**, с. 238). Звідки походять ці люди? До яких етносів чи етнічних груп їх можна віднести?

Більшість сучасних етносів зародилися приблизно у середині I тисячоліття, коли завершилося “Велике переселення народів”. Яку ж спільноту називають “народом”? Іноді це просто велика група людей, іноді це синонім “етносу”. Часто поняттям “народ” позначають спільноту всіх громадян держави.

Сьогодні дуже популярним є поняття “нація”, що означає також спільноту людей, що мешкають в одній державі, є її громадянами і визнають до неї свою належність.

Отже, поняття “народ” і “нація” об'єднують представників різних етносів та етнічних груп. Люди, які мігрували, ставали на новому місці частиною двох спільнот — свого етносу з країни походження та народу тієї країни, де вони та їхні нащадки знайшли своє місце.

Джерело 1

ДНК-карти, які показують походження людини (гени яких етносів вона має). Такі дослідження допомагають знайти віддалених, а іноді й близьких, рідних і більше дізнатися про минуле своєї родини.

Дітер з Німеччини

- **69,0 %**
Велика Британія
- **29,0 %**
Північно-Західна Європа
- **2,0 %**
Фінляндія

Оксана з України

- **66,1 %**
Східна Європа
- **28,3 %**
Євреї ашкеназі
- **3,8 %**
Середній Схід
- **1,8 %**
Балкани

Цікавий факт

У XVI–XVIII століттях у державі Річ Посполита, що об'єднувала території сучасних Польщі, Литви, Білорусі та України, суспільство було розділено на великі соціальні групи: селяни, міщани, духовенство та знать. Знатні землевласники — магнати і шляхта — вважали себе іншим народом-етносом, аніж решта мешканців країни. Замість відчуття спільності усього народу, польська шляхта пристала на ідею етнічної винятковості.

Шляхтичі почали виводити свій родовід від древніх сарматів, які мешкали у причорноморських степах у III ст. до н.е. по III ст. н.е. Без “сарматського коріння” шляхтич вважався несправжнім і міг бути недопущений до землеволодіння та участі у королівських зібраннях. Шляхтичі визначили для себе кілька правил, які сьогодні видаються безглуздими. Так, істинний шляхтич воліє померти від голоду, але не зганьбитись себе фізичною працею, він відокремлений від “хлопів” чи “бидла” (так називали усіх інших людей на нижчих шаблях), відрізняється “гонором” і демонстративною хоробрістю.

Попри те, що усі поляки належали до групи західних слов'ян, такий штучний міфологічний розподіл на два етноси призвів до поразки польської державності наприкінці XVIII століття. Рух за об'єднання усього польського народу незалежно від майнового стану поширився у XIX століття — в період національного відродження для багатьох народів Європи. Сьогодні поняття “сармацький” для поляків є іронічним.

Народ-націю об'єднують спільні закони, ідеї або досвід. У деяких країнах, як-от в Японії, більшість народу становлять люди одного етносу, народи інших держав (наприклад, Китаю, Сполучених Штатів) складаються з десятків етнічних груп.

До створення українського етносу долучилися всі народи-етноси, які мешкали в різні часи на території сучасної України та поряд із нею. Від одних ми отримали ДНК, від інших — елементи культури.

Наприклад, ми іноді називаємо трипільців предками українців. Хоча невідомо, чи вони генетично споріднені з нами. Чому? Бо трипільці вплинули на інші етноси, що жили на цих землях, і так ланцюжком передали свій спадок майбутнім поколінням. Так само і кіммерійці, скіфи, греки й хазари не є прямими предками сучасних українців, але долучилися до формування нашого етносу.

Протягом останнього тисячоліття на землях, що є територією сучасної Української держави, жили й продовжують жити євреї, поляки, угорці, греки Приазов'я, болгар, гагаузи, караїми, роми, чехи, словаки, серби, німці та інші народи.

3. На основі матеріалу параграфа визнач відмінність між поняттями “етнос”, “народ”, “нація”.

4. Ознайомся з уривками тексту Конституції України 1996 року. В якому значенні в Основному законі нашої держави використовується поняття “український народ”? Чи передбачає поняття “український народ” лише етнічних українців? Чому? Обґрунтуй своє твердження.

Конституція України (уривки)

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей <...> приймає цю Конституцію — Основний Закон України.

Стаття 5. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ.

Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. <...>

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Як формувався народ України?

5. Знайди на цій карті територію сучасної України (**карта 22**). Як пов'язані дані карти з текстом про формування прадавнього українського народу?

Карта 21 • Розселення племен різних груп на початку I тисячоліття

6. Про які племена і народи треба дізнатися більше, щоб зрозуміти походження українців?

Якщо ми запитаємо в науковців, хто такі українці, то насамперед вони скажуть, що ми — слов'яни, представники великої історичної спільноти, що у IV—V століттях розселилися від Балтійського моря по річках Вісла, Західний Буг, Дніпро, Дністер та на Балканському півострові навколо р. Дунай. Те, що українці належать до слов'ян (зокрема, до східної групи), доводить велика кількість географічних назв, здебільшого назв річок, про що нам розповідає порівняльне мовознавство. До слов'ян належать також поляки, болгари, словенці, словаки, хорвати, серби, чехи, росіяни, македонці.

Для кожного народу є важливі національна самосвідомість, усвідомлення себе спільнотою, бачення себе як єдиного цілого. Для цього недостатньо жити в одній державі. Далеко не всі мешканці імперій — Римської, Британської чи Російської — були її народом. На підкорених територіях жили люди, у яких не було нічого спільного з жителями столиці. Вони мали іншу культуру, іноді іншу мову та релігію, і не користувалися тими ж правами.

Народи, що віддавна живуть на певній території, називають *корінними* (або *автохтонними*), в колоніальних державах часом використовують слово *аборигени*. За законом, в Україні корінними народами є українці, а також кримські татари, караїми та кримчаки. Представників інших етносів вважають *національними меншинами*.

Як же стається, що люди з різним походженням і різними традиціями стають одним народом? Частково — завдяки спільним міфам (про золоту епоху, героїчних предків або божественних покровителів). Зміцнює народи й спільний досвід. Наприклад, більшість сучасних громадян США — нащадки мігрантів з Ірландії, Шотландії, Англії, Польщі, Італії та інших європейських країн, які в різні часи приїхали до нової землі. Тому цю державу часто називають “плавильним котлом”, в якому різні етноси перемішуються в один народ. І сьогодні до американського народу по праву належать і афроамериканці, і корінні американці — індіанці, і представники латиноамериканських етносів. Народ об'єднує спільне проживання важливих подій — трагічних або радісних.

7. Поміркуй, як саме вплинуло проживання цих подій (*джерело 2*) на те, що українці відчули себе єдиним народом. Які з цих подій ти пам'ятаєш?

Джерело 2 • Лінія часу. Україна з 1991 р.**Важливі події в історії України, починаючи з 1991 року**

1991	Здобуття незалежності
1992	Затверджено прапор і герб
1994	Україна бере участь в Олімпіаді, Оксана Баюл виборює золоту медаль з фігурного катання
1996	Запроваджено гривню, ухвалено Конституцію
1997	Леонід Каденюк — перший український космонавт
2004	Помаранчева революція
2012	Україна разом з Польщею приймає Чемпіонат Європи з футболу
2013 2014	Євромайдан та Революція гідності
2014	анексія Криму, вторгнення Росії до Донецької та Луганської областей
2017	Україна отримує “безвіз” (можливість подорожувати до Євросоюзу без спеціального дозволу)
2022	повномасштабне вторгнення Росії

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке “етнос” і “народ”? Чим вони схожі, а чим відрізняються? Як пов’язані поняття “народ” і “нація”?
2. Що таке “корінні народи”? Які народи є корінними в Україні?
3. Наведи приклади етнічної багатоманітності України.
4. Які події викликають в тебе відчуття приналежності до українського народу? Наведи 2-3 приклади.

Домашнє завдання

Дізнайся, хто такі кримські татари, кримчаки та караїми. Де вони мешкають? Чи мають вони щось спільне і чим відрізняються? Чому ці етноси є корінними народами України?

§ 44. Україна поза Україною. Українська діаспора

Де мешкають українці і як вони там опинилися?

1. Пригадай імена деяких відомих українців, які прославилися поза межами нашої держави. Чим вони знамениті?
2. Що таке імміграція та еміграція?

П’ять хвиль української міграції

За кордоном постійно мешкають багато українців. У 2019 році Організація Об’єднаних Націй налічила 5,9 мільйона. І це тільки ті, хто називає себе українцями. Якщо ж брати до уваги тих, хто каже про себе “американець / канадець / австралієць українського походження” або “з українським корінням”, то виходить 11–13 мільйонів або й 20. Точно визначити дуже складно, адже інколи люди й самі не знають, що їхні предки родом з-під Полтави чи Херсона.

Історики визначають кілька періодів, коли люди починали масово виїжджати з українських земель у пошуках кращої долі. Ці періоди називають “хвилями”.

Перша хвиля: 1870—1914 рр.

Ця хвиля отримала назву “трудової”, оскільки українці вирушали до нових земель у пошуках роботи. З 1877 року українці, переважно із західних регіонів, почали виїжджати до США, за кілька років —

до Бразилії, Канади. На початку ХХ століття їхали до російського Сибіру. А ще — до Аргентини, Австралії, Нової Зеландії й навіть Гаванських островів.

Львівська газета “Діло” у 1892 році писала, що причиною масової еміграції є не прагнення багатства й золота, а “єсть се еміграція за хлібом. Головним же агітатором єсть жолудок”.

3. Перші українські емігранти були зазвичай дуже бідними й малограмотними. Вони майже нічого не знали про місце, куди вирушають. Як ти вважаєш, які труднощі могли їх спіткати по приїзді?

До Канади першими наважилися переїхати кілька родин із села Небилів, що на Галичині. За ними вже рушили сотні — з Галичини, Буковини та Закарпаття. З 1891 по 1914 рік до Канади переїхали близько 170 тисяч українців. Завдяки спеціальній програмі заохочення іммігранти отримували у користування велику ділянку землі та зобов’язувалися обробляти її та звести будинок.

4. Спробуй прочитати оголошення (джерело 1). Про що в ньому йдеться? (позір — це “увага!”) Чи знаєш ти, де розташовані міста, вказані в оголошенні? Чи можеш визначити, з якими проблемами стикалися майбутні мігранти, купуючи квитки на пароплав?

Джерело 1 • Рекламне оголошення, приблизно 1900 р.

ПОЗІР!! Хто хоче їхати до

**КАНАДИ,
АМЕРИКИ**

і т. д. дешево добре та без
пересідання, скорими почтовими пароходами на **Гамбург, Бремен,**
Антверпен та Роттердам та хто хоче без клопотів щасливо
заїхати на місце най замовляє шифкарти лиш у **одинокій**

РУСЬКІЙ АГЕНЦІЇ
В БЮРІ ПОДОРОЖИ „СВІТ“

Сірецький і Спілка, Чернівці, ул. Кохановського ч. 1.

Вам не доконче їхати до Черновець за шифкартою. Если кому не по
дорозі, най пішле лише нам завдаток в сумі К. 20— від особи, а ми сейчас
пішлемо кождому шифкарту до дому та подамо точне пояснене до подорожи,
аби кождий щасливо заїхав на місце.

На жадане посилаємо всякі поясненія охотно та даром.
До Канади посилаємо правдивими „Сиплярськими“ шифками.

РУСИНИ! Най жаден з Вас не їде ані до Канади ані до Америки не
зажадавши поясненъ від нашої **руської агенції**, та не купивши у нас шифкарти.

Купуйте лише у своїх людей!

Держіть ся клича „Свій до Свого“!

Цікавий факт**Як діставалися Канади на зламі XIX/XX століть:****5 днів**Потяг: Львів-Берлін, пересадка Берлін-Гамбург.
Пароплав Гамбург-Лондон.

Додатковий час почекати на рейс до Канади.

11 днів

Пароплав Лондон — Монреаль

Джерело 2

Ліворуч: обкладинка рекламної брошури для іммігрантів.
Праворуч: іммігрантка з України з малям у Канаді, 1903 р.

Друга хвиля: 1920—1939 рр.

Після революції 1917 року і поразки визвольних змагань 1918—1921 рр. Україна не змогла втримати незалежність. Понад 200 тисяч українців емігрували. До цієї хвилі еміграції долучилися перш за все учасники революції, політичні та громадські діячі, а також багатші селяни, ветерани армії Української Народної Республіки, торговці, священнослужителі, письменники та науковці.

Їхали з українських земель, окупованих іншими державами: з Галичини, яка належала Польщі, із Закарпаття, в якому володарювала Чехословаччина, з Буковини, керованою Румунією. Багато наших співвітчизників опинилися на території Росії, рятуючись у будь-який спосіб від утисків влади та голоду. У часи радянської влади мільйони українців опинилися у концтаборах Сибіру, Далекого Схо-

ду та Середньої Азії. Нерідко після звільнення залишалися жити поза межами України.

5. Як, на твою думку, могла змінитися українська громада після того, як до неї долучилися люди з освітою та грошима? Що вони змогли привнести?

Джерело 3

*Український оркестр
в Торонто (Канада),
1939 р.*

Третя хвиля: 1947—1953 рр.

Дуже короткий період, під час якого Україну залишили політичні біженці — ті, хто тікав від радянського режиму. Значну частину емігрантів цього часу становили ті, кого примусом вивезли з окупованих українських територій під час Другої світової війни. Не поспішали повертатися додому, де панував терор, і вояки Української повстанської армії та дивізії “Галичина”. Оскільки вони воювали проти Радянської армії, на батьківщині їх би, найімовірніше, просто розстріляли.

За кілька років країну залишили сотні науковців і митців, фахівців із найрізноманітніших галузей. Саме це покоління емігрантів дуже активно виступало проти русифікації України, боролось за звільнення дисидентів (людей, яких ув’язнювали та знищували за політичні погляди, які суперечили тому, що нав’язував Радянський Союз). На початку 50-х років XX ст. СРСР остаточно заборонив виїжджати з країни. Тож і міграція на певний час припинилася.

Четверта хвиля: 1990—2000 рр.

Щойно з’явилися перші ознаки того, що комуністичний режим невдовзі може розвалитися, люди почали намагатися виїхати до “західного світу”. Частіше в цей період люди емігрували із західних областей України. Прямували в усі боки: до Італії, Бразилії, Польщі, Канади, Казахстану тощо. За 10 років Україну залишили близько 7 мільйонів людей, хоча частина з них згодом повернулася.

Чимало цих емігрантів мали вищу освіту, заздалегідь вчили мову й готувалися до майбутнього переїзду. Відтік освічених громадян, який ще називають “відтік мізків”, — це велика проблема для країни. Адже зменшується кількість тих, хто може займатися наукою, придумувати й втілювати складні технології, будувати літаки і запускати ракети в космос.

П'ята хвиля: 2022 р.

Після того, як у 2022 році Росія розпочала нову хвилю агресії й спробувала захопити ще більше українських земель, чимало наших земляків були вимушені переїхати. До кінця 2022 року майже 5 мільйонів людей оселилися в безпечніших регіонах України, понад 14 мільйонів — за кордоном. Приблизно половина людей згодом повернулися додому. Не всі люди змогли виїхати з окупованих територій у безпечне місце. Деяких із них російські загарбники депортували. За рік, як за часів радянщини, до Росії примусово вивезли майже три мільйони українців.

Українська діаспора

У світі є чимало місць, у яких мешкають великі українські громади, які називають діаспорами.

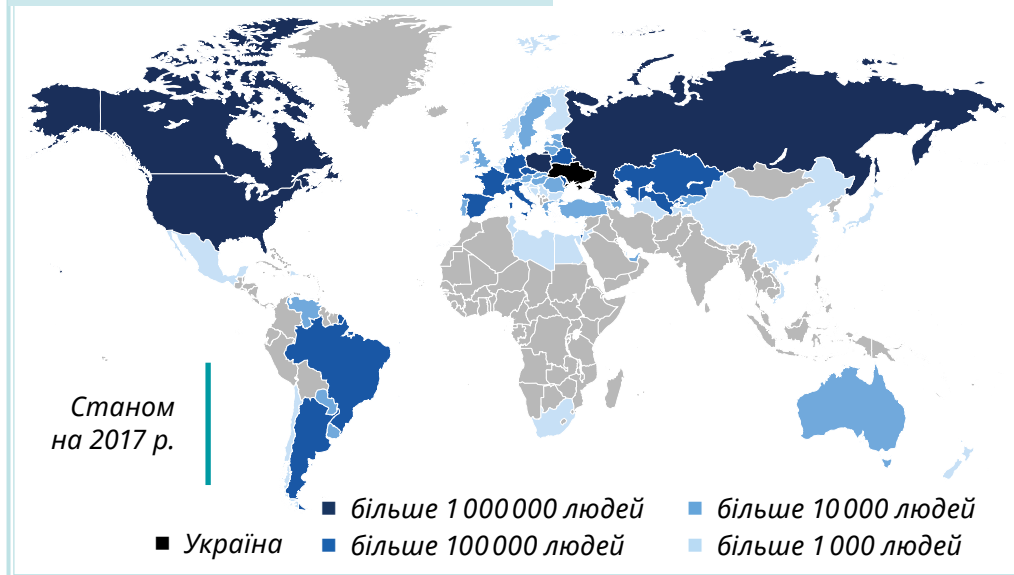
Діаспора (від грецького *diaspora* — розсіяння) — громада з представників одного народу, які постійно живуть поза країною його основного поселення.

Українська діаспора є дуже великою. За даними міжнародних організацій, найбільше вихідців з України живе в Росії, Канаді, США. За різними оцінками, в Росії живе від 2 до 3,3 мільйона етнічних українців, які у різний час потрапили до цієї країни. Деякі дослідники вважають, що цю кількість можна множити на три, адже через утиски мови та культури багато українців зросійщені та забули про свою належність до нашого народу. Великі групи української діаспори проживають у Польщі, Німеччині, Ізраїлі, Австралії та у країнах колишнього Радянського Союзу.

Українці в усьому світі мають величезну кількість найрізноманітніших об'єднань — від громадських організацій та кредитних спілок до гуртків народного танцю та недільних шкіл із вивчення української мови. По всьому світу діють сотні театрів, культурних центрів, часописів. Після того, як Україна стала незалежною, поновилися зв'язки з діаспорою, яка дуже допомагає батьківщині.

6. На яких континентах є великі українські громади (**карта 23**)? Наскільки несподіваними для тебе є дані інфографіки?

Карта 23 • Розселення українців у світі

Від самого початку Революції гідності та всі роки протистояння з Росією українці з-за океану допомагають нам у боротьбі. Діаспори розповідають світу про те, що відбувається в Україні, влаштовують демонстрації та акції підтримки й всіляко підштовхують уряди своїх країн долучатися до захисту нашої країни.

Деякі діаспори приїжджають до України, щоби долучитися до оборони. Водночас тисячі людей збирали й продовжують збирати гроші та пересилати аптечки для військових, одяг і взуття, ліки, намети, обладнання, необхідне армії, допомогу для шпиталів і переселенців, родинам загиблих, ветеранам... Важко переоцінити важливість і масштаб впливу того, що робить для України її діаспора. І водночас радісно усвідомлювати, що нас багато, ми разом і підтримуємо один одного.

Підгориці, Чорногорія
14 квітня 2022

Підсумкові запитання і завдання

1. Якими були причини того, що українці залишали рідні землі?
2. У яких країнах світу найбільше українців?
3. Знайди у параграфі пояснення, чому в Росії опинилися багато українців. Які події цьому передували?
4. Запитай в дорослих, що вони пам'ятають про період 1990–2000 років нашої історії. Запиши два-три речення.
5. Знайди в інтернеті сайти з інформацією для українців, які шукали прихистку в інших країнах під час війни. Порівняй їх з оголошенням (*джерело 1, с. 244*). Які відмінності ти помічаєш? А що схоже?

Домашнє завдання

1. Пригадай, хто такий Василь Сліпак, дізнайся, хто такий Марко Паславський. Що їх об'єднує?
2. Дізнайся в бібліотеці чи інтернеті, хто такі бачванські руснаки. Підготуй коротке повідомлення про них.

§ 45. Державність на українських землях протягом століть

Які історичні докази тривалої державності у нашій країні надає минуле?

На які періоди історики поділяють історію української державності

1. Пригадай, як формувалася територія України у минулому.
2. Назви яких державних утворень на території українських земель ти знаєш?
3. Як історики пояснюють назву “Україна”? Коли ця назва вперше з'являється у літописах?

Як ти вже знаєш, для того, щоб вивчати минуле, дослідникам зручніше поділяти його на окремі часові порції – періоди. Як ці періоди визначали в різні часи, залежало від того, що саме історики вважали головним і важливим. Серед багатьох різновидів історії виокремлюють історію держави. Історію Української державності науковці зазвичай поділяють на такі періоди:

Княжа доба (період Київської Руси-України) — IX–XIII століття
Польсько-Литовська доба — XIV – середина XVII століття
Козацька доба — середина XVII – кінець XVIII століття
Період національного відродження — XIX століття
Історія XX століття (з окремим поділом на менші періоди)
Період новітньої незалежності України — з 1991 року

4. Чи маєш ти уявлення про те, що відбувалося в кожному з цих періодів? Чи знаєш ти про окремі події з української історії, які можеш віднести до того чи іншого періоду?

Для того, щоб зрозуміти, чим наповнений кожен період нашого минулого, недостатньо лише знати їхні назви. Історія Української державності — це тисячолітня історія багатомільйонного народу. Не завжди у нашого народу була власна держава, протягом різних часів територія України була у складі різних держав. Однак у всі часи було багато людей, які мріяли про власну державу, докладали зусиль для її становлення і зміцнення. Це були й правителі, і воїни, й освічені люди різного походження.

Ознаки української державності в минулому

5. Пригадай, що таке влада. Яка відмінність між країною і державою?
 6. Чим відрізняються республіка та монархія?

Схема 7 • Ознаки сучасної держави

7. Що у **джерелах 1-11** підтверджує, що на території України державність має давню історію? Знайди ознаки держави в історичних прикладах.

Джерело 1

Данило Галицький — одна з найвидатніших постатей в історії Української держави. Князь Галичини й Волині, а також король Русі, він увічнив своє ім'я як мудрий правитель і талановитий полководець. Тому не дивно, що сьогодні його вважають національним героєм, а його пам'ять всіляко вшановують.

Пам'ятник галицько-волинському князю Данилу Галицькому (1199–1264) у Львові

Джерело 2

Карта українських земель у складі сусідніх держав у XIV–XV ст.

Протягом XIV ст. Литовське князівство перетворилося на велику державу, яка увійшла в історію під назвою Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. Давньоруська/давньоукраїнська мова довгий час була в ньому державною мовою. Залишилися в силі руські закони й звичаї, від кінця XIV ст. підтверджувані в договорах (“рядях”) великого князя з місцевими землевласниками та городянами. За боярами-воїнами закріплено їхні землі, з яких належить служити збройну службу на виклик удільного князя; по містах, як і давніше, живе торговий і ремісничий люд у “праві міському руському”.

Джерело 3

*Герб часів київського князя
Володимира Святославовича (980–1015)
на монетах-злотниках*

Злотники Володимира були одними з перших монет київського карбування.

Джерело 4

У 1649 році Богдан Хмельницький та польський король Ян II Казимир уклали Зборівський договір, в якому заклали основи козацької держави. Договір закріпив під владою держави під назвою Військо Запорозьке значну територію. Нова держава отримала нові кордони, свою грошову систему і податки на потреби держави (а не для польського короля), пошту, власний суд та уряд, право на самостійну торгівлю та міжнародні відносини.

Джерело 5 • Підписи українських гетьманів XVII–XVIII століть

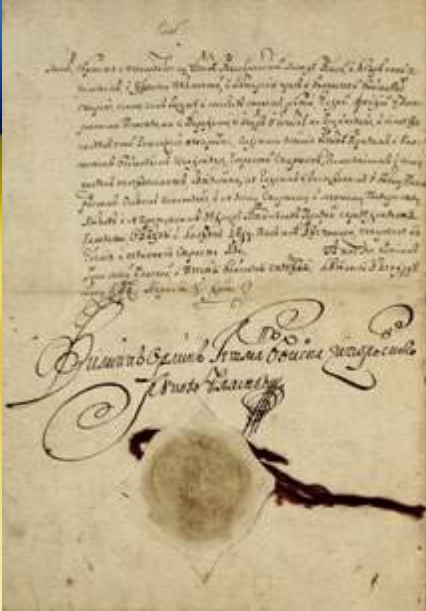
*Підпис гетьмана
Богдана Хмельницького*

Підпис гетьмана Івана Мазепи

Джерело 6

*Пам'ятник
"Молитва за Україну"
з постатями п'яти
українських гетьманів
у колишній козацькій
столиці (м. Батурин)*

Джерело 7

Сторінка з "Конституції"
Пилипа Орлика (1710 р.)

Гетьман Пилип Орлик разом з Юрієм Немиричем створили першу Українську конституцію, в якій були розписані права та обов'язки козацького уряду, а також правила демократичного козацькогорядування.

Джерело 8

Засновники Кирило-Мефодіївського братства — першої української таємної організації, що виникла в Києві (1845 р.) і пропонувала створення української самостійної республіки

Джерело 9

Гроші Української Народної Республіки — шаги 1918 року

Джерело 10

1922–1991 роки – Українська Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР зі своїми адміністративними кордонами.

Фото моменту входу Української РСР як засновниці до Організації Об'єднаних Націй (1945 р.)

Джерело 11

Мітинг на площі біля Верховної Ради України (м. Київ, 24 серпня 1991 р.)

Підсумкові запитання і завдання

1. Випиши дати історичних прикладів Української державності та співвіднеси з історичними періодами. Яка віддаленість кожного періоду від сучасних днів?
2. Які ознаки державності наведено у твоїх історичних прикладах?
3. Якої інформації тобі не вистачає, щоб аргументувати твердження щодо тисячолітньої історії Української державності?

Домашнє завдання

Склади хмару слів, яка може відобразити історію Української державності.

§ 46. Україна як незалежна держава

Завдяки чому наша країна є незалежною?

1. Пригадай, як формувалася територія Української держави. Які історико-географічні регіони є в нашій країні?

Як відбулося проголошення сучасної незалежності України?

2. Випиши ключові слова/словосполучення, за допомогою яких ти зможеш розповісти про здобуття Україною незалежності у 1991 році.
3. Пригадай з курсу для 5 класу, що означають поняття “республіка”, “парламент”, “демократія”. Знайди у матеріалах параграфа зв'язок із цими словами.

Протягом багатьох десятиліть ХХ століття Україна була республікою у складі Радянського Союзу. Попри те, що Україна мала власні кордони, столицю та навіть була серед країн-засновниць Організації Об'єднаних Націй у 1945 році, справжньої свободи й самостійності наша держава не мала. В середині 1980-х років у Радянському Союзі розпочалася нова “політика перебудови”, яка за кілька років привела до появи кількох надзвичайно важливих документів.

Акт (від латинського *actus* — дія, вчинок) — документ, що засвідчує певну дію, здійснення важливої діяльності.

Декларація (від латинського *declaratio* — заява, оголошення) — документ про важливі наміри групи людей або його урочисте проголошення.

Суверенітет (від латинського *superus* — вищий, верховний) — право здійснювати вищу владу над будь-якою територією або народом.

16 липня 1990 року Верховна Рада України проголосила Декларацію про державний суверенітет. Вперше у новітній історії було вжито слово “Україна” як офіційна назва майбутньої держави.

Однак проголошення Декларації про державний суверенітет ще не означало повної самостійності України у цей час. Знадобився понад рік зусиль багатьох людей, щоб наша держава утвердилася як незалежна, а наш народ зміг самостійно визначати власне майбутнє.

У серпні 1991 року в Москві (столиці Радянського Союзу) спробували завадити виходу українців і ще кількох народів зі складу СРСР. Але цього не вдалося зробити, і 24 серпня 1991 року депутати Верховної Ради ухвалили “Акт проголошення незалежності України”.

4. Запиши три-п'ять слів, які пояснюють почуття людей, причетних до ухвалення двох документів щодо незалежності України (**джерела 1-2**).
5. Яке значення мають Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності для сучасної історії України? Що у них спільного та чим вони відрізняються?

Джерело 1

Українці перед будівлею Верховної Ради під час ухвалення Декларації про державний суверенітет (1990 р.)

Джерело 2

Внесення українського прапора в парламент, м. Київ, 24 серпня 1991 року

6. Ознайомся з історичною довідкою. Пригадай ознаки сучасної держави. Поясни, чому саме ці події визначали розвиток української державної незалежності. Створи ланцюжок з понять, які згадуються у цьому переліку.

Історична довідка

1991, 6 грудня — ухвалення Законів України “Про збройні сили України”, “Про оборону України”.

1992, 15 січня — Верховна Рада України затвердила Державний гімн. Ним став гімн “Ще не вмерла Україна”, створений у 1862 р. поетом П. Чубинським (музика М.Вербицького).

1992, 28 січня — Верховна Рада України затвердила державний прапор України у вигляді двоколірного полотнища, верхня частина якого синя, нижня — жовта.

1992, 19 лютого — Верховна Рада України затвердила малий герб держави у вигляді тризуба, який вперше використовувався на монетах ще за часів князювання Володимира Святославича. Від часів УНР цей герб був символом національного відродження України.

1996, 28 червня — Верховна Рада України прийняла Конституцію України, яка юридично оформила створення суверенної Української держави.

1996, 1 вересня — В Україні запроваджена нова національна валюта — гривня.

Як українці борються за власну свободу і незалежність

7. Чому події 2004, 2013—2014 та 2014—2022 років є свідченням того, що український народ постійно відстоює свою незалежність?

Джерело 3

Восени 1990 року відбулася студентська акція — голодування на головній площі нашої столиці, яка отримала назву “Революція на граніті”. Студенти вимагали зміни політики уряду. Один з її учасників згодом сказав: “Це була перша акція, яка навчила нас не боятися”.

Студенти голодують на Майдані незалежності (1990 р.)

1991—2022 роки були сповнені славними й водночас трагічними моментами, коли українці мусили захищати свою свободу та гідність.

Джерело 4

*Помаранчева революція
(2004 р.)*

У 2004 році на Майдані Незалежності в Києві відбувалися події, які отримали назву “Помаранчева революція”. Під час цих мирних масових протестів громадяни примусили тодішню владу визнати свої вимоги щодо справедливих і чесних виборів Президента України. Українці затвердили своє право на протест як право народу в самостійній та незалежній державі.

Джерело 5

Майже 10 років потому українці знову вийшли на Майдан. Цього разу — вимагати від керівництва країни дотриматися європейського шляху розвитку. Цей протест називають “Революція гідності”. Влада вдалася до спроби розігнати протестувальників, і мирна акція перетворилася на кількомісячне протистояння. У лютому 2014 року тодішній президент наказав застосувати проти людей зброю. Загинули 106 людей. Їх тепер називають “Небесна сотня”. Згодом йому, вже колишньому президенту, довелося тікати з країни разом із поплічниками.

Революція гідності (2013–2014 рр.)

Після перемоги Революції гідності Росія вирішила використати момент, коли в державі змінювалася влада, і напала на Україну, щоби спробувати знову її підкорити. Вона окупувала Крим і частину території Луганської та Донецької областей. Тоді, у 2014 р., наші воїни змогли зупинити цю навалу й зберегти нашу державу.

Джерело 6

Генерал Валерій Залужний, який очолив українську армію у 2021 році й боронив державу з першого дня нападу у 2022 р.

У 2022 р. Росія зробила другу спробу знищити Україну. У ніч проти 24 лютого вона, не ховаючись, напала на нашу країну. Однак українська армія дала їй достойну відсіч. Попри чисельну перевагу ворога, українські військові зупинили агресора. Їхні сміливість і вправність вражають весь світ, який допомагає нам протистояти окупантам.

Мільйони українців зазнають неймовірних страждань через війну. Ми змушені ховатися в бомбосховищах, переїжджати. Багато людей втратили рідних чи домівки. І все ж — це героїчні сторінки нашої історії. Про подвиги сучасних солдатів і історії українців, які наближають перемогу, зніматимуть кіно, писатимуть романи, розповідатимуть на уроках у школі.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що означає поняття “суверенітет”? Чому воно важливе для розмови про сучасну Україну?
2. Як ти розумієш слова, які є на інтернет-сторінці Верховної Ради України: “Прапор є тією символічною ниткою, яка пов’язує нас всіх між собою і нашою країною”?
3. Значною подією останніх років було відзначення 30-річчя проголошення незалежності України. В якому році відбулося це святкування? Як ти поясниш назву фотоальбому “Незалежність. Найкращий час” / “Independence. Prime Time”, укладеному Українським інститутом національної пам’яті до цієї дати?

Домашнє завдання

Дізнайся імена учасників боротьби за незалежність України, які походять з твоєї місцевості. Які місця у твоєму місті / селищі / селі пов’язані з подіями, про які йдеться у параграфі? Організуй з однокласниками, однокласницями та дорослими екскурсію до цих місць. Напишіть короткий звіт про ваші зустрічі у соціальні мережі чи місцеві медіа.

Тема 12

Багатоманітність і єдність сучасного світу

§ 47. Суспільство і культура

Яку роль у житті людини й суспільства відіграє культура?

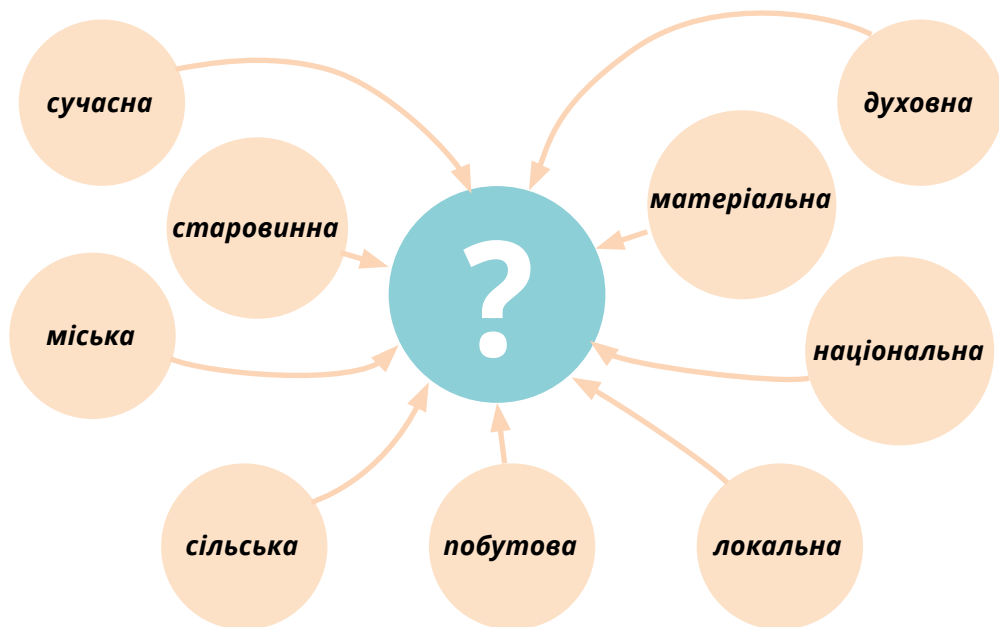
Культура як суспільне явище

1. Пригадай, що уособлює цей айсберг. Що міститься угорі, а що “під водою”? Як ти це розумієш?

Кожна людина, яку ти зустрічаєш у своєму житті, є представником певної культури. А якщо хтось здається тобі некультурним, то це може означати, що він має інші цінності та звичаї, тобто іншу культуру.

2. Яким поняттям можна об'єднати ці ознаки?

Цікавий факт

В Японії пунктуальність вважають найважливішою чеснотою і свідченням поваги до інших людей. У 2018 р. на японській залізниці виник скандал через те, що поїзд відійшов від перону на 25 секунд раніше, ніж було зазначено у розкладі.

Італійці зазвичай вільніше ставляться до часу, для них людські взаємовідносини та їх емоційність є важливішими за час зустрічі. Отже, призначена зустріч нерідко починається із запізненням.

Для більшості німців і швейцарців ця логіка міркувань неприйнятна, оскільки суперечить їхній звичці до порядку та передбачуваності.

В Іспанії та Бразилії не вимагається приходити вчасно у гості, здебільшого зустріч починається на 1-2 години пізніше. Хоча на ділові зустрічі допускається спізнання на 15—30 хв.

- Що тебе здивувало в описі ставлення до пунктуальності? Як треба поводитися в різних країнах під час навчання і ділових переговорів? Чому?
- Якою є культура часу в Україні, на твій погляд? Чому ставлення до часу є частиною ділової культури та культури спілкування?

Їжа, традиції, релігія, мова і навіть одяг — все це впливає на формування людини. А особливо — мистецтво (кіно, література, музика), адже воно яскраво відображає уявлення суспільства про прекрасне і потворне, про добро і зло.

3. Ознайомся з поглядом на роль культури видатного українця — кардинала Любомира Гузара (1933—2017) (**текст 1**).

- Визнач тему та основну думку висловлювання.
- Постав три запитання різного типу до тексту.
- Що нового до твого розуміння культури додає цей текст?

Текст 1

... поговоримо про загальну культуру. Її можна окреслити як суму мистецьких надбань. Хоча далі постараємося пояснити, що йдеться не лише про речі як носії краси, а що в тій сумі надбань важливу роль посідає також людина.

До творів культури належать література, музика, образотворче мистецтво, скульптура, архітектура, театр, кінематографія та інші речі, які як спільну рису мають те, що є носіями краси.

Ці твори культури можуть бути створені як професійними, так і народними митцями. Деякі з них призначені для того, щоб їх оглядали, інші ж належать до так званого прикладного мистецтва, це речі, які вживаються в щоденному житті.

У житті людини дуже важливими є почуття правди і добра. Культура доповнює ці два елементи ще поняттям краси.

...Не сміємо забути, що носіями культури також є люди, талановиті, творчі, добрі люди. Вони можуть народитися в палатах або під сільською стріхою – походження не є визначальним елементом.

4. Розглянь світлини (**джерела 1–6**). Що об'єднує людей на цих фотографіях? На що вони витрачають свій час? Про що вони можуть спілкуватися? Чи має значення місце, де вони зустрілися? Чому?

Коли люди переглядають той чи інший фільм, разом ходять на концерти чи театральні вистави, вони отримують спільний досвід, гуртуються між собою. Саме тому держави звертають увагу на культуру, яку споживають їхні громадяни. Після російського вторгнення Україна заборонила імпорту книжок з Російської Федерації та гастролі виконавців, які підтримали війну.

Джерело 1

Вистава у театрі на відкритому повітрі. Minack Theater, Корнуолл (Велика Британія)

Джерело 2

Екскурсія в історичному музеї під час "ночі музеїв". Львів (Україна)

Джерело 3

Черга на Хрещатику до Музею історії Києва. Червень 2013 р.

Джерело 4

Інтегрований урок за темою "Трипільська культура" у відділі історії України Львівського історичного музею

Джерело 5

Відвідувачі в Музеї ван Гога в Амстердамі (Нідерланди). 2019 р.

Джерело 6

Глядачі на виставі у театрі м. Чернівці (Україна). 2015 р.

Роль культури у становленні людини

5. Випиши три аргументи на користь долучення до мистецької культури.

Популярна культура — фільми, музика, мода, меми тощо — як видно з назви, подобається більшості людей. Вона має найбільше прихильників у світі, але часом відтісняє з поля зору інші напрямки творчості. Популярна культура доступна і зазвичай зрозуміла, однак не варто робити її єдиним джерелом своїх вражень.

Маючи доступ до інтернету, ти можеш дивитися театральні вистави, розглядати картини, читати книжки. У соціальних мережах можна хвалити або критикувати кіно, знайти однодумців для обговорень музики або публікувати власні малюнки. Поза мережею ти можеш відвідувати музичні, танцювальні, художні школи й гуртки, записатися до бібліотеки чи ходити на виставки, долучитися до мистецького проєкту як учасник / учасниця. Книжки та музика — доступні й є підґрунтям для формування нашого світогляду. Таких широких можливостей для створення і споживання культури люди ще не мали ніколи.

Це впливає на розвиток і всього суспільства, і окремої людини. Кожна прочитана книжка, переглянутий спектакль чи прослухана пісня трошки тебе змінює. Адже автор твору ділиться з тобою власними відчуттями, спогадами, тим, як бачить світ. Завдяки цьому ти більше дізнаєшся про світ і можеш глибше його сприймати.

Підсумкові запитання і завдання

1. Що нового ти дізнався / дізналася про культуру як явище?
2. Чи може суспільство існувати без культури? Чому?
3. Прокоментуй вислів "Культурний досвід — це можливості для дозвілля, розваг, навчання й обміну досвідом з іншими".

Домашнє завдання

Організуйте спільний перегляд фільму чи театральної вистави, запровадивши однокласників, однокласниць, а також когось з дорослих.

Після перегляду проведіть обговорення:

- Чому присвячений твір? Коли й де він був створений?
- Як у творі представлені поняття добро, справедливість, дружба, відданість?
- Чому цей фільм / ця вистава є культурним надбанням?

§ 48. Культурна спадщина та історичний досвід

Як пов'язані ставлення до минулого та культура?

Що таке історико-культурна спадщина

1. Пригадай, що таке культурна спадщина. Які об'єкти називають “Сім чудес України”?
2. Що таке ЮНЕСКО? З якою метою створена і діє ця організація (§6)?

У сучасному глобальному і багатоманітному світі особливо важливо розуміти культурну й історичну спадщину, свою та різних народів. Знаючи звичаї та традиції, цінності та ідеали людей, ми можемо прийняти їхню інакшість або знайти спільні риси. Знаючи спадщину власного народу, ми можемо краще його зрозуміти, відчувати зв'язок з його минулим.

Культурна спадщина — це культурні цінності та пам'ятки, які ми отримуємо від попередніх поколінь, з якими живемо і які передаємо нашим нащадкам (визначення ЮНЕСКО). Культурну спадщину поділяють на *матеріальну* (картини, будинки, одяг) та *нематеріальну* (традиції, мови, танці тощо).

Люди віддавна колекціонували коштовні або цікаві предмети, але перші збірки культурних пам'яток з'явилися лише у XIX ст. То був час появи національних держав. Різні етноси усвідомили свою окремішність і цінність своєї культури, тому для її збереження створили національні музеї та установи з охорони пам'яток.

Минув час, світ став глобальнішим, і тепер уже частіше говорять про “світову спадщину” та “всесвітню пам'ять”. Кожна пам'ятка є частиною культури окремого народу чи етносу, але водночас належить до спадку всього людства. Наприклад, “Мона Ліза” — картина, написана італійським художником Леонардо да Вінчі, висить у французькому музеї “Лувр” і приваблює туристів з різних країн.

Найцінніші з культурних пам'яток входять до Світової спадщини ЮНЕСКО. Це можуть бути унікальні шедеври або, навпаки, типові зразки певної культури чи історичного періоду. Потрапивши до списку ЮНЕСКО, пам'ятка отримує всесвітню увагу і захист від випадкового знищення.

Оскільки не кожен об'єкт може потрапити до Світової спадщини, в Україні створили Державний реєстр нерухомих пам'яток України та Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Об'єкти в цих списках — під пильним наглядом держави.

3. Що об'єднує **джерела 1, 2, 3, 4**? Які об'єкти/елементи культури представлені у добірці фото? Чи можна визначити, який елемент є найважливішим? Чому?

Джерело 1

*Гросваєрівська кам'яниця.
Будинок на площі Ринок у Львові, який у XVII столітті належав львівському лікарю польського походження Мартину Гросваєру, члену магістрату та бурмистру (меру) міста.
Позначена як пам'ятка архітектури та містобудування, що охороняється державою*

Джерело 2

Охоронна дошка, якою в Україні позначають об'єкти культурної спадщини

Джерело 3

"Музей горюньської культури" (село Нова Слобода Конотопського району Сумської області) внесено до переліку культурної спадщини України. Його експозиція присвячена горюням — маловідомій унікальній етнічній групі, що дивом збереглася на Сумщині

Джерело 4

Міжнародна захисна емблема "Голубий щит" на стінах Одеського археологічного музею, що означає охорону культурних цінностей у воєнний час

4. Якими будуть наслідки, якщо держава не опікуватиметься цими елементами культурної спадщини?
5. Як ти гадаєш, навіщо під час війни культурні пам'ятки позначають особливим знаком?

Як пов'язані історичний досвід та розуміння культурної спадщини

6. Що таке ідентичність і як співвідносяться ідентичність і культура?

Коли ми відвідуємо музеї чи інші пам'ятні місця, то майже безпомилково відрізняємо дужі старі речі від тих, які були створені в останні століття. Непомітно знання про минуле дозволяють нам розпізнати артефакти, пов'язані зі Стародавніми Грецією чи Римом, середньовічною Європою, українським побутом чи традиційною культурою народів нашої країни.

Також знання про минуле дозволяє зрозуміти, чому в цій країні, цим народом і саме в цей час створені ці культурно-історичні пам'ятки, їхнє історичне підґрунтя.

7. Співвіднеси **джерело 5** та **6**. На яку історичну інформацію спирався у міркуваннях український філософ Мирослав Попович? Що можна дізнатися про зв'язки з іншими державами Стародавньої України-Русі з візуального мистецтва (**джерело 5**)?

Джерело 5

Фреска на стінах Софійського собору XI ст. у Києві

**Джерело 6 • Фрагмент з “Нарису історії культури України”
Мирослава Поповича**

Судячи з фресок на стінах башт Софійського собору, кияни знали, що царський візантійський ансамбль має складатися з органіста, флейтиста, ударника з тарілками, трубачів, лютніста, музиканта з лірою, музиканта з дзвонами, барабанщика. Як можна судити з літератури, всі чи більшість із цих інструментів були засвоєні руською музичною культурою. З Візантії прийшли також танцюристи і акробати — скоморохи, “глумливці”, знайомі на Русі як представники “сміхової” культури, властивої і язичникам.

8. Поміркуй, чому під стелею в церкві розташована модель вітрильника (джерела 7, 8). Чи можна знайти відповідь на запитання без історичної довідки? Чому? Який історичний досвід простежується у традиції виготовлення церковних кораблів?

Джерело 7

*Інтер'єр собору Святого
Будольфі, початок
будівництва — XIV ст.
(м. Ольборг, Данія)*

*Кафедральний собор (м. Орхус,
Данія, початок XVIII ст.)*

Джерело 8

Історична довідка

Вотивний корабель, який іноді називають церковним, — це модель корабля, виставлена в церкві. Точні копії своїх суден дарували моряки, які пережили небезпечну морську подорож, або перед відплиттям у далекі краї як спосіб молитви про захист вищих сил для екіпажу.

Звичай дарувати копію корабля святині — дуже давній, аж із часів, що передували християнству. Вікінги вірили, що такий подарунок богам гарантує безпечне плавання. Також кораблі символізують роль церкви як притулку від життєвих негод.

Нині традиція встановлювати вітрильник у храмі широко поширена в Данії та в церквах данського походження в Америці, а також у деяких церквах Великої Британії, Німеччини, Швеції та Норвегії.

Не знаючи історії, ми часом не можемо зрозуміти й правильно витлумачити певну пам'ятку. Пояснення, чому певна будівля, пам'ятник чи ландшафт є важливими для культури людства, ховається в інформації про події, пов'язані з цим об'єктом.

9. Що потрібно знати, щоби можна було зрозуміти сенс і важливість цих пам'яток (**джерела 9–11**)?

Джерело 9

Пам'ятник "Гірка пам'ять дитинства" перед Національним музеєм Голодомор-геноциду (м. Київ)

Джерело 11

Один із сотень велетенських малюнків (зображення мавпи) у пустелі Наска, Перу, II ст. до н. е.—VII ст. Мета створення досі невідома, побачити малюнки можна лише з висоти пташиного польоту

Джерело 10

Храм Ерехтейон, IV ст. до н. е. (м. Афіни, Греція)

Підсумкові запитання і завдання

1. З чого складається культурна спадщина країни та людства? Наведи приклади.
2. Що у матеріалах параграфа тобі найбільше допомогло зрозуміти його тему?
3. Чому для розуміння цінності культурної спадщини треба знати наше минуле?
4. “Історична спадщина для культури, як вода для риби”, — сказала канадська дослідниця Саба Сафдар. Кількома реченнями поясни, як ти розумієш цей вислів.

Домашнє завдання

За допомогою дорослих дізнайся, які об'єкти культурної спадщини є у твоїй місцевості. Об'єднайтеся з групою однокласників та однокласниць, оберіть один з них і створіть про нього медіапродукт/постер/буклет. Представте результати своєї роботи у класі/школі.

§ 49. Що таке прогрес. Як міркували про майбутнє в минулому

Як у минулі часи уявляли розвиток та майбутнє суспільства?

Що таке прогрес

1. Що таке історичний час? Чим відрізняються циклічне та лінійне сприйняття часу?
2. Які зміни в минулому ти можеш назвати? Як ці зміни впливали на людину і суспільство?

Мабуть, учителі чи інші дорослі не раз говорили, що у тебе є прогрес у вивченні мови чи математики, у заняттях музикою чи спортом. Що ж таке “прогрес” та як він пов'язаний з історією?

Від самих початків суспільства люди спостерігали за розвитком людини від народження (дитинство — дорослий вік — старість) і сприймали час життя своєї спільноти і людства загалом як коловорот. Маючи досвід тяжкої праці, війн, несправедливості, невиліковних хвороб, люди у ранній період історії вважали, що щасливе й безтурботне життя було в минулому і рано чи пізно до нього мож-

на буде повернутися. Саме тому виникає ідея втраченого раю та минулого “золотого віку”. Поступово виникає також ідея часу як лінії з початком і кінцем. Люди починають уявляти “стрілу часу”, яка завжди летить у далечінь із великою швидкістю.

3. Пригадай з §14, як уявляли “золотий вік” художники. Які ідеї вони вкладали у свої картини?

Протягом XIX століття звичайні люди та мислителі були зачаровані науково-технічними відкриттями, які невідомо змінювали навколишній світ. Ось як описує цей час британський історик Ієн Мортімер: *“XIX століття уособлює безмежну кількість змін... перехід від сільського до міського життя, від сільського господарства до промисловості, від неграмотності до грамотності, від поїздки верхи до швидкої мандрівки залізничними коліями... від щотижневої доставки повідомлення з Великої Британії до Австралії до майже блискавичної телеграми...”*.

Завдяки жвавому морському та сухопутному сполученню в Європі та у США стали продавати більше овочів і фруктів, зросла торгівля одягом та взуттям, завдяки перевезенню молока в цистернах покращилося постачання міст, а через доступність цукру у більшості міських родин з'явилося ягідне варення. У містах покращилося вуличне освітлення, розбудовувалися міські водогони та каналізація, у 1820—1830-х роках з'явилися перші фотографії, у 1895 році виник кінематограф. Протягом століття значного успіху досягла медицина та санітарія. Вчені зрозуміли, звідки беруться такі хвороби, як віспа, холера та туберкульоз, і почали їх лікувати, зокрема й робити щеплення. З 1840-х років у медицині стали використовувати знеболювальні препарати.

4. Як співвідносяться **джерела 1-6** із цитатою Ієна Мортімера?

Джерело 1

Відкриття першої залізниці у світі між англійськими містами Стоктон і Дарлінгтон, 1825 р.

Джерело 2

Ключ для електричного телеграфу, за допомогою якого винахідник Морзе у 1844 р. надіслав першу телеграму

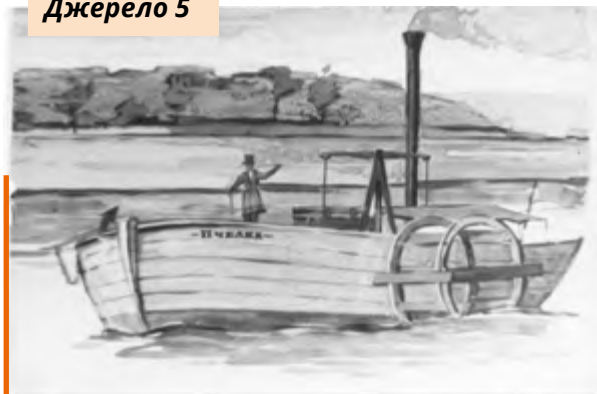
Джерело 3

Залізничний арковий міст над р. Прут у с. Ворохта Івано-Франківської обл., побудований у 1895 р.

Джерело 4

Перші телефонні апарати 1880—1890 рр.

Малюнок першого українського пароплава "Бджілка", побудованого у 1823 р. на Дніпрі, у с. Мошни (сучасна Черкаська обл.)

Джерело 5**Джерело 6**

Перший автомобіль з двигуном внутрішнього згоряння німецького винахідника Карла Бенца, 1886 р.

5. Познач на лінії часу науково-технічні відкриття, про які йдеться у параграфі. Інформацію про які технічні винаходи ти можеш додати до цієї лінії часу?

Визначним досягненням природознавства як науки стала праця Чарльза Дарвіна “Походження видів”, вперше опублікована 1859 року. У ній вчений доводив еволюцію у природі — тобто розвиток усього живого на Землі від нижчих форм до вищих організмів. Саме ідея еволюції як постійного розвитку від простого до складного, поступового руху до кращого та досконалішого суспільства і є основою поняття “прогрес”.

6. Сформулуй та запиши пояснення поняття “прогрес”. Порівняй своє визначення з визначеннями однокласників та однокласниць.

Як уявляли майбутнє в минулому?

7. Про що мріяли люди в давнину?

Протягом багатьох століть майбутнє означало невизначеність і тривогу. Під впливом релігійних поглядів люди очікували покарання богів, яке могло статися у вигляді воєн, голоду, хвороб та інших нещасть. Водночас наші предки мріяли про чарівні предмети, які могли б допомогти їм подолати життєві складнощі та прикросці. Тому виникають казки про чоботи-скороходи, летючі килими, пічку, що сама пече, фей, що помахом чарівної палички можуть з нічого зробити нову сукню, карету чи кришталеві чобітки.

Цікавий факт

Роджер Бекон, англійській філософ, приблизно у 1260 році писав: “Може трапитися, що виготовлять машини, завдяки яким найбільші кораблі, керовані однією-однісінькою людиною, будуть рухатися швидше, аніж якби на них було повно веслярів; що побудують візки, які будуть рухатися з неймовірною швидкістю без допомоги тварин; що створять літаючі машини, в яких людина б біла крилами по повітрю як птах... Машини дозволять проникати у глибини морів та рік”.

Одним із найвідоміших письменників, який писав про майбутнє, був француз Жуль Верн (1828–1905). Він створив понад 60 пригодницьких і науково-фантастичних романів, з яких найвідомішими в усьому світі є “Навколо світу за 80 днів”, “20 тисяч льє під водою”, “Подорож до центру Землі”, “Навколо Місяця”. Серед передбачень Жуля Верна були підводний човен, скафандри, акваланги, відеозв’язок і телебачення, копіювальні машини, пілотовані подорожі у космос, скло, яке не б’ється, гвинтокрили й багато іншого. Він на-

віть написав коротку роботу, уявляючи, яким буде життя через тисячоліття, — “У 2889 році”. Дослідники його творчості стверджують, що з понад сотні його передбачень натеper не здійснилися лише 10.

Жуль Верн був не єдиним письменником, який фантазував про майбутнє. Український літератор, громадський діяч і політик Володимир Винниченко написав перший український науково-фантастичний роман “Сонячна машина”. У ньому описано майбуття, в якому люди харчуються “сонячним хлібом”, який утворюється завдяки енергії сонячного проміння.

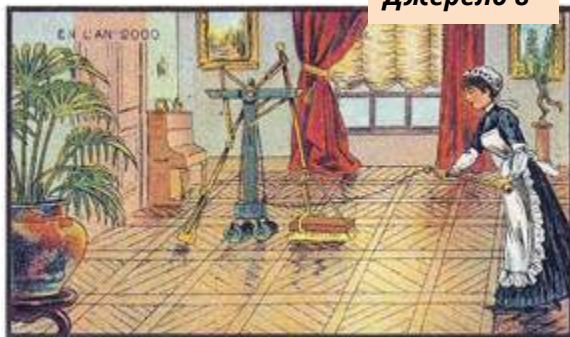
8. Що найбільше вражає у міркуваннях Роджера Бекона? Завдяки чому він міг робити такі припущення?
9. Як ти думаєш, завдяки чому Жуль Верн зміг зробити так багато передбачень у своїх пригодницько-фантастичних книгах?
10. Які зміни в майбутньому уявляли автори зображень (**джерела 7-12**)? Про що це свідчить? Постав зображення у хронологічній послідовності їх створення.

Джерело 7

Ілюстрація “Куди ми йдемо”
для американського журналу “Judge”.
Г. Е. Гамільтон, 1895 р.

Джерело 8

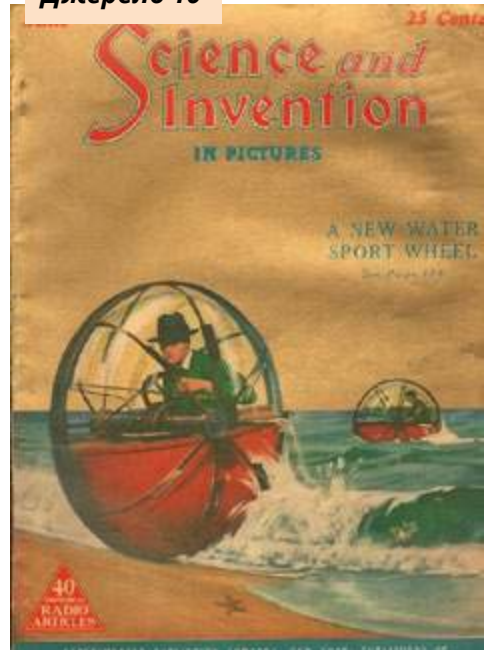
Поштова картка “Домашнє прибирання”
французького художника Жана-Марка Коте,
що зображує життя у 2000 р., 1899 р.

Джерело 9

Обкладинка італійського журналу "Недільний кур'єр" 1962 р., присвяченого тому, як виглядатиме світ у 2020 р.

Джерело 10

Обкладинка американського журналу "Наука та відкриття", 1925 р.

Джерело 11

Кольорові картки для колекціонування. Німеччина, 1930 р.

Жваве сусідство. Ілюстрація А. Робіда для французького журналу "Електричне життя", 1890 р.

Джерело 12

11. Які переваги та недоліки футуристичних уявлень, з якими ти ознайомився/ознайомилася?

Підсумкові запитання і завдання

1. Чому ідея прогресу стала особливо популярною у XIX та XX століттях? Як це пов'язано з індустріалізацією, розвитком міст, науковими та технічними відкриттями?
2. Порівняй дві лінії часу, які ти уклав/уклала на основі матеріалів параграфа. Що їх об'єднує, а в чому вони не збігаються? Як ти можеш це пояснити? Яких знань тобі бракує для детальнішого пояснення?

Домашнє завдання

1. У чому значущість науково-технічних відкриттів, про які йдеться у параграфі? Обери найцікавіше для тебе відкриття та підготуй невелике повідомлення.
2. Поцікався у бібліотеці, які науково-фантастичні твори про майбутнє можна почитати у твоєму віці. З'ясуй з анотації до книги, чому саме у майбутньому присвячений цей твір. Обери найбільш привабливу для себе книгу та почитай її разом із друзями.

§ 50. Зв'язок минулого із сучасністю і спрямованість у майбутнє

Як образи майбутнього формуються у сучасності?

1. Коли минуле стає історією?
2. Що таке прогрес? Чи можна його виміряти?

Які суспільні ідеї минулого присутні в сучасному житті

3. Сформулюй три запитання різного виду до тексту.

Люди завжди мріяли про безтурботне життя і справедливе суспільство, про рівність і мир, про злагоду і порозуміння. Мріяли й пробували описати такий ідеальний світ — утопію (*u* — ні; *topos* — місце, тобто “місце, якого немає”).

500 років тому англієць Томас Мор написав книгу під розлогою назвою “Золота книжечка, настільки ж корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія”. На думку

Мора, на чолі ідеальної держави має стояти мудрий монарх, який дбає про добро народу і спирається на закони. Інші посади — виборні, доступні для всіх громадян. У жінок і чоловіків рівні права (очевидна для нас у XXI ст. думка, але революційна для XVI ст.). Усі громадяни Утопії повинні працювати, але тільки по 6 годин на добу. Приватної власності немає, все майно спільне.

4. Чому Томасу Мору встановили пам'ятник? Яке поняття в сучасній мові з'явилося завдяки його творам?

Джерело 1

Статуя сера Томаса Мора біля Старої церкви у м. Кентербері (Велика Британія)

Через 100 років після Томаса Мора власний варіант ідеального суспільства описав італійський мислитель Томмазо Кампанелла у книзі “Місто Сонця”. У цій утопії всі громадяни рівні, вони водночас і багаті, бо мають усе необхідне, і бідні, бо нічим не володіють особисто. Мешканці Міста Сонця вірять у силу науки, радісно працюють усі разом і не мають конфліктів.

Ідея справедливого світу, який змалювали Томас Мор і Томмазо Кампанелла, була такою привабливою, що люди неодноразово намагалися втілити її у життя. На початку XIX ст. у Шотландії керівник текстильної фабрики Роберт Оуен створив “ідеальне” робітничє містечко. Його працівники жили в гуртожитках, де для кожної сім'ї була окрема кімната, а для дітей — дитячий садочок. Роберт Оуен вважав, що, маючи гідні умови життя, його робітники працюватимуть краще (і мав рацію). Подібні експерименти із побудови рівного і справедливого суспільства згодом пробували повторити й у масштабі цілих держав, але поки що це нікому не вдалося.

До XXI століття людство в цілому дуже вірило у безтурботне майбутнє і вважало, що технічний прогрес піде лише на користь суспільству. А втім, і в минулому розвиток не відбувався як сходження по драбині вгору. Бували періоди, коли суспільство йшло немовби назад, забувало свої досягнення і лише за деякий час починало наново будувати міста, відновлювати знання та освіту, відроджувати господарство і торгівлю.

Наше суспільство не є ідеальним, і нам багато що хотілося б у ньому змінити, але в цілому воно є справедливішим і людянішим, ніж у минулому. У більшості країн світу заборонені тілесні покарання дітей, а ще 100—150 років тому вони були нормою. Обов'язкове навчання у школах запровадили лише на початку XX ст. Лише в середині XX ст. робітникам почали масово надавати два вихідних на тиждень і відпустку. Ми не живемо в утопії, але можемо голосувати на виборах, вільно протестувати й об'єднуватися із сусідами та співгромадянами для розв'язання спільних проблем.

5. Які з ідей утопістів здійснилися у наш час? Вибери відповідні слова/словосполучення на підтвердження твоєї думки.
6. Пригадай, що таке права людини та права дитини, коли виникли ці поняття.

Як сучасне суспільство пов'язане з майбутнім

7. На одній зустрічі в Українському католицькому університеті у Львові науковці поставили присутнім запитання: “Майбутнє — це те, що чекає попереду, чи те, що стається вже тут і тепер?”. Як ти розумієш це запитання?
8. Які з візуальних **джерел 2-7** показують уявлення про майбутнє, а які ілюструють сучасні досягнення? Чи можна їх відрізнити? Завдяки чому?

Джерело 2

Робот Софія. Вона має громадянство Саудівської Аравії та виступає на багатьох зібраннях. Відвідала Київ у 2018 р.

Джерело 3

Проект міста з островів із будинками з природних і перероблених матеріалів і автономним транспортом між ними (Малайзія)

Джерело 4

Проект плавучого міста, в якому життя влаштоване і над, і під водою

Джерело 5

Роботи-офіціанти в одному з кафе м. Токіо (Японія)

Джерело 6

Один зі штучних "пальмових" островів, який видно з космосу, м. Дубай (Об'єднані Арабські Емірати)

Джерело 7

Автономний безпілотний транспорт для розумного міста Тойота Вовен-сіті (Японія)

Технічний прогрес захоплює людей, але його швидкість лякає. Дедалі частіше замість утопій митці створюють антиутопії — повну протилежність ідеальному майбутньому. У ньому, наприклад, роботи можуть стати надто розумними та підкорити нас усіх. Або великі корпорації починають ділити людей на сорти й виготовляти клонів. Або ж людство після невдалих експериментів зі зброєю живе в не-трях без питної води й чистого повітря. У фільмах-катастрофах Земля замерзає, людство гине від вулканів, землетрусів чи хвиль цунамі, спричинених безвідповідальним ставленням до природи.

Автори антиутопій хочуть не лише налякати людей, але й нагадати, що доля Землі — в їхніх руках. Щоб запобігти катастрофам, ми всі маємо пам'ятати, що головна мета історичного прогресу — не технічний поступ, а розбудова справедливого суспільства в гармонії з довкіллям.

9. Як співвідноситься **джерело 8** з матеріалами параграфа? Що нового воно додає у розуміння ризиків майбутнього?

Джерело 8 • Фільми про майбутнє

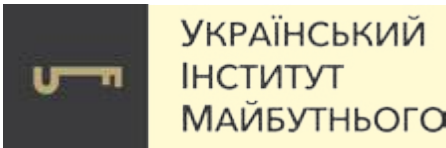
В основу фільму 2008 р. покладена історія робота на ім'я ВОЛЛІ, призначеного для очищення Землі від відходів у далекому майбутньому

Робот із фільму "Коротке замикання", 1986 р. Найновіший бойовий робот через удар блискавки отримує свідомість і тікає досліджувати світ

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке суспільний прогрес? Чому для людей важливо міркувати про майбутнє та намагатися передбачити його?
2. У чому відмінність між утопією та антиутопією? Чому люди створюють такі прогнози?
3. У нашій країні кілька років тому було створено Український інститут майбутнього. Як ти думаєш, навіщо його створили? Що може бути написано у книзі "Якими ми будемо через 20 років", яку видав Український інститут майбутнього у 2022 році?
4. Пригадай, що таке сталий розвиток. Як науковий та суспільний прогрес пов'язаний з ідеєю сталого розвитку?
5. Як ти думаєш, з якою метою створюються такі організації (**джерело 9**)? Визнач кілька напрямків їх можливої діяльності.

Джерело 9 • Громадські організації**Домашнє завдання**

1. Дізнайся, що таке "метаверс": uk.wikipedia.org/wiki/Метавсесвіт
У чому його привабливість і можливі небезпеки? Винахідник Марк Цукерберг розповідає, що придумав його ще у школі. Сформулюй три запитання винахіднику.
2. Напиши листа своїм уявним одноліткам через 50 або 100 років. Що ти захочеш розповісти їм про сучасність та які запитання поставити щодо майбутнього?

Повторюємо та узагальнюємо

§ 51. Місце України у світі

У чому виявляється єдність людства в історії?

Під час занять курсу “Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти” ти дізнавався / дізнавалася про те, як влаштований сучасний світ, про цікаві факти з минулого й сучасності українського народу, нашої держави та інших країн. Ми, автори підручника, прагнули влаштувати тобі цікаву подорож від минулого до майбутнього, сповнену цікавих історій і завдань.

Цьогоріч ти з’ясував / з’ясувала, що завдяки науковим відкриттям, розвитку міжнародної торгівлі й сучасного виробництва світ став глобальним. Україна посідає важливе місце у світі, адже бере участь у постачанні зерна та олії багатьом країнам, працює у багатьох міжнародних організаціях, представляє свою культуру на різноманітних фестивалях, виставках, театральних виступах, пісенних конкурсах. Українські спортсмени прославляють наш прапор і гімн на світових чемпіонатах.

Ім’я України стало відоме в кожному куточку світу завдяки мужності наших Збройних сил та безмежній відданості тисяч волонтерів. Вони стали стіною на захисті миру під час ганебного нападу Росії на нашу державу. Перемога України є запорукою безпеки в Європі та на інших континентах.

1. Обери з **джерел 1–6** два на вибір як приклад для поняття “Україна у сучасному світі”. Поясни свій вибір.

Джерело 1

*Виступ Президента України
Володимира Зеленського
в Європейському парламенті
9 лютого 2023 р.*

Джерело 2 • Міністерка закордонних справ Канади на Фестивалі української культури в м. Торонто (Канада, 2017 р.)

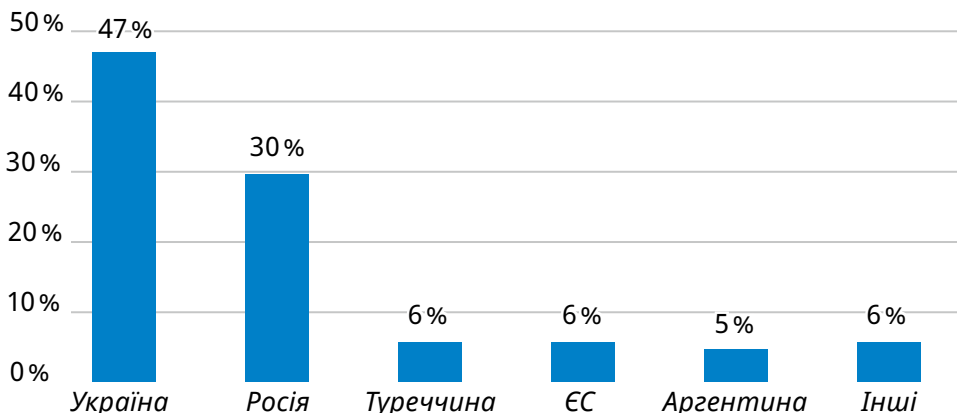
“Канада завжди підтримуватиме Україну”, — заявила міністерка закордонних справ Канади (2017—2019) Христия Фріланд на Фестивалі української культури в м. Торонто. Вона офіційно відкрила захід та взяла участь в українському параді, який відбувається щорічно вже 23 роки.

Джерело 3 • Виступ гурту “ДахаБраха”

Гурт “ДахаБраха” називають послом України у світі. Він виступає на всіх континентах: у Колумбії, Бразилії, Мексиці, США, Канаді, Китаї, Малайзії, Південній Кореї, Австралії, Новій Зеландії та в більшості країн Європи. Музиканти називають свій стиль “етно-хаос”.

Джерело 4 • Найбільші світові експортери соняшникової олії у 2021–2022 рр.

Джерело 5 • Український художник Іван Марчук на тлі власних робіт (2012 р.)

Його роботи зберігаються у музеях на п'яти континентах. Іван Марчук потрапив до списку “100 найкращих живих геніїв”, складеного британською газетою “Daily Telegraph”. Міжнародна академія сучасного мистецтва в Римі прийняла його до Золотої гільдії, до якої входить лише 51 художник зі всього світу.

Джерело 6 • Літак “АН-225 Мрія”

Найбільший і найпотужніший у світі транспортний літак, створений у м. Києві. Внесений до міжнародної Книги рекордів Гіннеса. Знищений російськими загарбниками в аеропорту Гостомеля у березні 2022 року.

Зв'язок “минуле — сучасне — майбутнє” у кожного покоління проявляється у різних образах. Дослідники з великою цікавістю вивчають те, як у минулому уявляли майбутнє, і таким чином можуть прогнозувати вплив науково-технічного прогресу на сучасне суспільство. Завдяки розумінню поняття поступ/прогрес ми можемо уявити світ та Україну в майбутньому.

2. Запитання “Що я можу зробити для кращого майбутнього України?” сьогодні має багато відповідей. Пов'яжи свою відповідь із тими знаннями, які ти отримав/отримала протягом навчання у 5-6 класі.
3. Обери з переліку понять три-п'ять на вибір. Запиши чи озвуч у класі свої пояснення. Наведи приклади історій, в яких доцільно використати ці поняття. Порівняй з тим, як це роблять твої однокласники та однокласниці.

сучасний світ,	літопис,	багатокультурність,
глобалізація,	архів,	примусові переселення,
урбанізація,	експонат,	історичне джерело,
прогрес,	родовід,	культурна спадщина,
археологія,	історичний факт,	територія розселення,
літочислення,	діаспора,	державна незалежність,
міграції,	український народ,	промислова революція

4. Пригадай два найцікавіших для тебе сюжети з підручника для 6 класу і розкажи, чому ти навчився/навчилася завдяки цим історіям.
5. Оціни свої знання, вміння та розуміння. Запиши у зошиті номер запитання та постав напроти відповідну позначку:
 - + — якщо можеш відповісти на це запитання;
 - — якщо не можеш дати відповідь;
 - ? — якщо не впевнений / не впевнена у правильності своєї відповіді.
 1. Якими є ознаки сучасного світу?
 2. Завдяки чому Україна — частина сучасного світу?
 3. Навіщо вивчати історію?
 4. Коли минуле і сучасне стають історією?
 5. Хто такі історичні особи?
 6. Які історичні науки допомагають вивчати минуле?
 7. Як вимірюють історичний час?
 8. Чим старовинні карти відрізняються від сучасних?
 9. Чому у 2022 році з України виїхали мільйони біженців?
 10. Якими бувають історичні джерела?
 11. Як визначають час історичних джерел?
 12. Які бувають музеї?
 13. Навіщо люди створюють пам'ятники та меморіали?
 14. Як людина може менше шкодити природі?
 15. Що для мислителів минулого було важливим у майбутньому?
6. Продовж речення:
 - Український народ формувався....
 - Територія розселення українців пролягає....
 - Історія української державності розповідає про....
 - Сучасна Україна є незалежною державою, тому що...
7. Підготуй власне висловлювання на одну з тем: “Місце України у світі”, “Навіщо вивчати історію України та світу”, “Сучасний світ будується на історичній та культурній спадщині”.

Адміністративна карта України

Масштаб 1:4 500 000
(в 1 см 45 км)

Політична карта світу

Масштаб 1:110 000 000
(в 1 см 1 100 км)

